

ELŐSZÓ

DOI: 10.18030/socio.hu.2018.1.1

A *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* és az *Intersections EEJSP* a mai napon, kollegánk és barátunk 70. születésnapján, egy időben, ikreként bocsátja útjára Szalai Júliának szentelt különszámait, melyben összesen 16 írás jelenik meg olyan szerzők tollából, akik pályájuk során együtt dolgozhattak az ünnepelttel, vagy legalábbis sokat merítettek gondolataiból, írásaiból. E két folyóirat-szám jól illusztrálja Juli munkásságának sokszínűségét, nemzetközi és hazai beágyazottságát. Miközben különválasztottuk a magyar szociológia Juli szakmai életútjának különböző szakaszaihoz kapcsolódó, meghatározó témáiban született magyar nyelvű írásokat és a nemzetközi szintén is visszhangot kiváltó témákban íródott angol nyelvű tanulmányokat, úgy gondoljuk, hogy a hazai társadalomtudomány és szociológia e két fontos folyóiratában egyszerre megjelenő cikkek együtt tudják majd méltóképpen köszönteni Julit.

Szalai Júlia munkásságának kezdeti éveiben, évtizedeiben, részben kapcsolódva a pályán előtte járó nagy mesterek, Ferge Zsuzsa, Losonczy Ágnes, Kemény István kutatásaihoz (és megküzdve édesapja, Szalai Sándor tekintélyének súlyával), már felvillantotta azokat a témákat, kutatási területeket, módszertani eszközöket, amelyek a mai napig elkísérték. A családi munkamegosztás időmérleggel is tetten érhető egyenlőtlenségeit, az óvodai férőhelyeknek a nők munkába állásával és a jellegzetes női foglalkozásokkal kevésbé, inkább a szocialista munkaerő-gazdálkodással összefüggő bővítését a rá már akkor is jellemző alapossággal vizsgálta, a számok, a statisztikai adatok tüzetes elemzését összekapcsolva az adott kérdésre irányuló kvalitatív, elsősorban interjúkból nyert forrásokkal. A rendszerváltás utáni szociálpolitikai munkásságát, amelyben a társadalombiztosítási rendszer kritikáját és diszfunkcióit éleslátóan elemezte, mintegy előre jelezte az *Egészségügy betegségei* című 1986-os monográfiája.

A rendszerváltást kutatói munkásságának kiteljesedése idején élte meg, és ez a magyar társadalmat alaposan megrázó és a társadalmi struktúrákat átrendező folyamat törvényszerűen fordította érdeklődését az átmenet – az államtalanítás, a piacgazdaságra való áttérés, a nagy elosztó rendszerek átalakítása – vesztesei, a leszakadók különféle csoportjai felé. Az ekkor folytatott kutatásainak meghatározó része a társadalmi kirekesztés, az elesettség és a szolidaritás kérdéseivel foglalkozott, amelyeket nagyon sok szemszögből, sok oldalról, elméleti és empirikus, társadalomtörténeti és összehasonlító módszerekkel, különféle megközelítésben vizsgálta. A hazai szociológia-szociálpolitika tudományterületén elsősorban az államszocializmus, majd a rendszerváltozás utáni, posztoszocialista időszak állami redistribúciós rendszerének, a szociális ellátó rendszereinek szakértőjeként vált

¹ *Messing Vera*: tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, és Center for Policy Studies, CEU. *Neményi Mária*: Professor Emerita, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet. *Szikra Dorottya*: tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.

ismertté – többek között az egészségügyi kutatásaival (*A „szociális” és „egészségügyi” rendszer határán* 1998) és a társadalombiztosítás változó érdekviszonyaival és anomáliáival foglalkozó írásaival (*Uram! A jogaimért jöttem!* 1998). Az elmúlt évek talán legmeghatározóbb publikációjának ebben a témakörben a 2007-ben megjelent *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon* című kötete nevezhető, melyben a rendszerváltás óta a jóléti újraelosztásban végbement változások mélyreható elemzésén keresztül mutatja be, hogy az állami újraelosztásért folytatott küzdelem hogyan erodálja a jogegyenlőség elvét és annak intézményes gyakorlatát, hogyan szorítja a társadalom széles rétegeit a társadalom peremére, és járul ezáltal hozzá a társadalom végletes kettéosztottságához. Szalai Júlia sokat idézett kutatásai szerint a nagy elosztórendszereken kívül rekedtek a „jóléti fogda”, azaz a mind átláthatatlanabbá váló helyi szintű szociálpolitika jutott, amely már a 2000-es évek elején is egyre kevésbé működött jogszerűen és kiszámíthatóan.

A fenti szociálpolitikai munkákkal szervesen összefügg tudományos tevékenységének másik fontos vonulata, amely a marginalizáció, a szociális és etnikai alapú kirekesztődés kérdéskörére irányult, jellemzően az általa vezetett átfogó, hazai és nemzetközi összehasonlító kutatások keretei között. Ennek jegyében születtek fontos kutatásai a nemi, társadalmi osztály-, vagy etnikai alapú hátrányos megkülönböztetés és az ezek mögött álló, a közvetítő személyeken túl az intézmények működési gyakorlatában is tetten érhető mechanizmusok vizsgálatától kezdve a kirekesztett csoportok jogainak, jogfosztottságának kérdéskörén keresztül a politikai szerepvállalás kérdéséig. Az e kutatásokat összegző írásai, szerkesztett kötetei a hazai szakirodalomban, az akadémiai és közpolitikai gondolkodásban meghatározó szerepet töltenek be, és újabb és újabb generációk számára bírnak forrásértékkel. Ilyen a társszerkesztőkkel együtt szerkesztett *Cigánynak születni* (2000), a *Kisebbségek kisebbsége* (2005), és újabb kötetei, az *Egymás szemébe nézve. Az elmúlt fél évszázad politikai törekvései* (2017) vagy a cigányság helyzetét nemzetközi viszonylatban vizsgáló *Faces and Causes of Roma Marginalization in Local Contexts* (2014). De a társadalmi kirekesztődés kérdésköréhez sorolható az utóbbi évek talán legjelentősebb kutatása, az oktatási rendszerek faji/etnikai különbségeit létrehozó és fenntartó mechanizmusait vizsgáló, Európa kilenc országára kiterjedő kutatás (*EDUMIGROM*), melynek szakmai vezetője volt, és melynek eredményei a Palgrave kiadó által 2014-ben megjelentetett *Migrants, Roma and Post-Colonial Youth in Education across Europe* című kötetében olvashatóak. Szintén vezető kutatója volt egy, a korai iskola elhagyás okait, mintázatait vizsgáló európai kutatási konzorciumnak (*ReSLEU*). Meghatározóak írásai a roma vagy egyéb stigmatizált csoporthoz tartozó gyerekek iskolai (tanári) leértékeléséről, valamint a társadalmi előítéletek iskolai osztályozásban megjelenő jelentőségéről.

Kutatói figyelme azonban nem csak az évszázados, rendszereken átívelő, az egymást követő generációk életében bűvópatakként fennmaradó, a társadalmi viszonyrendszereket konzerváló, a mobilitást akadályozó folyamatok vesztesei, a társadalom peremére szorultak csoportjai felé fordul, hanem kiterjed a társadalmi hierarchia csúcsán lévők irányába is. Ezt bizonyítják többek között az évek óta a magyar vállalkozók körében visszatérően folytatott szociológiai kutatásai, melyek gyümölcsei a *Vállalkozók, vagy polgárok?* (2004) és annak folytatása, a *Tíz évvel később – magyar nagyvállalkozók európai környezetben* (2014) című kötetek.

Szalai Júlia kutatásainak tematikai gazdagságán túl módszertani sokszínűségét is meg kell említenünk. Bár eredetileg közgazdászként, a matematikai statisztika irányából érkezett a szociológiába, munkái soha nem

szorultak csupán az egyik vagy másik módszer által biztosított lehetőségek korláta közé. Könnyedén mozog a „legkeményebb” módszer, a többváltozós matematikai statisztika elvárásrendszerében ugyanúgy, mint a kvalitatív módszerek (életút interjúk) világában. Teheti ezt nemcsak azért, mert módszertanilag sokszínűen képzett, hanem mert igazi jó szociológusként elsősorban a feltárandó, megértendő problémákat, magyarázatra váró jelenségeket látja maga előtt, és ezekhez alkalmazza változatos eszköztárát, nem pedig fordítva. Épp ezért tudnak művei nagyot szólni a szakmában és a szakmán túl is.

És végül, talán legfontosabbként azt is illusztrálja a két különszám, hogy Juli nemcsak szakmailag, de emberileg is nagyon fontos sokunk számára: a kutatások, a szakmai és a személyes barátságok gyakran egymást átfedve, egymásra épülve alakultak, fejlődtek immár hosszú évtizedek óta.

A Szalai Júliát köszöntő két folyóiratszám a születésnapos tematikus, módszertani és diszciplináris sokszínűséget igyekszik tükrözni. A *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* különszáma a 90. évéhez közeledő *Losonczy Ágnes* esszéjével indít. Ágnes Juli mentora, kollégája, együttműködésük a 60-as évek végén kezdődött és a mai napig fontos baráti és szakmai kapcsolatban állnak. Megható írásában Ágnes a jövő generációja felé „nyújtja kezét” és adja át kérdéseit, kutatási témáit, „... *hogy amit elkezdtem, elkezdünk építeni, azt tovább vigyétek.*” Az *Intersections* különszámát pedig *Barbara Hobson* (University of Stockholm) esszéjével indítjuk, amelyben a szerző Julival közös munkáira visszatekintve írja le, hogy hogyan kapcsolódott Juli a közép-kelet-európai romák helyzetének elemzésével a Nancy Fraser által felrajzolt újraelosztás versus elismerés paradigma vitához, kibővítve és a nyugati társadalmakon kívül is használhatóvá téve a szociológia e meghatározó elméleti keretét.

Mindkét folyóiratszám szerzői törekedtek arra, hogy írásukkal valamiképpen kapcsolódjanak Juli fő kutatási kérdéseire. A *Socio.hu*-ban két cikk is foglalkozik az ünnepezt szívéhez közel eső témával, az elismerés politikájával. *Vajda Róza* írásának fő kérdése, vajon milyen következményekkel jár a romák elismerése szempontjából a társadalmi egyenlőtlenségekkel és az ezeket alátámasztó diszkriminációval szemben az etnicitást előtérbe helyező, kulturális perspektíva. Feloldható-e az az ellentmondás, amely a diszkriminációellenes küzdelem és a csoportérdekek képviselése között áll fenn. *Dupcsik Csaba* tanulmánya pedig a Szalai Júlia által is osztott és a magyarországi cigányság helyzetére alkalmazott elismeréspolitikai irodalom meghatározó munkáinak kritikai újraelemzésével a leegyszerűsítő „többség–kisebbség” dichotómiát kívánja meghaladni, már csak a csoportok meghatározásának esszencialista felfogásával szemben vallott konstruktivista megközelítés alapján is. Felveti a különböző lehetséges elismerés-igények közti konkurenciaharc kérdését is, vagyis azt, hogy az egyik csoport sérelmének tematizálása adott esetben egy másik csoport sérelmének forrásává válhat.

Juli állami újraelosztással és társadalombiztosítással foglalkozó munkáihoz négy cikk kapcsolódik. *Simonovits András* és *Stefan Domonkos* írása (*Socio.hu*) a posztoszocialista EU-tagállamokban tekinti át a rendszerváltás utáni nyugdíjreformokat. Következtetésük szerint a tizenegy ország közül egyik sem találta még meg a tökéletes megoldást: egy olyan nyugdíjpolitikai eszközkombinációt, amely ötvözné a fenntarthatóságot a hatékonysággal és az elégségességgel. *Voszka Éva* cikke (*Socio.hu*) a legfontosabb jóléti elméleteket, és azon belül kiemelten a keynes-i teóriát gondolja újra innovatívan az államosítás szempontjából, és arra jut, hogy ezek a folyamatok szerte Európában szilárd elméleti alapok nélkül indultak el.

Terry Cox (Intersections) a „megkettőzött jóléti állam” (*bifurcated welfare state*) Juli által kidolgozott elméletét köti össze az esping-anderseni jóléti kapitalizmus gondolatával, és arra jut, hogy ez a fogalom a kelet-európai, „hibrid” jóléti rendszerek megértéséhez ad különösen hasznos fogódzót. Dósa Mariann (Intersections) egy Magyarországon ritkán tárgyalt, de Juli (és jelen viszonyaink) szempontjából központi kérdés részletes elméleti elemzését adja: hogyan függ össze a demokratikus szocializáció (a demokrácia „tanulása”) a szociálpolitikai ellátások sugallta üzenettel? Dósa azt javasolja, hogy magukat a jóléti ellátásokat is tekintsük az állampolgári szocializáció alakító tényezőjének. Ha így járunk el, azt láthatjuk, hogy az elmúlt évtizedek hazai jóléti reformjai rombolóan hatottak a demokratikus szocializáció lehetőségére is.

Kende Ágnes (Socio.hu) Julival közösen folytatott európai összehasonlító kutatásuk (*SOLIDUS*) alapján írt cikkében a roma tanulók iskolai kudarcával szemben tehetetlen vagy közömbös közoktatási rendszert két olyan oktatási programon keresztül szemlélteti, melyek eltérő módon, az oktatási rendszer eltérő szegmenseiben működnek, de egyaránt a kirekesztettségben élő roma gyerekek iskolai kudarcaira igyekeznek válaszolni. A két bemutatott kezdeményezés közös jellemzője, hogy a fősodortól eltérő szemléletük miatt nem voltak képesek beépülni a közoktatás rendszerébe, annak partvonalán működnek. Virág Tünde (Socio.hu) egy cigányfalu perspektívájából mutatja be a migrációt, valamint a személyes kapcsolatháló szerepét a romák országokon átívelő elvándorlásában. A tanulmány szerint a cigány közösségek igen heterogének társadalmi kapcsolataik tekintetében: a magasabb társadalmi státuszú romák differenciált, sokszínű kapcsolathálózatot képesek mozgósítani külföldi munkavállalás és költözés érdekében, míg az alacsony státuszú (szegény, marginálizált helyzetben lévő) romák a zárt, etnikai alapon szerveződő hálózatokon keresztül tudnak külföldön munkát vállalni – jellemzően informálisan, ami tovább erősíti kirekesztett és kiszolgáltatott helyzetüket. Durst Judit és Nyírő Zsanna írása (Intersections) a társadalmi mobilitás rejtett, nem számszerűsíthető költségeit elemzi magyarországi diplomás romákkal készült interjúk alapján. Cikkükben fiatal romák személyes élményein keresztül mutatják be, hogy a kíváncsnak tartott társadalmi felemelkedésért milyen árat kell a roma fiataloknak (elsősorban nőknek) megfizetniük, és hogy dilemmáik, veszteségeik feldolgozásában tudnak-e etnikai alapon szerveződő támogató csoportokra támaszkodni. Árendás Zsuzsa, Messing Vera és Zentai Viola (Intersections) egy olyan írással köszöntik Julit, amely a romák társadalmi és munkapiaci kirekesztésének megoldását keresi. Képzett romák piaci cégeknél történő elhelyezkedésének lehetőségeit és akadályait térképezik fel roma fiatalokkal és nagy multinacionális cégek HR képviselőivel készített interjúk alapján. Bemutatják, hogy a roma fiataloknak – viszonylagosan magas képzettségük ellenére – milyen hátrányokkal kell megküzdeniük egy nyílt versenyhelyzetben, és hogy e hátrányokat a cégek mennyiben érzékelik, és hogyan válaszolnak azokra.

Szalai Juli egyik legfontosabb témájával, a szolidaritással foglalkozik Feischmidt Margit írása (Socio.hu). A 2015-ös ún. menekültválság idején létrejött, menekülteket segítő civil kezdeményezések résztvevőivel készült interjúk tartalomelemzése alapján azt mutatja be, hogy a menekültekkel való szolidaritás miként épült a társadalmi kategorizáció és identifikáció meglévő folyamataira, és hogy melyek azok a társadalmi víziók, amelyekre az önkéntesség a kormányzati ellenkampány nyomása közepette is támaszkodni tudott.

Takács Judit írása (Socio.hu) a többi tanulmánytól eltérő módon kapcsolódik Szalai Julihoz. Az Állambiztonsági Levéltárban folytatott kutatásai alapján az intézményesített homofóbia „stratégiai” hasznosítását

mutatja be két, egyházi személyekkel kapcsolatos kompromittálási eljárásról, melyek – joggal – emlékeztetik a Juli édesapja, Szalai Sándor elleni állambiztonsági lejáratozó hadjáratban alkalmazott operatív eljárásra, melyet részleteiben Gál Éva történész tárt fel. Ahogy az „Akadémikus” lejáratozása esetében történt, az egyházi személyek kompromittálása is lehallgatások, megfigyelések, ügynökök alkalmazása, valamint névtelen levelek segítségével történt, és kiválóan működött annak ellenére, hogy az érintettek az egyik esetben nem is voltak homoszexuálisok.

Laki Mihály írásában a rendszerváltás után felemelkedő, és gyorsan helyzetbe került vállalkozókról szóló közös kutatásuk folytatásából készült írással köszönti Julit. Bemutatja két évtizedre visszatekintő kutatásuk főbb kérdéseit, vezérfonalát és annak változásait, majd egy eddig hiányzó kulcsszereplő, Sánta János nagyvállalkozó élet- és vállalkozás történetét mutatja be, és gondolja tovább rajta keresztül közös munkájuk magyarázatait. Végül, de nem utolsósorban, Juli köszöntésére készítette Erőss Gábor a Szalai Juli és Claire Schiff által szerkesztett, a Palgrave Macmillan Kiadó által megjelentetett kötet (*Migrant, Roma and Post-Colonial Youth in Education across Europe. Being 'Visibly different'* 2014) méltatását, mely az egyik legnagyobb európai összehasonlító kutatás eredményeképp készült el.

Voltak többen, akik nagyon szerettek volna írni, de személyes, családi helyzetük vagy egészségi állapotuk végül megakadályozta őket abban, hogy írásuk elkészüljön. A teljesség igénye nélkül: Silvia Carrasco, Havasi Éva, Kovács Éva, Szász Anna, Tardos Katalin, Fiona Williams elköteleződése és szándéka ellenére nem tudta végül az ikerszámban írással köszönteni Julit. És biztosan voltak sokan olyanok, akikhez nem jutott el a felhívás, és most utólag rossz érzéseket táplálnak irányunkban. Tőlük ezúton is elnézést kérünk.

Végül az alábbi lista azoknak a neveit tartalmazza, akiknek ezúton is köszönetet szeretnénk mondani a két különszám elkészítéséhez nyújtott szakmai, technikai segítségéért, köztük a cikkek, tanulmányok anonim lektorálásáért, nyelvi szerkesztésért és technikai támogatásért:

Árendás Zsuzsa,	K. Horváth Zsolt,	Nyilas Mihály,
Bartha Eszter,	Kállai Ernő,	P.Tóth Tamás,
Bernát Anikó,	Kovács Bori,	Plainer Zsuzsa,
Czibere Ibolya,	Kovács Mariann,	Sik Endre,
Csepeli György,	Kovai Cecília,	Simonyi Ágnes,
Csizmady Adrienne,	Krémer Balázs,	Sinclair, Stephen,
Csurgó Bernadett,	Kristóf Luca,	Sonnevend Júlia,
Dupcsik Csaba,	Kuczi Tibor,	Tóth Eszter,
Feischmidt Margit,	Lengyel György,	Tremlett, Annabel,
Hajdu Gábor,	Majtényi Balázs,	Vajda Róza,
Hegedűs István,	Makszim, Kristin,	Wessely Anna,
Husz Ildikó,	Medgyesi Márton,	Zolnay János.
Janky Béla,	Megyesi Boldizsár,	

TOVÁBBADOTT KÉRDÉSEIM

Szalai Juli hetvenedik születésnapjára

Az utóbbi időben több fiatal kutató is hívott beszélgetni vagy előadást tartani, mivel felfedezték ötven évvel ezelőtt kezdett szociológusi munkámat. Ez nagyon jólesik, s próbálok is a kéréseknek eleget tenni, amennyire kilencvenedik évemhez közeledve erőmből telik. Egyesek korábbi kutatásaimat folytatják, mások „csak” inspirációt merítenek saját kutatásaik számára sok évvel ezelőtt megjelent könyveimből. Kíváncsiak állásfoglalásomra, kérdéseket tesznek fel. Szívesen idézem ilyenkor egyik kedves szerzőm, a polihisztor költő, író és orvos Lénárd Sándor (1910–1972) gondolatát, amelyet ő a művészet története kapcsán említ, de érvényes a tudománytörténetre is: a generációkon átívelő kézfogásról, melynek során kézről kézre adják tovább az örökséget, hiszen minden rokon lelkű művész ugyanannak a soha be nem fejezett műnek továbbgondolásán fáradozik. (Lénárt-Cheng–Vajdovics 2015: 161) Lénárd Goethe kézfogását említi. Én ugyan kiét adnám tovább? Mert nyújtom felétek a kezem, hogy amit elkezdtem, elkezdtünk építeni, azt továbbvigyék. Lehetnek persze olyanok is, akik inkább elkerülik a kézfogást, feltartják kezüket, mert más úton járnak.

Julinak nem kell nyújtanom a kezem, első kézfogásunk „most”, 1969-ben történt, a békési kutatás idején.¹ Ott volt párjával, Vági Gáborral az egyetemi csapat tagjaként, s részt vett a közös kutatásban. Gábor folytatta a kutatást a megyében Mezőhegyesen, amit aztán szomorú korai halála megtört. Az eredményeket Závada Pál formálta könyvvé. 1978–80-ban zajlott a következő nagy kutatásunk Julival, Zala megyében vizsgáltuk a népesség egészség állapotát és az egészségügy működését: ez volt az első, szakmailag jól megalapozott egészségszociológiai kutatás Magyarországon. Kötetek is születtek a közös terepmunka nyomán, és ha később más-más téma felé fordult is figyelmünk, eltérő területeket céloztak kutatásaink, gondolkodásunk közös melegét máig őrizzük, „kézfogásunk” erős, minden nehézség közepette megtartott és megtart egymás mellett bennünket. Ezért, ha meg nem sértem a magas tudomány szellemét, saját Goethénk, Max Weber helyett inkább Micimackót idézem: „Köszöntünk kéz a kézben / részemről mondjunk mancsot.”²

A születésnap alkalmából szeretnék még alakulóban lévő nagyobb munkám utolsó fejezetéből átnyújtani egy részletet az ünnepeltnek, továbbadott kérdéseimből egy csokorra valót. Írásztalomban lévő feljegyzéseim több vastag dossziét dagasztanak: bennük az elmúlt évtized kézírásos jegyzetei, füzetek, előadások, cédulák sokasága készül valamivé rendeződni. Terepkutatásra már bő évtizede nem vállalkozhattam, de semmit nem változott figyelmem, pontosabban szenvedélyes kíváncsiságom a társadalom élete iránt. Érdekel, hogy milyen

1 1969-ben Békés megyében életmód-kutatást végeztünk az MTA Szociológiai Kutatóintézet szervezésében és a Békés Megyei Tanács támogatásával, ennek eredményeit *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben* című könyvemben adtam közre (1977).

2 A *Micimackót* egyébként Lénárd Sándor fordította le latinra, s fordítása a latinosok körében világszerte csodálatot keltett.

átalakulások mentek végbe az emberi sorsok mintázataiban, hogy a radikálisan átalakuló „nagyvilágban” és honunkban történt és történő változások miként érintették a társadalmi létfeltételek hatásait, a kényszer–kötöttség–szabadság viszonyaihoz mit adott, és mit vett el belőle a hatalom függési rendszere.

Ugyanazok a kérdések foglalkoztatnak, mint korábban, helyzetem, a „benne-lét”, a „résztvevő megfigyelő” státusza változatlan. A világot ugyan már nem áll módomban tudományos módszerek és megfigyelések szélesebb eszköztárának segítségével vizsgálni, de továbbra is a mában élek, és a változások vagy a változatlan-ságok továbbra is megérintenek. A világ kérve-kéretlen bejön a szobámba, átszivárog a falakon, a szokásos és rendkívüli, tervezett és spontán találkozások, beszélgetések révén, vagy egyszerűen csak azáltal, hogy nézem a két szememmel, ami körülöttem zajlik, hogy azt ne is említsem, miként zúdul rám nap mint nap a világháló információfolyama. Ami korábban fájt, nem szűnt meg fájni, ami lelkesített, ma is érzelmeket vált ki belőlem, ha a hév alább is hagyott. Amennyiben egy korábban általam bírált jelenség nem változott, vagy éppen még rosszabbra fordult, az nemcsak meglepetést, hanem megrázkódtatást is okoz számomra. Nem tudok nem dolgozni, nem gondolkodni, mi több, igyekszem megérteni ifjabb tudósok munkáit (olykor az az érzésem, hogy sikerül is). Eleven élettapasztalatom és gazdag szellemiségű baráti köröm sokféle szemlélete ébren tartja kíváncsiságom, és nem hagy bezárkózni. Igyekszem megőrizni a nyitottságom, nehogy magam alkotta kalitka zárjon be saját elveim, nézeteim rácsai közé.

Durván számolva három radikális történelmi-társadalmi változásnak voltam szemtanúja életem során, de mindig munkált bennem a remény, hogy a belátott és feltárt bajokon *most majd* biztosan változtatni fog az újjá alakuló, újat ígérő társadalmi erő. Az ígérek hol töredékesen és torzultan valósultak meg, hol az eredeti elképzelések és ígérek ellentéteivé váltak. Emlékszem egy régi, ifjúkori barátomra – isten nyugtassa –, mit mondott, amikor megtudta, hogy feladtam a háború utáni, közös világmegváltó elképzeléseinket, mivel megcsúfolta őket a bekövetkezett történelmi valóság megrázkódtató tapasztalata, s szociológus lettem. Magyaráztam neki, hogy ha már megváltoztatnunk nem sikerült, nem lenne-e kötelességünk legalább megismerni a világot, mire megcsóválta a fejét, és így szólt: „*Hát Ágnesem, ha az embert egyszer fejbe rúgta a társadalom múzsája, élete végéig sajog a nyoma.*” S ez így igaz. Sajog-sajog, most se múlt el a sajgás. Ez is hozzájárult a vaskos dossziék egyik halmazához.

Régi kérdéseim elevenné válásában fontos szerepet játszott még valami, az ifjak egy konkrét kérése, amely azt a feladatot róttá rám, hogy szembesüljek saját korábbi munkáimmal. 2013-ban a Szociológiai Társaság konferenciáján részt vettem a magyar szociológia intézményesülésének ötvenedik évfordulóján egy kerekasztal beszélgetésen, ahol Hankiss Elemér, Vitányi Iván, Szelényi Iván és Ferge Zsuzsa voltak a beszélgetőtársaim, Neményi Mária moderált.³ A beszélgetés után az udvaron megállított a tanára mellett álló szép szál fiatalember, akiről hallottam, hogy érdekes és sikeres doktori disszertációt véd akkortájt. Arra biztatott, hogy tegyem hozzáférhetővé a munkáimat az interneten, mert hasznos volna a legifjabb szociológus nemzedéknek, akiket érdekel mindaz, amit csináltam, s állítólag ma is olvassák, olvasnák könyveimet, tanulmányaimat. Javaslatára és állítása meglepett és meghatott, a feladat pedig megrémített. Persze nem azt kérte tőlem, hogy számvetést készítsék, csupán annyit, hogy tegyem hozzáférhetővé fontosabb írásaimat, az önmagammal és életutammal

³ 1963-ban jött létre az MTA Szociológiai Kutatócsoportja későbbi Intézete, amelynek ötvenedik évfordulóján négynapos konferenciát rendezett a Magyar Szociológiai Társaság.

való szembenézés nekem vált fontossá, mielőtt a szélesebb nyilvánosságtól egy kattintásnyi távolságra helyezem az életművem. Aggódtam saját ítéletemtől. Bár az átolvasás igénybe vett, mégsem járt olyan kinnal, ahogy képzeltem. A kényszer kezdeti érzése először érdeklődésbe fordult, aztán kíváncsisággá vált, vizsla szemmel olvastam munkáimat, jegyzetelni kezdtem. Mi az, ami „állja az időt”, nemcsak egy elmúlt korszak leírásaként, hanem máig érvényes társadalmi felismerésként? Mi az, ami elavult? Mi vált közhellyé? Mi aktuális és miért? Miből lett történelmi ismeret? Mik voltak a tévedéseim és mivel magyaráznám ma őket? Van-e még történelmi értéke a munkáimnak? Vagy csak az van már?

Ahogy feltárult a múlt, s régi kérdéseimet, illetve válaszaimat egybevettem újabb tapasztalataimmal és a mellettem fekvő kézirathalommal, megerősödött bennem, hogy – Rakovszky Zsuzsa szép szavaival – „*a múlt nem múlik el*”.⁴ Sajnálatos módon ez nem gondolataim mélységét, vagy jós képességeimet bizonyítja elsősorban, hanem azt, hogy a radikális történelmi változások mögött olyan maradandó társadalmi adottságok, szélesebb rétegekre jellemző állapotok, megdermedt struktúrák, viszonyrendszerek és habitusok élnek tovább, amelyek fenntartják vagy újrateremtik a régi hibákat, bűnöket és problémákat, miközben az idő könyörtelen előrehaladása miatt újfajta nehézségekkel és bajokkal egészülnek ki.

LÉTEZIK-E TÁRSADALMI DNS?

A kérdést *Életmód*-könyvemben tettem fel (Losonczy 1977: 259), de a téma át- meg átszövi szinte a teljes szöveget, s az érdekelt, hogy milyen társadalmi örökítő tényezők azok, amelyek eltérő rendszerek feltételei között is virulensek maradnak. Mi a magyarázata annak, hogy radikálisan különböző társadalmi struktúrákban, eltérő gazdasági rendszerekben, más tulajdoni és elosztási viszonyok között, szembenálló eszmék ellenére az egymást követő, egymást fel- és leváltó rendszerek mégis hasonlóságokat mutatnak, folyamatosságokat hoznak létre. Hogy számos karakterisztikumot megtartanak vagy előhívnak a megtagadott és opponált előző rendszerekből. Vagyis éppen azt őrzik és ismétlik, amivel eredetileg szemben álltak. Azt próbáltam megérteni, hogy mitől rezisztensek bizonyos életmódelemek, és mitől változnak meg mások. Az emberi géntérképről sokat tudunk már, a „társadalmi genetika” működési mechanizmusáról azonban mintha sokkal kevesebb fogalmunk volna.

Jártam a falvakat ezelőtt ötven évvel, beszélgettem az emberekkel, néztem a gesztusaikat, a modorukat, a mentalitásukat, és megdöbbsentem. Ott volt a faluba visszakerült, parasztszármazású értelmiségi fiatal, akinek viselkedése olykor jobban emlékeztetett a régi közjegyzőére, szolgabíróéra, tisztartóéra, mint saját szüleiére, vagy akár városi társaiéra, pedig soha életében nem látott eleven közjegyzőt vagy szolgabíróat a régi világból. Vagy az árva lelencgyerek, akit gazdasági cselédek fogadtak örökbe, büszke volt fogadott családjára, de amikor hatalomra tett szert, olyanná vált, mint egy dzsentri a születése előtti időből.

Könyvem írásakor a szocializmus működésének jellemzőire figyeltem, s az vált szembetűnővé, hogy a feudális elemeket is magába olvasztó, háború előtti polgári világ számos jellemvonása tovább élt. A szocializmus a megtagadott, leváltott Horthy-korszak hatalmi gyakorlatával szemben létrejött új társadalmi rend akart lenni – s lett is bizonyos értelemben. A kezdeti ígéretekkel szemben azonban olyan szellemiséget honosított meg,

⁴ Lásd *Idő* című versét: „Nincs múlt idő. A múlt nem múlik el. ... Ami volt, nem ér sohase véget: / megszűnik és nem tud megszűnni mégse.”

amelyet a korábbi félf feudális rend viszonyaiból örökölt át. Ami és ahogy létrejött, egy korábban masszívan megépített társadalom szétrobbantásából jött létre. És bár a szétrobbantott elemek az új rendező elvek alapján valami teljes egészé álltak össze, ez az új elrendeződés számos részelemében kénytelenül a meglévőre épült, annak magába olvasztásával tudott csak működni.

Hogy a feudális rendiség számos eleme természetes otthonra talált a szocialista rendszerben, abban a magyar feudalizmus erős hagyománya éppúgy szerepet játszott, mint a kötelezően követett orosz minta, amennyiben a szovjet rendszert átvette, vagy – Hegellel szólva – „megszüntette megőrizte” a cári rendszer jó néhány jellemvonását. A feudális függőségi struktúrák, a rendi társadalom hatalmi építményeinek apparátusai gond nélkül szervültek a szocialista bürokrácia szerkezetébe. Az alsóbb szintek feladata mindkét rendszerben a felsőbbség döntésének továbbítása, attól eltérni nem lehet, illetve nem ajánlatos. A megbízhatóság mércéje a hűség: az egyik esetben a hűbérúrhoz, királyhoz, cárhoz, a másik esetben a „nagy vezetőhöz”, a párthoz, s valójában ez jelentette a „hűséget a néphez”. Ebben a parancsuralmi világban – amelyet a köznyelv találóan nevezett „feudálszocializmusnak” – minden gyanús, ami nem a központi akarat terméke: a közösségi cselekedeteket felülről diktálják, s minden szinten ellenőrzik, a felelősök kiválasztása pedig nem szakmai szempontok szerint, hanem a politikai megbízhatóság és hűség alapján történik.

Bár a fenti gondolatok 1973-ban fogantak, s az akkori Magyarországra vonatkoznak, a 2017-es helyzetre is tökéletesen illenek. Huszonhét évvel a „rendszerváltás” után tágra nyílt szemmel figyeljük az egyre erősebb centralizációt, a párthűség követelését és szigorát, a szembenálló erők kifejezési lehetőségeinek korlátozását vagy akár megszüntetését, a más nézeteket vallók kiiktatását, illetve büntetését. Ez akkor is megdöbbentő, ha a szocialista korszakhoz képest lényeges különbség, hogy ma egy legitim, vagyis választott politikai hatalom teszi mindezt, igaz, ügyes és hatásos, nem ritkán a jogállamiság határait átlépő vagy próbára tevő hatalomtechnikai eszközökkel, de mégis, az aktív választói rétegben változatlan népszerűség mellett. Miként a kommunista hatalomátvétel esetében, most is arról van szó, hogy a korábban megtagadott rendszer hatalmi eszközeiből az új urak hatalmát biztosító metódusok lettek.

A rendszerváltozást követő évek felbolydulásában az állami vagyon egy jelentős része került a „tűz közelében” lévő kezekbe, természetesen „törvényes” úton, amennyiben a megfelelő törvényekkel ágyazták meg a privatizációnak. A folyamat nyertesei főként a korábbi szocialista idők vállalati vezetőiből, a választást nyerő pártokhoz közeli üzletemberekből kerültek ki, ők lettek a „kapitalisták”, akik közül néhányan ügyesen igazodtak a négyévente változó hatalomhoz, máig őrzik informális befolyásukat és gyarapítják tőkéjüket. Ezzel egyidejűleg a társadalom jelentékeny részében óriásira nőtt munkanélküliség, korábban elképzelhetetlen intenzitásúvá fokozódott az azóta is terjedő létbizonytalanság. A fordulat idején másfél millió ember maradt munka nélkül. A szocialista nagyüzemek és a rosszemléketű termelőszövetkezetek felszámolása, a korszerűtlen ipar leépítése, a bányák bezárása, a működő vállalatok és gyárak korszerűbb külföldi kézbe juttatása, majd azok egy részének bezárása, valamint a nemzetközi válságok hatása együttesen sok embert vitt a szegénység felé. Mindez joggal okozott „nagy népi kiábrándulást”. „Rendszerváltás = gengszterváltás” – mondta összefoglalóan a köznyelv.

2010 után egyszerre „szót kértek” a privatizáció első hullámaiból kimaradt gazdasági szereplők. A „vezérdemokrácia” felépítésével párhuzamosan (a *Führerdemokratie* kifejezést Max Weber alkotta⁵ az 1920-as években, – bár ez: *contradictio in sui*),⁶ újraállamosítások indultak, megkezdődött az állami vagyonok átcsoportosítása, az új oligarchia kialakítása. Rokonok, barátok és kegyencek kerültek helyzetbe állami megrendeléseknek és hiteleknek, európai uniós pályázatoknak, illetve törvények révén teremtett versenyelőnyöknek köszönhetően, gazdagodásuk pedig egyedül a „vezértől” függött. Az egyetlen központi szalon kézben tartott függőségi háló lényegében a feudális monarchiákra jellemző vazallus-rendszert hozta vissza, ahol minden a legfőbb vezető kegyétől, akaratától és elképzeléseitől függ. Mivel minden adomány „felülről” jön, s az alsóbb szintek mindig a felsőbbekhez igazodnak, a rendszer lényege az antidemokratizmus. De nemcsak a politikai, hanem a gazdasági élet számára is rendkívül káros ez a rendszer, hiszen szembe megy a piac legfontosabb motorjával, a versennyel: nem az érdem, a tehetség és az eredményesség vezet a gazdagodáshoz, hanem kizárólag a felsőbb hatalomhoz fűződő viszony.

A valódi feudális rendszerekhez képest persze jelentős különbség, hogy a vérségi és rendi összetartozást a 20. században felváltotta az „atyafiság”, a közös múlt – kollégiumi szoba, katonaság – összetartó ereje, valamint a párthűség. Amit Móricz 1930-ban a *Rokonokban* megfogalmazott, az 2017 Magyarországra is tökéletesen igaz: *„Magyarország a rokonságok és panamák lápvilága. Ez egy olyan furcsa ingovány, hogy aki ebbe beleplántálódik, vagy akklimatizálódik, vagy elpusztul. Az olyan növények, amelyek szeretik ezt a nedvdús talajt, buja nagy virágokat hajtanak, azok, akik nem szeretik, belefúlnak a sárba.”*

KI TUDUNK-E KERÜLNI A KISZOLGÁLTATOTTSÁG ASZIMMETRIÁJÁBÓL?

A kérdést 1977-ben megjelent, bár évekkel korábban befejezett könyvem zárásaként tettem fel (1977: 734–735), további – azóta is megválaszolatlan, talán megválaszolhatatlan – kérdésekkel együtt.

Ki tudunk-e kerülni vajon abból a világból, ahol egyértelműen az anyagi vezérlés érvényesül, ami a tárgyban méri az élet emberi értelmét és az értéket? Ki tudunk-e kerülni abból a berögzöttségből, hogy csak keveseké legyen a meg nem értett emberi, művészeti, tudományos, formai kifejezések sok kincse? Ki tudunk-e kerülni a tömegtársadalmak elmagányosodott egyénének kényszerű elzárkózásából? Ki tudunk-e kerülni a társadalmi hierarchia egyenlőtlen viszonyrendszeréből, ami a társadalmi élet hagyományos anyagi, társadalmi munkamegosztásából következik, s intézményes és emberi viszonyokat egyaránt átsző?

Az életmód-kutatás után figyelmem az egészségügy felé fordult, de ugyanazok a kérdések érdekelték, mint korábban, s következő könyvem címével is kiemeli a kiszolgáltatottság kérdését.⁷ Az ember ugyanis akkor kerül a legkiszolgáltatottabb helyzetbe, ha beteg, ha testének, és a segítséget adó, sokféle függésben lévő egészségügyi ellátásnak az alávetettjévé válik. Bár az eredeti kutatás a szembeötlően rossz népegészségi mutatók – a betegségek súlyosbodása és gyakorisága, az ellátottság–ellátatlanság aránytévésztségei, a korai halálozás –

⁵ 1919-ben tartott előadásában használta először Max Weber a „vezérdemokrácia” kifejezést, a korabeli politikai válság nyomán, a pártdemokrácia krízisének érzékelését követően.

⁶ Önellentmondás. A szerk.

⁷ *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben* (1986). Ugyanebben az évben nagy hatást váltott ki Szalai Júlia (1986) könyve is. A szociológiai kutatás az egészségi állapotról 1978-ban indult, Zala megyében Szalai Júliával és Makara Péterrel.

okainak feltárására indult, az emberi egészség különbségei és annak kezelési módjai szinte vegytiszta jellemrajzot adtak a társadalom egészéről:

„Kiszolgáltatottság ott jön létre, ahol az emberek nem ismerik fel a saját érdekeiket. Nem tudják képviselni önmagukat, létük felett beleszólásuk nincs, megkérdésük nélkül – elvben és gyakorlatban is – más rendelkezik velük, jóllehet gyakran az ő érdekükben, de tőlük mégis függetlenül. A döntések fölöttük történnek, az érdekeltek beleszólása nélkül, önvédő szerveződésre nincs mód. Tudatlanság, informátlanság és a cselekvési lehetőség hiánya épül a függőleges hierarchiákba. Az emberek saját helyzetükről nem rendelkeznek biztos információval. A függés következtében a 'fensőbbség' belátásától vagy kegyétől függ az ember (csoport, szakma, ágazat), a döntés fölött maguknak az érdekelteknek még utólagos kontrolljuk sincs, s az alávetettség a vétőjogot is nélkülözi.” (Losonczi 1986: 46)

Az egészségyszociológiai kutatás egyik fontos eredménye az volt, hogy világossá vált, a társadalmi szakadékok „mélyén” több a betegítő tényező és rövidebb az élet, mi több, hogy maguk a törések okozzák a rosszabb egészségi állapotot, vagyis a társadalom egyszerre véd és árt, miként erre következő kötetem címe rámutatott. *Ugyanis nem ott a legerősebb az egészség védelme, ahol a legnagyobb a társadalmi terhelés. Így a kétféle egyenlőtlenség nem semlegesíti, hanem sok esetben felerősíti egymást* (Losonczi 1989). A fő kérdés az volt, hogy lehetséges-e a kijutás a kiszolgáltatottság szakadékaiból, illetve hogy miként tagolják a társadalmat ezek a szakadékok.

Az 1980-as években a létmeghatározó társadalmi szerkezet három feltétele körül mélyültek a szakadékok, és átléphetetlenek voltak, se híd, se palló nem vezetett át rajtuk.

1. A hatalom dimenziójában a hatalom birtokosai és a kiszolgáltatottak között, ami arra utalt, hogy sokaknak a saját életük felett sem volt hatalmuk, nem volt döntési lehetőségük a munkájuk, lakóhelyük, testi és szellemi táplálékuk elemei feltételeit illetően.
2. Az anyagi elosztás tényezői a vagyonosodás és az elszegényedés növekvő különbségei mentén, ahogy a kevesek vagyonosodása párhuzamosan ment végbe sokak elszegényedésével.
3. A tudás, az áttekintőképesség és a kifejezés eszközeinek lehetősége, birtoklása és annak hiánya mentén. (Losonczi 1989)

Negyven évvel később a helyzet nem jobb, sőt a megosztottságok nagyobb számban és diverzitással hasogatják a társadalmat. Több tényező játszik szerepet ebben.

- A globalizáció, amely a korábbi, lokális összehasonlításokhoz képest felnagyítva mutatja a leszakadtak nyomorát.
- Az információs forradalom, amely fokozza a tájékozottak és a tudatlanok közötti tudáskülönbségeket és az ebből következő függőségi viszonyokat. Aki az információ birtokában van, egyben hatalomra is szert tesz, akinek nincs lehetősége a tudás megszerzésére, még kiszolgáltatottabbá válik.
- Az utóbbi évek gyűlöletkeltő, ellenségépítő politikai játszmái, amelyek képesek az egyébként békésen egymás mellett élő társadalmi csoportok relatíve jó viszonyát is tönkre tenni, és megmérgezni a társadalmi együttélés legalapvetőbb szintjeit.

A kölcsönös társadalmi támasztékrendszerek hiánya, a félrevezettség és félrevezethetőség, a megtévesztés az igaz és a hazug felismerésben, a megvesztegethetőség, a politika túlságos dominanciája a mindennapokban, az alulról szerveződő közösségek felszámolása és felszámolódása együttesen a társadalom „immunrendszerét” károsítják.

A hatalommal szembeni kiszolgáltatottság nem csak a politika világának sajátja, hanem áthatja a társadalom legszemélyesebb köreit, egészen a szűk családig menően. A családon belüli erőszak az 1980-as évek végén ugyanolyan jelentős probléma volt, mint napjainkban, s bár bizonyos körökben ma már egyre többen beszélnek róla, a társadalom mélyebb – leginkább érintett – rétegeinek nincsenek meg a lehetőségei, hogy az üzenetet meghallják. A gyökerek mélyre vezetnek. Az ember öntudatát, személyes kapcsolatait már jóval azelőtt tönkre tehetik a családon belül ért megaláztatások, az agresszió elviselése, hogy a nagypolitika bármilyen szerepet játszana az egyén személyes életében. 1978-as kutatásunkban a gyerekverésre kérdeztünk rá, s a megkérdezettek hatvan százaléka arról számolt be, hogy gyerekkorában verték, s ezt a verést elfogadták, a megvert pozícióját mélyen a magukévá tették: *„Nem lett volna ember belőlem, ha apám nem ver meg”* – mondta a többség. Ha úgy nő fel egy generáció, hogy az erőszakot és a szülő hatalmi agresszióját természetesnek veszi, akkor az kihat az egész társadalomra. Harminc évvel ezelőtt írott mondataim fájóan érvényesek ma is:

„A verés agresszív vagy meghunyászkodó, kiszolgáltatott vagy fölébe kerekedő, de mindenképpen aszimmetrikusan felépülő társadalmat készít elő. Ahol egyenlőtlenek a feltételek, ahol mindene megvan annak, aki hatalmon van, és mindent el kell viselnie annak, akinek a hatalom nem jutott. Ahol a gyerekek egyetlen ellenállása van, a dac, kifejezése a sírás, egyetlen kitérése az alázat, egyetlen mentsége a hazugság, és egyetlen erénye, ha 'vállalja a verést'. Ha egyszer lehetősége lesz, vajon azt fogja-e biztosítani, hogy senkit se verjenek, vagy azt, hogy ő akkor biztosan verhessen. Elverhesse azt, amit őrajta vertek. Ha a verés készít elő a társadalomra, a gyerekekből ijesztő felnőtt-társadalom válhat. Vert gyerekekből félelem diktálta alázat, gyerekszerű társadalom vagy uralomra törő, hatalmaskodó, mások fölébe kerekedni akaró felnőttek világa lesz.” (Losonczy 1989: 106)

MIÉRT A GYŰLÖLET TEREMT ERŐS ÉS ÖSSZETARTÓ KÖZÖSSÉGET?

Szociológusként az 1990-es évek elején, a rendszerváltást követő első terepkutatásom idején foglalkoztam először a gyűlölettel. A szocializmus különféle elfojtásai alól felszabadult társadalomban a nyilvánosság új terei ekkor engedték felszínre a gyűlölet korábban visszatartott, csak bűvópatakokban létező áramait. A korábban leblokkolt érzelmek kavargásából elementáris erővel robbantak ki a különféle irányú indulatok. A Fidesz Akadémia 1993-ban *Körkörös gyűlölet* címen rendezett előadássorozatot komoly előadói gárdával, s ennek keretében két előadást is tartottam, egyet a mindennapi gyűlöletről, egyet a politikai gyűlöletről (utóbbiban az állítottam, hogy a politikai gyűlölet elszigetelhető, ami – ma már pontosan látjuk – komoly tévedés volt), *sokkal többször fordítja a hatalom saját hasznára, mint elszigetelésére*. A gyűlölet persze, és a mögötte rejlő háborús világkép, amely szerint folyamatosan az ellenség legyőzése a cél, egész életemet végig kísérte.

A 20. század hangzó kulisszájának mindvégig részét képezték a harci riadók, amelyek „magas célokat” kiűző, diadalmas csatákat ígérve toborozták a hadrendbe állítható híveket. Az ifjak tetterre készen énekelték indu-

lójukat: „Cserkész, fel a fejjel, a harsona zeng,/ Álljunk csatasorba vidáman!”⁸ Énekelték az első világháborúra készülődve, majd a háborút túlélő szerencsésebbek leszármazottjai énekelték tovább, mind nagyobb hangon, ahogy közeledett a második világháború. Zengett az utca, az eljövendő győzelem érzésétől ittasultan lelkesen masíroztak a fiatalok a súlyos vereségek felé.

De nemcsak a világháborúk idején volt folyamatos a harckészültség, hanem a szocializmus békeidejében is – lásd „békeharc” –, és mint itt látható, nem csak a szó szoros, katonai értelmében. A világháború utáni újjáépítés kommunista jelszavai így hangzottak: „harc a hidakért”, „harc a sínekért”, „harc a kenyérért”. A szocialista vívmányok megvédéséért folytatott állandó küzdelemben az imperializmus volt az első számú ellenség, vagyis a „nyugati világ”, ami érdekes folytonosságot teremtett a 20. századi magyar történelmi tudatban, hiszen az első világháború vereségét követő trianoni békeszerződés miatt is a nyugati hatalmakat tették felelőssé. A „tőkés Nyugattal” folytatott paranoid harc látszólag kifelé irányult ugyan, az individualista, önző, hanyatló és dekadens nyugati kultúra szembeállításával a friss és egészséges szocialista világgal azonban elsősorban a belső hatalom megerősítését célozta. A permanens háború szolgáltatott ürügyet a szembenálló belső csoportok, a letűnt úri osztály, a kizsákmányoló kulákok, az üzemi munkások között megbújó szabotőrök, a szocialista építkezést akadályozó értelmiségiek elleni hadjáratához. Az ellenség mindenütt ott volt: „az az igazán éber, aki a saját kabátujjában is az ellenség kezét keresi”, szólta a pesti vicc.

Ahhoz, hogy egy politikai rendszer képes legyen fenntartani a háborús hangulatot, folyamatos ellenségképre van szüksége, amely félelmet kelt, veszélyezteti életünket, biztonságunkat, nemzetünket, fiainkat, lányainkat, jelenünket, jövőnket, eszméinket, vallásunkat, jólétünket, létünket. A 20. század folyamán mindig akadt ellenség, gyakran valódi is, de ha úgy alakult, és a hatalom igényt tartott rá, soha nem okozott gondot kreálni egyet. A fenyegetettség érzésének felkeltése és állandósítása fontos hatalmi eszköz: ez teszi lehetővé, hogy törvényessé tegyenek korábban törvénytelennek tekintett elveket, amelyek révén a gyanúsak megfoszthatók szabadságjogaiktól, végső esetben akár az életüktől is. E hatalmi paranoia csúcspontján mindig ott áll a „vezér”, aki hatalma kiépítésében túl messzire megy, s miközben kiterjeszti a kört, amely a fennhatósága alá tartozik, ugyanakkor ezzel leszűkíti saját életének legbelső körét: bezárul a félelem és gyanakvás ketrecébe, s ahogy egyre több fenyegető árny veszi körül, maga is egyre többeket tart fenyegetésben. A tömegeknek azonban szükségük van rá, benne bíznak, érte lelkesednek, ő mutat rá egyre fokozva a félelmet a külső és belső veszélyre. A 20. század szép választékot kínált vezérek közül, még ha a választás lehetőségét nem is adta meg az embereknek.

Számos összetevő szükséges ahhoz, hogy a fentről vezérelt háborús pszichózis hatékonyan működjön, de a legfontosabb ezek közül a gyűlölet. A gyűlölet zsigeri indulatokra épül, énünk sötét fele, kudarcaink, szégyeneink, titkolt ballépéseink, rejtett bűneink, félelmeink destruktív energiái táplálják. A politika által sugallt és irányított közgyűlöletre, mint egy fogásra, ki-ki ráakaszthatja kétségbeesését, kudarcát, rosszul sikerült életének minden hiányát. A gyűlölet mozgósít és akcióra sarkall, magyarázat nélküli megoldást kínál számos problémára, és levezeti a felgyülemlett indulatokat. A rettegés, a tárgy nélküli szorongás, a közvetlen környezet iránt érzett rosszindulat, a korábban elszenvedett családi agressziók könnyen válhatnak gyűlöletté, a gyűlölet pedig politikai fegyverré.

⁸ Sík Sándor: *Cserkészinduló*, amely az 1912-ben alapított Magyar Cserkészszövetség hivatalos indulója volt (zenéjét szerezte Turry Peregrin).

A gyűlöletre építő politika legfontosabb feladata, hogy irányt adjon az indulatoknak, hiszen a gyűlölet célja általában nem egyezik meg az indulat okával. Éppen az eredeti indulat okait fedi el, s tereli el a figyelmet a rossz életlehetőségekről, a be nem váltott ígéretekről. Meg kell találni azokat a bűnbakká tehető csoportokat vagy konkrét személyeket, akikről minél szélesebb rétegeknél elhitethető, hogy személyes veszélyt is jelenthetnek *mindenki számára*, akikre át lehet hárítani a felelősséget az elviselt vagy a bekövetkező bajokért. Mindig vannak valós egyéni és társadalmi sérelmek, amelyek becsatornázhatók a gyűlölet számára. A gyerekkorból hozott lélekromboló élmények – a szülőktől kapott verés, a testvérektől, tanároktól, diáktársaktól elszenvedett agressziók – elfojtott indulatként élnek tovább, kifejezésükre, megoldásukra, kezelésükre nincs mód, sem a közeg, sem a neveltetés, sem a társadalmi kultúra nem segít a feloldásukban, s így részévé válnak a felnőtt életnek, következményeik súlya az együttélés csaknem minden terét megterheli.

Amikor a hatalmon lévő politikai erő felszabadítja és a saját céljainak megfelelő mederbe tereli az indulatokat, formát ad a gyűlöletnek, és a sok egyéni sérelem közösségépítő erővé válik. A félelemből fölényérzet, a saját kudarcokból reménybeli diadal, a bűntudatból másra hárított bűn, a passzív tömegeből mozgalom, a magányból közösség, a bonyolult, követhetetlen és színes világból pedig a jó és a rossz fekete-fehér háborúja lesz. Az ellenségre szórt vádakkal nem kell, hogy köze legyen az igazsághoz, számos hazugság hihetővé tehető – ebben bőszséggel kínál mintát a történelem –, ha van némi kapcsolatuk a valóságos vagy generált félelmekkel, zsigeri indulatokkal, másokra irányuló ellenérzésekkel.

Az utóbbi évben különösen intenzíven zajlott a legfelsőbb szintről irányított gyűlöletkeltés Magyarországon, s az intenzitásnak megfelelő a művelet eredményessége: 2017 tavaszán több olyan hírrel is szembesülhetett az ember, amely azt mutatta, hogy még a legifjabb nemzedékre is hatott a menekültek ellen keltett indulat, köznapi szóvá vált „migráncsozás”. Egy muszlim hitre áttért magyar anya mesélte el egy újságírónak, miként vált szitokszóvá gyermeke óvodájában a „migránc” (Herczeg 2017), hogy miként vált az idegenekkel szembeni gyűlölet a néhányéves gyerekek körében is a mindennapok részévé. Egy szívszorító amatőr videó pedig egy erdélyi magyar óvoda farsangjáról mutat megdöbbentő képeket: egy kisfiú gépfegyveres rendőrnek öltözött, párja pedig, egy kislány, szíriai migránsnak, s kezében kisbabát tart. Bemutatkozásukat a felnőttek élénk kacaja kíséri.⁹

A gyűlölet politikai eszközként való használata rövid távon ugyan lehet eredményes, amennyiben a félelem légkörében egyben tartja a hívek táborát, vagy akár bővíteni is képes azt, ám hosszú távon súlyos társadalmi károkat okoz. Felerősíti a negatív érzelmeket, családokat szaggat szét, barátokat tesz ellenséggé, gyanakvást szít az emberek között. A politikai hatalom talán megőrizhető a gyűlölet révén, de érdemes-e vajon olyan országot irányítani, amelyet rabul ejtett a gyűlölet, amelyben a fentről gerjesztett félelemérzet nehezen gyógyítható károkat okoz a társadalmi „pszichében”, amelyben felőrlik a biztonságérzetet és kockára teszik az emberi együttélés lehetőségét? – és vajon ha ez a hullám lecsendesedik, merre fog fordulni a ki nem elégtűnt indulat?

* * *

9 A videót számos internetes portál átvette, de elsőként az *index.hu*-n volt látható (Földes 2017)...

Kutatói pályám során mindig több volt a kérdésem, mint a válaszom. *Meggyőződésem szerint egy jó kérdés többet segíthet, mit egy rossz vagy gyenge válasz.* A fenti három kérdést is csupán kiragadtam az íróasztalomon fekvő kézirathalomból, ott sorjázik mellettük több tucat. Választ adni rájuk biztosan nem fogok, de remélem, legalább kérdésként továbbadhatom őket a következő generációknak, az említett, szeretetteli kéznyújtással. Remélem, lesznek rájuk válaszok, lesznek rájuk olyan válaszok, amelyek a cselekvőket, a tettere készeket jobban képesek segíteni, mint az én válaszaim segítettek az én időmben. Mert változatlanul hiszek benne, hogy a világ jobbá tehető, s hogy a jobbá tétel nem lehetséges anélkül, hogy ne próbálnánk megérteni a világot.

Tisztában vagyok vele, hogy kevés az ok az optimizmusra, s hogy a fenti kérdésekhez írott gondolataim sem túlzottan derűlátók. Három társadalmi tavaszt éltem át hosszú életem alatt. Az első, 1945-ben, a háború után köszöntött ránk, rommá lőtt városok között, felfoghatatlan mennyiségű gyász közepette. Tudjuk, hogy ez milyen kemény télbe fordult. A másik 1953-ban kezdődött és az ötvenhatos forradalom hozta el: bízunk benne, hogy fellélegezhet a társadalom, hogy valóban valami új köszönt ránk, de a kemény tél ezúttal sem maradt el. A harmadik az 1980-as évek végén érkezett el: hittünk egy közösen építhető, közösen vigyázott, emberségesebb jövőben, emelt fővel jártunk, úgy éreztük, végre valóban létrejöhet számunkra a megálmodott szebb világ. A kemény tél talán még nincs itt, de az előjelei jól érzékelhetők. Én azonban mindig bízom új tavaszban.

2017 karácsonyán

HIVATKOZÁSOK

- Földes A. (2017) Cuki gyerekek mutatják be, milyen sikeres volt a menekültellenes hisztériakampány. *index.hu*, 2017. február 27. Hozzáférhető: https://index.hu/mindekozben/poszt/2017/02/27/cuki_gyerekek_mutatjak_be_milyen_sikeress_volt_a_menekultellenes_hisztériakampany_farsang_migranssal_es_rendorrel/ [utolsó letöltés: 2017-12-22]
- Herczeg Sz. (2017) Muszlim anya: „A migráncs az új szitokszó nálunk az oviban”. *Magyar Nemzet Online*. 2017. április 5. Hozzáférhető: <https://mno.hu/életmod/muszlim-anya-a-migrancs-az-uj-szitokszo-az-oviban-2393101> [utolsó letöltés: 2017-12-22]
- Lénárt-Cheng H. – Vajdovics Zs. (2015) *Lénárd Sándor. Világok vándora*. Budapest: L'Harmattan.
- Losonczy Á. (1977) *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest: Gondolat.
- Losonczy Á. (1986) *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*. Budapest: Magvető.
- Losonczy Á. (1989) *Ártó-védő társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Szalai J. (1986) *Az egészségügy betegségei*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Weber, M. (1995) [1919] A politika mint hivatás. In *A tudomány és a politika mint hivatás*. Budapest: Kossuth, 53–138.

VAJDA RÓZA¹

AZ ELISMERÉS TÉTJE

Az etnikai alapú politizálás paradoxonjairól²

DOI: 10.18030/socio.hu.2018.1.17

ABSZTRAKT

A romák romló társadalmi helyzete, a félresikerült kísérletek és álmegoldások politikai tehetetlenségen, szűklátókörűségen és rosszindulaton túl elméleti síkon is megfogalmazható problémákra utalnak. Szalai Júlia a „cigánykérdés” etnikai és szociális aspektusainak összemosódásában látja a gondok forrását, és arra jut, hogy e dimenziók szétválasztása lenne a problémák megoldásának alapfeltétele. De vajon értelmezhető-e a roma etnicitás a társadalmi egyenlőtlenségek és azok alapvető oka, a diszkrimináció nélkül?

Magyarországon a romákkal kapcsolatos politikai és közgondolkodásban, különösen a rendszerváltás óta, jellemző a kulturális különbségek túlhangsúlyozása. A rasszizmus és a diszkrimináció elharapódzása, az etnikai ellentétek kiéleződése, a szegénység etnicizálása, a roma politika gettósítása részben ennek az etnicitást előtérbe helyező kulturális perspektívának tudható be. Ezek a fejlemények csakúgy, mint a romák önszerveződésének kérdései a politikai folyamatokat befolyásoló fogalmak, az alkalmazott kategóriák átgondolására késztetnek, mindenekelőtt a roma etnicitás mibenlétét illetően. Írásomban az elismeréspolitikai elméletek eszköztárát alkalmazva a romák mint diszkriminált, megbélyegzett kisebbség helyzetének értelmezésére teszek kísérletet. Az egyes megközelítések alapvetéseit és céljait vizsgálva, valamint néhány gyakorlati természetű dilemma felvázolása kapcsán amellet érvelek, hogy a romák (és más, hasonló helyzetű, rasszista alapon kirekesztett és elnyomott kisebbségek) esetében gyakorlatilag feloldhatatlan feszültséget teremt a diszkriminációellenes küzdelem és a csoportérdekek képviselői között fennálló, konceptuális és gyakorlati természetű ellentmondás.

Kulcsszavak: romák, elismerés politikája, társadalmi különbségek, etnicitás, kultúra

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

2 Cikkemben a romák jogaival és a magyarországi roma politikával foglalkozó kutatások (*Roma politika intézményesülése*, OTKA K 105089, 2012-2016, *A romák politikai és emberi jogai – a jogok érvényesülésének társadalmi feltételei*, NKFP, 2002–2004) keretében végzett tanulmányaimra, valamint egy jelenleg zajló fogalomtörténeti kutatásban (*(Disz)kontinuitások – A magyar szociológia 1960 és 2010 között*, OTKA 115644) végzett munkámra támaszkodom.

STAKES OF RECOGNITION. THE PARADOXES OF ETHNICITY-BASED POLITICS

ABSTRACT

Beyond political impotence, disregard and malice, the deteriorating social conditions of Roma, that is, the failed and fake attempts to improve them, refer to problems that can be conceptualized at the level of theory. Júlia Szalai identifies the conflation of the ethnic and social aspects of the “Roma issue” as the heart of the matter and claims that the solution is predicated upon the separation of these dimensions. But is it possible to reach an understanding of Roma ethnicity, putting social inequalities and their main cause, i.e. discrimination, aside?

The political and public perception of Roma in Hungary has been marked, especially since the regime change, by an overemphasis of cultural differences. Growing racism and discrimination, intensifying ethnic conflicts, the ethnicization of poverty and the ghettoization of Roma politics – all these partly owe to the dominant cultural perspective focused on ethnicity. These developments, as well as questions related to Roma self-organization, prompt the reconsideration of the terms influencing and categories employed in political processes, in particular, with respect to the very nature of Roma ethnicity. This article reviews theories of recognition adopted to the situation of Roma as a discriminated and stigmatized minority. In discussing the premises and purposes of various conceptions and outlining some practical dilemmas concerning their implementation, I argue that Roma, just like other racialized and socially excluded minorities, ultimately face an impasse created by conceptual and practical discordances between an anti-discrimination struggle and the representation of group interests.

Keywords: Roma, politics of recognition, social differences, ethnicity, culture

AZ ELISMERÉS TÉTJE

Az etnikai alapú politizálás paradoxonjairól

A romákkal³ kapcsolatos politikai és közgondolkodást Magyarországon a rendszerváltás óta a társadalmi leszakadás, a szociális probléma kulturális kérdésként történő kezelése – a „szegénység etnicizálása” –, ezzel együtt pedig az etnikai meghatározottság kérdésének tisztázatlansága, ugyanakkor túlértékelése jellemzi. Közkeletű vélekedés, hogy adatvédelmi okokból, illetve a politikai korrektség diktátuma folytán az etnikai besorolás olyan törvényes és etikai akadályokba ütközik, amelyek lehetetlenné teszik a világos és tárgyilagos helyzetértékelést, a problémákkal szembeni hatékony fellépést. Ehhez képest sorra hozzák a romákat megbélyegző rendészeti, politikai intézkedéseket, milliárdok mentek el „roma programokra”, és gátlástalanul burjánzik az előítéletes, rasszista beszédmód. Az etnikai adatok gyűjtésének tilalma akadályozhatja a diszkriminációval szembeni küzdelmet, a jobbára nyílt „cigányozást” viszont nem tudja féken tartani. (Kállai–Jóri 2009, Majtényi–Pap 2009, Zsigó 2005) Mivel az etnikai és kulturális „másságra” történő hivatkozásoknak éppenséggel kedvez a jelenlegi politikai kultúra, inkább az ilyen jellegzetességek túlhangsúlyozása és a más típusú (gazdasági, szociális, politikai) különbségekre való rávetítése okoz gondot. A szakpolitikai tétlenség, a „célzott” támogatások céltalansága, a diszkrimináció megfoghatatlansága – a politika renyhességén, sőt cinizmusán túl – konceptuális természetű problémákra utal.

Írásomban a fogalmi zavarok tisztázása érdekében először az „elismerés politikájának” (Taylor 1997) irányadó elméleteit tekintem át abból a szempontból, mennyiben vonatkoztathatók a „kisebbségek kisebbségére” (Neményi–Szalai 2005), milyen hozadékaik lehetnek az (állami és civil) roma politika számára. Először a magyarországi romákat érintő néhány kategorizációs, reprezentációs problémát vázlok fel, amelyek megválaszolásához eligazítást adhatnak az elismerés elméletei. Ezután az elismerés kérdése körül kibontakozott elméleti vitákat foglalom össze azzal a szándékkal, hogy bemutassam, – a különbözőség eltérő értelmezései révén – milyen elemzési szempontokat nyújtanak az egyes irányzatok az etnikai illetve faji alapon megkülönböztetett kisebbségek társadalmi problémáinak megértéséhez, illetve milyen „recepteket” írnak elő méltányosságról és igazságosságról alkotott elképzeléseik érvényesítésére. Meglátásom szerint diszkriminált kisebbségekre – jelen esetben a magyarországi romákra – alkalmazva őket kiviláglanak az elismerés elméleteinek bizonyos hiányosságai. Ugyanakkor azt is érzékeltetni kívánom, hogy az etnikai kisebbség érdekében történő fellépésnél az elismerés iránti alapvető *politikai* szükségletből fakadó paradoxon megnehezíti az elvont, tiszta elvek érvényesülésének számonkérését a gyakorlati politikán.

³ Mint írásomból remélhetőleg kiderül, korántsem tartom egyértelműnek, problémátlanak a „roma” kategória használatát mint egy adott népcsoport megnevezését. Egyik fő szándékom, hogy rávilágítsak, hogyan konstruálódik a roma etnicitás és közösség, azok köre és ismérvei, akiket a politikai, szakpolitikai szempontból vagy tudományos diskurzusokban romáknak tartanak.

ROMA ETNICITÁS ÉS ÉRDEKKÉPVISELET

Az etnikai viszonyok értelmezésében régóta fennálló, hamis diagnózisokban, rendre megfeneklő társadalompolitikai beavatkozásokban, reménytelenségre ítélt identitás-törekvésekben tetten érhető fogalmi zűrzavart érzékletesen ábrázolja 2000-es tanulmányában Szalai Júlia (Szalai 2000). Érdemes visszanyúlni ehhez az íráshoz, hiszen könnyen meglehet, hogy a kudarcok a beavatkozások megtervezéséért és végrehajtásáért felelős intézményrendszer alaposan feltárt hibái és hiányosságai mellett (Állami Számvevőszék 2008, Balogh et al. 2013) már eleve a Szalai által elemzett, politikai-ideológiai torzítások okozta szemléletmódbeli bizonytalanságból fakadnak.

Szalai bírálatának fő tárgya a „cigánykérdés” etnikai és szociális dimenzióinak korokon és rendszereken átívelő egybemosása a kormányzati politikában. A szocialista időszakban ennek háttérroka a kulturális különbözőség és így az etnikai hovatartozás kérdésének tabusítása volt, eredménye pedig az álságos és zsákutcás kényszeremancipáció: az, hogy a romák *„etnikai másság[át] a rendszer más utakra terelte: hátrányos szociális helyzetet, büntetőjogi esetet, fogyatékossgot ‘csinált belőle’*”. (Szalai 2000: 538) A rendszerváltás óta az összehasonlítás épp fordítva, a szociális problémáknak kisebbségi ügyként történő megjelenésében nyilvánul meg. Ezt Szalai amiatt tartja „veszélyes társadalmi állapot” kiindulópontjának, mert *„[a]z újabb keletű fogalmi ‘feloldódás’ [...] szociálisan gettósítja a kisebbségi kérdést, miközben szélsőségesen etnicizálja a szociális kérdést”, és olyan politikai válaszokat eredményez, amelyek „etnikai hovatartozás függvényében differenciálják egyes elemi emberi és szociális jogok gyakorlati értelmezését”*. (Szalai 2000: 539.) A váltás bekövetkeztét Szalai egyrészt a korábbi felállás bumeránghatásának tulajdonítja, másrészt a szociálpolitikai rendszer átalakításával, ezen belül pedig azzal magyarázza, hogy elmaradt a cigányság mint célcsoport „különleges” státuszának és az ebből fakadó különféle jogosultságainak meghatározása. Magyarán az etnikai kategória a romák esetében a politikai problémák tisztázatlanságából fakadó, megválaszolatlan kérdéseket sűríti magában.

Szalai szerint a kisebbségi és a szociális dimenzió szétválasztása volna az egyedüli útja annak, hogy a roma kisebbség, a történelem során először, élhessen a jogaival. De vajon elkülöníthető-e a roma definíció és identitás tisztán kisebbségi és szociális vetülete? Értelmezhető-e a roma etnicitás a társadalmi egyenlőtlenség és annak alapvető oka, a diszkrimináció nélkül? Van-e érvényük, erejük a pusztán kulturális értékeket hangsúlyozó roma reprezentációknak? Felülírhatják-e ezek a stigmatizált romaképet és identitást? E kérdéseket az alábbiakban az elismeréspolitikai megközelítések gyakorlati implikációinak figyelembevételével kívánom megvilágítani, a többségi beavatkozások és a (lehetséges) kisebbségi identitásstratégiák felől vizsgálva meg a roma etnicitás mint társadalmi konstrukció alkalmazásait és alakíthatóságát.

Az, hogy ki roma, és mit jelent romának lenni, egészen mást jelent a különböző kontextusokban, mindekelőtt attól függően, hogy kinek a szemszögéből és milyen célból történik az etnikai besorolás. (Ladányi–Szelényi 1997, 1998, Kertesi 1998, Neményi 1998, Szalai 2000, Kóczé 2016) A meghatározást bonyolítja a politikai mező, a hatalmi viszonyok együttese, illetve befolyásolják azok a konkrét folyamatok, amelyek során értelmet nyer az etnikai hovatartozás. Az etnikai identitás szituatív, fluid felfogását nem kizárva az elismerés kérdése a szélesebb körben elfogadott, némileg legalább intézményesült identitás-reprezentációkra tereli a hangsúlyt. Ezek sokfélék lehetnek. Az etnikai diszkrimináció érintettjei nem azonosak a magukat kulturális értelemben

romaként definiálókkal⁴ – az azonosulás elvárása egyfajta kényszert jelentene – ugyanakkor az ő esetükben is jogsérelmet okozhat a csoport-hovatartozás mint származás elismerésének megtagadása.⁵ Amikor pedig egy kisebbség saját elhatározásból identitás-alapon szerveződik az érdekeinek érvényesítése céljából, ez megint csak magában hordozza a kirekesztés lehetőségét. Erre is bőven akad példa a hazai és nemzetközi roma politikában, kezdve az „autentikusnak” tekintett oláh cigány kultúra képviselőinek élre törésétől a rendszerváltás idején, odáig, hogy a közép-kelet-európai romák rovására az etnikailag öntudatosabb és politikailag potensebb balkáni romák töltik be a nemzetközi roma mozgalom fontosabb pozícióit.⁶ Maguk az identitáspolitikai mozgalmak vezethetnek etnikai öntudatosodáshoz, szeparatizmus-hoz, de akár az asszimilálódás irányába mutató tendenciák is tekinthetők identitáspolitikai törekvésnek. A közös erőfeszítések céljaiktól függetlenül – egyéb meghatározó tényezők (a politikai kultúra nyitottsága, a kisebbségpolitika paraméterei, a diszkrimináció szorítása) függvényében – nyomást gyakorolnak az egyén önmeghatározására. Az identitásválasztás szabadságának alapjoga tehát a legjobb esetben is csak korlátozottan érvényesíthető. A kollektív identitások pedig nem valamiféle belső kulturális lényegre fejeznek ki, hanem híven tükrözik az adott történelmi-társadalmi valóságot, a fennálló politikai, intézményes és narratív kereteket, amennyiben egy csoport önazonosságát, önképét a megélt kollektív tapasztalatokból leszűrt képződménynek tekinthetjük.

Kisebbségi nézőpontból kettős politikai cél fogalmazható meg: teret nyerni az önreprezentációhoz, és úgy alakítani azt, hogy adekvát módon reflektáljon a többségi kényszerekre. Ehhez képest a roma politika intézményes keretei, társadalmi elszigeteltsége olyan irányba terelte a romák érdekképviselését, ahonnan nézve egyre kevésbé fogalmazhatók meg tiszta válaszok, és politikai szerepvállalás helyett kulturális kérdéseket feszegető szimbolikus politizálásra kényszerülnek az aktivisták.⁷ A romákat érintő szakpolitikai döntéseket, a kilencvenes évek elején kibontakozott, európai orientáltságú kisebbségpolitikát – mindig is az uralkodó kormányok ideológiai-politikai érdekei diktálták. Gyenge érdekérvényesítő képességüknél fogva a romák egyéb, ilyen vagy olyan szempontból hasonló helyzetű társadalmi csoportokkal (nem roma szegények, más nemzeti kisebbségek) szemben is relatív hátrányba kerültek.

4 Ennélfogva a „megerősítő intézkedések” (*affirmative action*) és a „különbözőség politikája” (*politics of difference*) legitimációs bázisa is elvileg különböző, noha a gyakorlatban olykor összecsúszik az indoklásuk.

5 Az elemzők szerint differenciált kategorizációs rendszerre van szükség. Ám amilyen célszerűnek látszik az etnikai *származás* és az etnikai *identitás* megkülönböztetése, annyira nehéz az ilyesmit kivitelezni. Amikor az etnikai alapú hátrány-okozás felszámolása a cél, nem elég az önbevallásból kiindulni, ugyanakkor az egyéni autonómiát is tiszteletben kell tartani. A külső kategorizáció komoly adatvédelmi és etikai problémákat vet fel, ezért lényeges a belső kontroll. Ez például úgy valósulhat meg, hogy maga a kisebbség intézi az etnikai regisztrációt. (Halász–Majtényi 2003, Kállai–Jóri 2009).

6 Példának hozhatók fel a Nyílt Társadalom Alapítványban az 2010-es évek derekán végbement változások, amelyek eredményeképpen nem csak a *gádzsó* (nem roma) szakértők, hanem a hazai roma politikusok és az általuk képviselt integrációs perspektíva is a háttérbe szorult. (Forrás: a *Roma politika intézményesülése* című, OTKA K 105089 számú, 2012–2016 közötti kutatás keretében Kerényi Györggyel közösen készített interjúk.)

7 A rendszerváltás előtt sajátos jelentőségre tett szert a roma identitáspolitika, mivel a roma értelmiségiek a politizálást, az emberi és politikai jogokért folytatott küzdelmet kénytelenek voltak kulturális tevékenységnek álcázni. (Vajda 2005) A jelenlegi helyzetben felvethető, hogy az identitáspolitika vonzereje inkább abban áll, hogy kevesebb elszántságot, felkészültséget és szervezettséget igényel, mint a gazdasági-politikai struktúrák átalakítása. Ugyanakkor a stigmatizáció és marginalizáció, a romák alulmaradása a reprezentációs küzdelemben olyan alapvető és súlyos (gazdasági és politikai) következményekkel járó problémák, amelyekkel méltán foglalkoznak fiatal roma értelmiségiek és aktivisták. Példaként hozható fel a Romnet információs oldal, a Gallery8 Roma Kortárs Művészeti Tér, de a 2011-es népszámlálás idején indított, azóta Facebook csoporttá fejlődött és egyesületként bejegyzett „Ide tartozunk” kampány illetve csoportosulás is, amely a romákat megszólítva próbál résztvevő és cselekvő roma állampolgári identitást kialakítani.

Az európai normáknak történő látszatmegfelelésért kirakatpolitikát folytató hatalom szempontjait nem érdemi válaszok demokratikusan kontrollált politikai folyamatban történő kiérlelése, hanem zavaros, manipulálható kategóriák szolgálják. Így a szociális és etnikai megközelítések keveredéséből származó problémák hatékony orvoslása, a roma etnicitás értelmezését nehezítő dilemma szakszerű kezelése helyett a döntéshozók az elkenős megoldások mellett maradtak. Meg sem kísérelték tisztázni a konceptuális kérdéseket, amihez engedni kellett volna, hogy a romák politikai tényezővé váljanak. Tényleges politikai részvételük, képviselőik lehetővé tétele volna ugyanis az egyedüli módja a torzító, előítéletes többségi politika kiigazításának, a passzív romaképből (ld. „élősködőtől” az „érdemtelen szegényen” át a „diszkrimináció áldozatáig”) fakadó stigma feloldásának. Ezzel szemben a létrehozták a „romapolitikát” – ezt az önkényesen bármilyen tartalommal megtölthető, minden konzisztenciát nélkülöző politikai gumikategóriát –, amely állandósítja a szociális és etnikai dimenziók feloldatlanságát és megtestesíti romák lealacsonyítását, kirekesztését.⁸ Ennek a politikának a jegyében a romák „különleges helyzetét” úgy ismerte el (intézményesítette) az állam, hogy félresiklatta a kisebbségi érdekképviselő ügyét, megfosztva az érintetteket a politikai egyenlőségük kivívásának esélyétől, attól a lehetőségtől, hogy a hatásaiban gettósító, kártékony és mondvacsinált „romapolitika” alanyaiból a sorsukat maguk irányító, önképüket (viszonylag) szabadon alakító, cselekvő állampolgárokká váljanak. Ez az örökön kísértő hatalmi mozzanat, ti. a kirekesztettség, jogfosztottság állapota meghatározóvá vált a ’roma’ etnicitás jelentésében, meg tapasztalásában, minden kulturális adalék, „érték” ehhez képest nyer értelmet. A romák alapvető reprezentációs hátrányánál fogva gyakorlatilag kiküszöbölhetetlen ez a hatás.⁹ Ilyen értelemben való el nem ismerésük (*non-recognition*), illetve „félreismerésük” (*misrecognition*) a politikai kultúrában és a teljes intézményi apparátusban gyökerező, minden önreflexiót nélkülöző, áldozathibáztató többségi álláspontnak sokszor végletes, ám mindennapi megnyilvánulása. Belsővé válva (ld. öngyűlölet) ennek a hozzáállásnak a dominanciája akadályozza az etnikai identitás felvállalását és vezet egyszersmind sorozatos asszimilációs kudarcokhoz. A kényszerek hatására a külső meghatározottság akár egészen összeecsúszhat a belső identitás-tartalommal, és ekkor az egyén teljes mértékben a ráerőszakolt, negatív töltetű kép hatása alá kerül. Ugyanakkor a külső kényszerek, az elnyomás negligálása a roma reprezentációkban ugyancsak a félreismerés minősített esete: erre ugyanúgy példa a stigmatizáció, mint az idealizált „naív” romakép.

A félreismerés kérdése nem csak a diszkriminációs sérelmek, hanem önmagában a csoportokban való gondolkodás, a napjaink politikai diskurzusait meghatározó „csoportizmus” (Brubaker 2002) felől is megközelíthető, mely kapcsolódik az etnikai különbségek túlértékelésének és a stigmatizációnak a problémájához. Brubaker bírálatának tárgya az olyan beszédmód, amelyik eleve adott, kvázi-természetes entitásoknak tüntet fel társadalmi csoportokat: osztályt, nemzetet, etnikumot, „faji” csoportot, melyeket ő maga egyfajta sajátos látásmód, perspektíva, intézményesülés stb. eredményének tart. A probléma megvilágításához érdemes Bourdieu társadalmi episztemológiai elméletéhez folyamodni. Bourdieu-nél a társadalmi valóság, a társadalmi csoportok

8 Ld. pl. a milliárdos állami „roma költségvetést” olyan tételekkel, mint az alapvető szolgáltatások biztosítása, vagy a szociális szolgáltatások nyújtására, közmunkaprogramok szervezésére kényszerített kisebbségi önkormányzatok esetét.

9 Ha elfogadjuk, hogy a ’roma’ szó jelentését ontológiailag strukturálja a társadalmi többséggel szembeni hatalomnélküliség, a kisebbségi pozícióból származó meghatározottságok szerepének hangsúlyozása a problémaértelmezésben (ld. Szalai 2000, Kóczé 2016) már nem valamiféle esszencialista episztemológia következményének látszik, hanem a politika mindenhová, így a tudományos reprezentációkba történő beszűremlését igazolja.

alapvetően konstruáltak, azaz elkülöníthetetlenek önnön képzetüktől: a reprezentációikban léteznek. (Bourdieu 1987, 1991) Ezekben a folyamatokban a szimbolikus erő vagy hatalom (*symbolic power*) működése teszi lehetővé, hogy a társadalmi aktorok (kulturális) különbségeket tegyenek értékesség illetve érdemesség alapján. (Bourdieu 1990). A megkülönböztetés fontos mechanizmusa az értékességet, érdemességet megkérdőjelező stigmatizáció a (szimbolikus) hatalommal rendelkezők részéről, illetve a stigma internalizálása az alávetettek által. Amilyen sérelmes az egyén és teljes társadalmi csoportok számára az elismerés megvonása (*nonrecognition*), annyira egyértelmű, hogy konstruktív funkciót tölt be a társadalmi csoportok kialakulásában, és hogy ebben a kiszolgáltatottak szerepe sem egészen passzív.¹⁰ Bourdieu-nél a társadalmi aktorok célja, hogy érvényt szerezzenek annak, ahogyan ők látják a világot, illetve a saját helyüket a világban: tehát a társadalmi identitásuk kialakítása és mások helyének a kijelölése. A (reprezentációs) küzdelem tétje ezek szerint a „társadalmi valóság igazságának”, azaz az erről alkotott képnek az elfogadtatása. Ebben a küzdelemben nagyon egyenlőtlenül vannak felvértezve az egyes társadalmi szereplők aszerint, milyen mértékben részesülnek különféle tőkefajtákból az adott társadalmi térben. (Bourdieu 1987: 10–11). Más szóval az eszköztelenebb, kevesebb szimbolikus hatalommal rendelkező társadalmi csoportok képe, azaz léte részben legalábbis félreismerésen alapszik.

Úgy tűnik tehát, a romák mint származásuknál fogva megbélyegzett, etnikai alapon megkülönböztetett kisebbség ilyen vagy olyan módon elkerülhetetlenül félreismerésnek vannak kitéve, mondhatni ez formálja az (ön)képüket. Ettől az eleve torzító képtől bajosan választható külön bármiféle „lényegi” vagy „pozitív” etnikai tartalom.

Feltevésem szerint az etnicitás kérdését övező homály, az etnikai hovatartozás jelentésére és jelentőségére vonatkozó ellentmondásos elképzelések nagymértékben felelősek azért, hogy a – Magyarországon az állami és a civil szféra által sokáig egyaránt irányadónak tekintett – integrációs törekvések rendre kudarcot vallottak vagy a visszájukra sültek el. Az etnicitás eredendően olyan megfoghatatlan, multivalens kategória, amelyik zavart kelt, mivel nem egyértelmű, mennyiben származási és mennyiben vállaláson alapuló fogalom, milyen a „fajhoz”, nemzethez, kultúrához fűződő viszonya. (Sollors 1991) Miközben a *nemzet* látványosabban konstruált, politikatörténetileg egyértelműbben értékelhető kategóriaként, addig az *etnikum* jobbra még mindig kikezdehetetlen, primordiális, alapvetően kulturális képződményként jelenik meg. Nem segített Magyarországon az etnikai tartalmak tisztázásában sem a közbeszéd fokozódó rasszizmusa, sem az etnikai önképviselő félresikerült rendszere, de az állami struktúrákban és intézményi gyakorlatokban alkalmazott burkolt etnikai kategorizáció sem (a rászorultság mértékét legitim célokból meghatározó „hátrányos” és „halmozottan hátrányos” helyzetű felosztástól kezdve a roma gyerekek illegitim módon „speciális nevelési igényűvé” való nyilvánításáig), amely elfedi a romákat etnikai hovatartozásuk alapján sújtó diszkriminációt. A félreértelmezések folytán az állami roma politika a diszkrimináció felszámolása helyett még további hátrányokat okozott, amennyiben a nem-romákban fokozta a relatív depriváltság érzetét és erősítette a felsőbbrendűség képzetét, alapot szolgáltatva a kirekesztés és stigmatizáció különböző megfogalmazásainak (mint „kivételezettek”, „érdemtelen szegények”, „élhetetlenek”, „paraziták”). Másfelől, az etnikai hovatartozásuk jelentőségének hangsúlyozásával a romák jog- és érdek-

¹⁰ Érdemes megjegyezni, hogy Bourdieu-nél maga a stigmatizáció a félreismerés (*misrecognition*) tárgya. A szimbolikus erő ténykedését ugyanis általában elfedi a magától értetődőnek tekintett kulturális megnyilvánulások, ezért gyakran sem a sérelmek okozói, sem azok elszenvedői nincsenek tisztában a helyzettel, ami viszont az előbbieket, a *status quo* fenntartásában érdekeltke malmára hajtja a vizet. (Bourdieu 1990)

érvényesítési küzdelmei maguk is óhatatlanul hozzájárulnak a társadalmi megosztottság erősödéséhez, aminek kárvallottjai – politikai tőke híján – megintcsak a romák.

Az etnicitás (reprezentációja) kapcsán két dolgot érdemes kiemelni. Egyrészt azt, hogy a romaként megjelenők hátrányos helyzetének eredete a (kívülről történő) megkülönböztetésben keresendő, ami célként a megkülönböztetés felszámolását irányozza elő.¹¹ Másrészt viszont azt, hogy – úgy a politizálás jelenlegi intézményes keretei, mint általános logikája folytán – a politikai önszerveződés és a válaszlépések kimunkálása során elengedhetetlen az adott sérelmeket elszenvedők körének meghatározása. A diszkrimináció kiküszöbölésén túl a kisebbségvédelem európai normái ráadásul bizonyos különjogok biztosítását is előírják, amelyek – akár adekvátak, akár nem a romák problémáinak szempontjából – jó esetben hozzájárulhatnak a társadalmi státuszuk javulásához.¹² Ahhoz tehát, hogy a romák problémáit helyükön lehessen kezelni, illetve a romák megfelelő eszközök birtokába juthassanak érdekeik érvényesítéséhez, érdemes egyedi esetükre vonatkoztatva tisztázni az etnikai hovatartozás jelentőségét annak különféle vetületein, értelmezésein keresztül, az eltérően megfogalmazott, ám egyaránt integrációs törekvésként aposztrofált politikai célok vonatkozásában. Ez az elemző feladat olyan fogalmi keretet igényel, amely felöleli egyrészt az identitás, közösség és kultúra, másrészt a megbélyegzés, előítéletesség, diszkrimináció és rasszizmus problematikáját, egyszersmind irányt mutatva a politikai intézkedések és társadalmi törekvések számára. Megfelelően tág értelmezésben az *elismerés politikája* alkalmas lehet erre a célra.

A „romák” sem etnográfiai, sem politikai értelemben nem tekinthetők homogén csoportnak, mégis egyre nyilvánvalóbban arra kényszerülnek, hogy egységes etnikumként képviseljék az érdekeiket. Nem a kulturális diverzitás divatos eszméjéből fakadt, hogy a roma kisebbség mint etnikai csoport önreprezentációs képességének kérdése döntő fontosságra tett szert. Az elismerés politikájának közvetlen célja sokkal inkább a kisebbség tagjainak – életben maradásuknak, testi épségüknek, nem pedig „kultúrájuknak”, hagyományaiknak – védelme. Ugyanakkor bizonyos kulturális sajátosságok, „értékek” felmutatása közvetve szolgálhatja a kisebbségi alapon történő önszerveződést és a társadalmi megbecsültség kivívásának ügyét, ezért az identitáspolitikai irányzat is szerephez jut az alapvetően emberi jogi küzdelemben.

11 Ez akkor is igaz, ha a romák nem azonos mértékben, és nem is egyforma hátrányokat szenvednek.

12 Ezzel szemben túl azon, hogy a nyelv- és kultúramegőrzésre kihegyezett 2003-as kisebbségi törvény nem veszi egyáltalán számításba a romák speciális helyzetét és a megcélzott területen is szűkre szabja a kisebbségi önkormányzatok közjogi jogosítványait, az állítólagos célok finanszírozásának elmaradása folytán a romák még e kollektív jogokkal sem élhetnek. (Kovats 2000, Szalai 2000)

ELMÉLETI PERSPEKTÍVÁK

Széleskörű értelmezhetőségénél fogva a „társadalmi elismerés” (vagy „elismertetés”), nem annyira egy konkrét politikai irányzatot jelöl, mint inkább gyűjtőfogalomnak tekinthető. Az alábbiakban az elismerés két fő elméleti irányzatának – a komunitariánus és a liberális-baloldali alternatívák – összevetésével igyekszem rámutatni néhány sarkalatos kérdésre, amelyek végiggondolása támpontokat adhat a romák és más hasonló helyzetű, diszkriminált népcsoportok elismerésért folytatott társadalmi küzdelmeinek elemzéséhez.

Az elismerés politikájának létjogosultságára alapvetően kétféle magyarázat született, melyekből eltérő célképzetek és megoldási módok következnek. Az egyik szerint a modern demokráciák új korszakba léptek, amennyiben a polgárjogi mozgalmak egyenlősítő törekvéseit kiegészítve vagy kiszorítva megjelent a különbözőség politikája az erős kulturális identitással rendelkező – paradigmátikusan etnikai – kisebbségek védelmére.¹³ A kortárs politikának ezt az olvasatát tették magukévá az elismeréspolitikai multikulturalista hívei, mint Charles Taylor, Will Kymlicka vagy Axel Honneth. A másik megközelítés a társadalmi egyenlőtlenségek strukturális okainak feltárásával mutat rá, hogy az igazságosság elemi feltétele a társadalmi hátrányokhoz vezető megkülönböztetés felszámolása. Ebben a perspektívában az elismerés politikájának fő alanyai a marginalizált, alávetett, sőt megvetett kisebbségek, számára a saját különbözőségük nem annyira érték, mint inkább hibás társadalmi működések következménye. Ennek a baloldali kritikai irányzatnak egyik fontos képviselője Nancy Fraser.

A multikulturalista értelmezésben a jelenkori konfliktusok mindenekelőtt kulturális kérdések körül keletkeznek és különféle identitások megerősítésével, intézményes védelmével orvosolhatók. A beavatkozás célja a bizonyos kulturális sajátosságokkal rendelkező és ezen az alapon megkülönböztetett bánásmódot igénylő illetve érdemlő társadalmi csoportokat alkotó egyének erkölcsi/mentális jóllétének, és ennek érdekében a közösségek és kulturális hagyományok fennmaradásának biztosítása. Taylor híres esszéjében (1997) a modernkori politizálást meghatározó morális elvek történetiségét áttekintve ebben a szellemben különbözteti meg az egyénközpontú egyenlő jogok politikáját a kulturális identitás elismerését célzó, kollektív jogokra apelláló különbözőségelvű politikától. Némi bizonytalanságot hagyva akörül, miért is tört be a (kulturális) identitás kérdése a politikába,¹⁴ Taylor a felvilágosodás (Rousseau, Herder) eszmétörténeti hagyományát az identitás pszichológiájának meglehetősen konzervatív elméletével (Erik Erikson) ötvözve áll ki az elismerés politikájának szükségessége mellett, amellet érvelve, hogy az egyediség hangsúlyozása haladóbb a különbségekre vak, egyenlőségelvű liberalizmusnál. Honneth (1996) megközelítése úgyszintén szociálpszichológiai univerzálékát ötvöz morálfilozófiai fejtegetéssel. Az elismerésért folytatott küzdelem fogalmára épülő társadalomelmélete ahistorikusan, evolucionista keretben, lineáris morális fejlődés gyanánt értelmezi a történelmet, amelynek során fokozatosan bontakoznak ki az elismerésre épülő viszonyokban strukturálisan benne rejlő, emancipatorikus erővel bíró erkölcsi tartalmak. A küzdelem teleologikus végcélja, mely a társadalomban mélyen rögzült alapvető és egyetemes értékeket magában foglaló „etikai élet formális fogalmában” testesül meg, nem kevésbé roman-

13 Közben az is felmerült, hogy az etnikai és „faji” sokféleség átpolitizálása akár alapjaiban fenyegetheti a jóléti állapotot. (Andersen–Siim 2004, Kymlicka–Banting 2006)

14 Taylor lényegében azt állítja, hogy az identitás azóta érdekes, amióta problematikusvá vált attól, hogy megszűnt a veleszületett társadalmi státusznak kijáró, eleve adott elismerés. Ugyanakkor egy szellemi történeti fordulathoz, az autenticitás korának eljövételéhez is köti az elismerés jelentőségének felértékelődését. (Taylor 1997, 2000) Egyik érvelés sem ad azonban magyarázatot arra, miért vált a különbözőség politikájának kérdése különösen hangsúlyossá a múlt század utolsó harmadában.

tikus ihletettségű képzet, mint Taylor autenticitás-ideálja vagy a kultúrák közös értékhorizontjának erre épülő eszménye. (Taylor 1997)

Taylor és Honneth teleologikus szemléletében a modernkori társadalmi változásokkal beköszönő morális igények kvázi-automatikusan hívják életre az elismerés politikáját, amely tehát világjelenség (legalább is, ami a nyugati civilizációt illeti). Pszichologizáló elméletük azonban nem alkalmas a konkrét mozgalmak mibenlétének megragadására, keletkezésének megindoklására. A társadalmi elismerésre vonatkozó igények védhetőségéről szóló fejtegetések mindkettejükénél összecsúsznak magának a jelenségnek – azaz az elismerés politikája, ezen belül is az identitással kapcsolatos diskurzusok és törekvések térhódításának – a magyarázatával; ezen a ponton nem különülnek el egymástól az elméleti megközelítés normatív és leíró aspektusai.

Ha Taylor és Honneth megközelítése evolucionista jellegük miatt, akkor Fraser modellje erős strukturált-ságánál fogva kerüli el az elismerési mozgalmak kialakulásának magyarázatát. Az ő elmélete ugyanakkor kevésbé normatív,¹⁵ célja inkább a társadalmi küzdelmek szövetének szétszalazása, majd a különféle igények, fogások, lépések, logikus rendbe tétele. Fraser tehát világosabban láttatja az elismeréspolitikai összetettségét, dinamikáját. Amikor azonban – a társadalmi igazságosság mércéjével mért – politikai célokról és az eszközök stratégikus összekapcsolásáról ír, ő is homályban hagyja az elismerésért folytatott küzdelmek *létrejöttének* feltételeit.

Az etno- és szubkulturális csoportok önelismertetési küzdelmei általában többreütnek annál, mint ahogy azt az elismerés politikáját a kultúra fennmaradásáért és a kulturális közösség túléléséért folytatott küzdelemként értelmező prominens elméletalkotók tartják, ezért megtévesztő pusztán identitáspolitikai keretben tárgyalni az ilyen jelenségeket. Mint fentebb már volt róla szó, a sajátos kulturális értékeket, kulturális sokféleséget hangoztató beszédmód különféle irányultságú és jellegű programokat rejthet magában: alkalmas lehet úgy különbözőség-, mint egyenlőségelvű, szeparatista vagy integrációs törekvések támogatására, egyaránt felhasználható emberi, politikai, civil és szociális jogok érvényesítésének, vagy akár ezek megtagadásának eszközeül. A társadalmi elismerés kérdése ráadásul olyankor is ott kísért, amikor nincsen külön artikulálva. Ha a szegénység, munkanélküliség, rossz lakásviszonyok elleni küzdelmek aktivistái nem nevezik is meg a nélkülözéshez vezető komplex társadalmi okokat és nem teszik szóvá az anyagi jellegű problémákhoz társuló, illetve azokat előidéző egyéb, kirekesztettségéből, megvetettségéből fakadó sérelmeket, ezekkel akkor is számolni kell. Valamely társadalmi csoport negatív megkülönböztettségének felszámolása (vagy pozitív megkülönböztettségének érvényesítése), kultúrájának, nyelvének, identitásának elismertetése pedig magával vonja a társadalom anyagi erőforrásainak átcsoportosítását.

Következésképpen az anyagi javak újraelosztására és a társadalmi elismerésre vonatkozó sérelmek, igények és intézkedések összefüggő rendszert alkotnak (Fraser 2000). A modern társadalmak komplexitása folytán eleve megkerülhetetlen a problémák szimultán jelenlétének, együttthatásának kérdése, avagy az interszekcionalitás problémája. A társadalmi (érdek)csoportként való fellépés és a követelésekre adott állami

15 Mindazonáltal Fraser négyosztatú elméleti konstrukciója, amellyel az afirmatív és transzformatív beavatkozási módokat vizsgálja az elismerés- illetve elosztás-központú igazságossági dimenziók függvényében, érezhetően nem értéksemleges. Hiába helyezi a szerző a stratégiai racionalitást a fókuszba, egyértelmű, hogy a kirajzolódó paradigmákból a transzformatív eljárásokra bázisozó dekonstrukcionista és (poszt)szocialista irányzatokat pártolja az afirmatív eszköztárral operáló multikulturalizmussal és liberális jogállammal szemben.

reakciók, illetve ezeknek a különféle társadalmi csoportok percepcióját, megítélését befolyásoló következményei ugyancsak elemezhetők ebben az értelmezési keretben.¹⁶ Egyfelől tehát gyakorlatilag bármely társadalmi törekvés vagy állami politika alakítja – manifeszt vagy látens módon – az elismerés viszonyait, ezért minden esetben érdemes megfontolni, hogy egy-egy követelés vagy intézkedés milyen hosszú távú hatást gyakorolhat a megkülönböztetések rendszerére és ezáltal a csoportközi kapcsolatokra. Másfelől az elismerés igényének hangsúlyozásával a legkülönbözőbb társadalmi problémákra kereshetők válaszok. Analitikusan nézve ezért célszerű különválasztani a különféle politikai mozgalmak, intézkedések társadalmi elismerésre vonatkozó *tartalmát* és a megjelenésükben elismerési politikának minősülő törekvések *eszköztárát*.

Az elismerés politikája empirikus értelemben véve tehát igen heterogén jelenség, különféle megnyilvánulásait nem könnyű egységes elméleti keretben tárgyalni. A terület teoretikusai mégis erre tesznek kísérletet. Ennek oka, hogy az igazságosság különféle koncepcióiból indulnak ki és annak érvényességét igyekeznek indokolni. Megközelítéseik jellemzően normatív jellegűek, amennyiben valamely társadalmi eszményhez képest értelmezik és értékelik a vonatkozó politikai ambíciókat és konkrét lépéseket. Annak megítéléséhez, hogy a különféle elismerési politikák mennyiben jogosak – vagyis összeegyeztethetők-e a társadalom legitimnek tekintett, adott esetben liberális és demokratikus alapelveivel, az egyenlőség, az autonómia, a szolidaritás eszményével, illetve milyen értékek alapján igazolhatók (vagy elvetendőek), és vajon progresszívnek tekinthetők-e, azaz bírnak-e emancipatorikus töltettel – különféle átfogó teóriák születtek. Úgy látszik azonban, hogy bármily nagyívű elméletekről van is szó, ezek mégsem alkalmazhatók akármilyen társadalmi vagy kulturális formációra, bármely politikai törekvésre. Például azért nem, mert az adott jelenségegyüttes esetleg nem fér bele az elmélet által kijelölt normatív keretbe, nem igazolja a mögöttes morálfilozófiai tételt. Vagy azért nem, mert a szóban forgó elmélet eleve nem értelmezi elég dinamikus és összetetten a társadalmi különbségeket, nem teszi világossá az összefüggéseket a társadalmi konfliktusok különféle okai (diszkrimináció, marginalizáció, elismeréssel és redistribúcióval kapcsolatos sérelmek), valamint a lehetséges kapcsolatokat az ezekkel szembeni fellépés módjai (antirasszizmus, antidiszkrimináció, célzott szociálpolitika, identitáspolitikák) között.¹⁷ Az is határt szab az elméleti konstrukciók magyarázó erejének, hogy nem teszik világossá, mikor és miért keletkeznek elismerésért folytatott törekvések, valamint nem számolnak a mozgalmak változásaival, azzal, hogy a politikai folyamatok során újabb igények, az eredeti sérelmekhez társuló, azokat akár felülíró konfliktusok alakulhatnak ki.

Az elismeréseméleteket bírálva ezekről a problémakörökről lesz szó az írásom hátlévő részében. Először az elismerés politikájának rendszer- és társadalomkritikai szerepét vizsgálom az elméletek normatív töltete, mindenekelőtt a liberalizmushoz való viszonyulása kapcsán. Ezután áttérek a különbözőség kérdéseire, a multikulturalista irányzat problémaértelmezését állítva pellengérre. Végül az elismerés kérdésének politikai folyamatokba ágyazottságát tárgyalom bizonyos gyakorlati dilemmák felvetésével.

16 A különféle intézkedések ilyen, szándékolt vagy nem szándékolt mellékhatásainak megragadására alkotta meg Nancy Fraser a 'gyakorlati elismerés-hatás' (*practical recognition effect*) kifejezést. (Fraser 2000)

17 Példának okáért Taylor megközelítése, noha a szerző érezhetően általánosan használható elméleti keretet kíván adni az elismeréspolitikai mozgalmak vizsgálatához, a kanadai frankofón törekvések által felvetett kérdésekre van fazonírozva, a diszkriminált etnikumok (mint a romák) egészen más jellegű, komplexebb esetére nemigen alkalmazható.

AZ ELISMERÉSPOLITIKA TÁRSADALOMKRITIKAI SZEREPE

Történetileg nézve a társadalmi elismerés politikája több forrásból ered: egyaránt visszavezethető a feketék jogegyenlőségéért folytatott amerikai polgárjogi mozgalmakra, a különféle (szub)kulturális közösségek és identitások elfogadtatására irányuló, 1970-es évekbeli amerikai „új társadalmi mozgalmakra” vagy a továbbélő gyarmati uralmi formák ellen vívott posztkolonialista küzdelmekre. E törekvésekben közös, hogy az igazságtalanságok felszámolásának és a kiegyenlített erőviszonyok megteremtésének szándéka az emberi méltóság helyreállításával, ezen keresztül pedig a hegemonikus hatalmi rend, a kirekesztő, megbélyegző társadalom kritikájával függ össze. Az 1990-es évek különféle nemzetiségpolitikai fejleményeinek hatására a elismeréspolitika kifejezés etnikai színezetet kapott és a multikulturalizmus paradigmáján belül nyerte el közkeletűvé vált jelentését.

Abból kiindulva, hogy a korabeli társadalmi küzdelmek látszólag nem a javak egyenlő elosztásáért vagy általában a törvény előtti egyenlőségért folytak, hanem különböző kultúrák és életmódok – vagyis a „jó élet” egymással versengő elképzeléseinek – érvényre juttatását keresték, az elismerés politikájának jelentős elméletalkotói komoly elméleti konzekvenciákat vontak le. Taylor és Honneth a materiális kérdéseket félretéve élesen különválasztja az elismerést célzó követelések egyetemes és egyedi vonatkozásait, ez utóbbiakat tartva a *par excellence* elismeréspolitika alapjának és tétjének. Holott a jogegyenlőség jegyében zajló diszkriminációellenes küzdelmek (például az amerikai polgárjogi, feminista, LMBT stb. mozgalmak) résztvevői szintén „közös értékhorizonttal” rendelkező, identitás-alapú közösségeket alkottak, amelyek a saját csoporttulajdonságaik elfogadtatására (is) törekedtek, vagyis kifejezetten nőként, feketeként stb. követelték maguknak a jogegyenlőséget. Az integráció mint politikai cél és az egyenlőség mint igazságossági kritérium tehát nemhogy kizárná a szempontok, érdekek partikuláris nézőpontból való megfogalmazását, hanem egyenesen megkívánja, hogy a politikai cselekvők tudatában legyenek az általuk képviselt társadalmi csoport sajátos helyzetének, specifikus problémáinak, felismerjék, hogy céljaik csak úgy érhetők el, ha átértékelődik az adott csoport társadalmi percepciója, és ezen az alapon képesek legyenek politikailag ütőképes kollektív identitásokat kialakítani és elfogadtatni.

Elméleti síkon is elmondható, hogy liberális democráciákban – a szabadság és a politikai részvétel zálogaként – komoly elvi és gyakorlati jelentőséggel bír az önkifejezés, ezért méltányosan kezelendők, sőt támogatandók az ilyen irányú késztetések. A mégoly elvont és sokak szerint korlátozott hagyományos autonómiafogalomban is benne rejlik az (egyéni és kollektív) önmeghatározás lehetősége.¹⁸ Sőt, az autonómia gyakorlása mintegy megkívánja az egyéniség, a saját meggyőződése szerint cselekvő személyiség kialakulását (J. S. Mill 1980 [1859]). A klasszikus autonómia-ideál tehát lényegében összeegyeztethető az elismerés politikájával és legfeljebb akkor és annyiban korlátozhatja a különféle identitás-diskurzusok kibontakozását, amikor és amennyiben – a koncepció szintjén – érzéketlen az esélyek egyenlőtlenségére az autonómia (az autonóm cselek-

18 Erről ld. Habermas hozzájárulását az elismerés politikája körüli vitákhoz, különös tekintettel a demokratikus alkotmányos állam biztosította keretek között zajló „politikai-etikai diskurzusra”, amelynek során autonóm egyének különféle értékek mentén a nemzet közös (és folyton változó) politikai identitásának kimunkálásán fáradoznak. (Habermas 1998)

vőképesség) kivívásának folyamatában.¹⁹ Ráadásul, lévén, hogy a képviseleti elv szükségszerű demokratikus deficitjét ellensúlyozó deliberatív demokratikus formák lényege az érintettek közvetlen beleszólása a döntéshozatalba, a politikai részvétel gyakorlati megvalósulásához egyenesen nélkülözhetetlen a csoportképviselet és az egyéni autonómia együttes megléte, egyensúlya. A reprezentativitás csak abban az esetben nem üres forma vagy képzet, ha a hasonló élethelyzet, társadalmi státusz stb. alapján létrejött érdek- és értékközösséget fejezi ki. Mivel ezek megfogalmazása és képviselése – a racionális párbeszédén túl – morális és érzelmi dimenzióval is bír, a demokrácia tulajdonképpen az autonóm egyének *mint* (különbé) csoportidentitással rendelkező, aktív állampolgárok részvételét, közös cselekvését kívánja meg.

Ha a kollektív identitásformálódás eddig is a politizálás szerves része volt, és az autonómia fogalma nem csak támogató vagy legalább is megengedő az egyedi jelleg kinyilvánításával kapcsolatban, hanem lehetővé teszi a csoportérdekek kifejezését is, vajon miért vált egyszeriben kritikus kérdéssé az identitás képviselése mint a különbözőséghez való jog? Valóban paradigmaváltás következett volna be a modern politikában, kicserélődtek a politikai cselekvés mozgatórugói, és olyan társadalmi igények merültek fel, amelyek meghaladják a hagyományos liberalizmus elvi-elméleti és intézményes kereteit? Szükségessé teszi-e az identitás és a kultúra kérdéseit feszegető elismerés politikája a liberális demokrácia alapelveinek átértékelését annak érdekében, hogy a modern társadalmak befogadóbbá váljanak a (kulturális) különbözőségek iránt? Az elemzők között szerteágazó vita bontakozott ki az elismerés politikájának és elméletének mint liberalizmuskritikának a filozófiai és jogelméleti alapjairól és társadalmi-politikai következményeiről (ld. többek között Cooke 1997, Habermas 1998, Meehan 1994). Ennek a disputának a főbb megállapításait elevenítem fel azzal a szándékkal, hogy megvilágítsam az elismerés politikájának társadalom- és politikatörténeti helyét.

Az, hogy politikai küzdelmek az egyedi jelleg kinyilvánításával a közösség megerősítésére törekszenek, nem újdonság: a nacionalista törekvések vagy a vallási mozgalmak mindig is ilyen módon fogalmazták meg és érvényesítették az érdekeiket. Az elismeréspolitikának aposztrofált küzdelmek közvetlen előzményeinek mégis az amerikai feketék, a nők és a gyarmati népek egyenlő méltóságért folytatott harca, valamint a redistributív igazságosságot követelő (munkás)mozgalmak tekintendők: az új irányzat ezek folytatásaként, a beváltatlan ígéret megvalósításának eszközeként jött létre. Mögötte az a belátás húzódik meg, hogy a háború előtti munkásmozgalmak vagy az 1960-as évek polgárjogi közdelmei során elért sikerek részlegesen maradtak, a *de jure* jogegyenlőség ugyanis nem vezetett *de facto* társadalmi egyenlőséghez sem a feketék vagy a nők, sem egy sor más jellegű kisebbség esetében. Mivel pedig a liberális, jóléti állam a létező formájában alkalmatlan rá, hogy kezelje a felmerülő problémákat, a kulturális rend megváltoztatására, ezen keresztül pedig a politika és a hatalomgyakorlás normáinak megkérdőjelezésére és átalakítására van szükség. A társadalomkritika feladata eszerint nem csak a hátrányt okozó állami mulasztások pellengérre állítása; a végső soron diszkrimináció-el-

¹⁹ A másik ok, amiért kritikával illetik az autonómia hagyományos fogalmát az, hogy a liberális intézményrendszer magától értetődően tételezi fel az autonómia mint ideál iránti fogékonyságot. Míg a liberalizmus hívei az autonóm egyén kialakulásának és/vagy megnyilatkozásának eltérő körülményeit, lehetőségeit firtatják, addig az ilyen radikális bírálatokat megfogalmazóknak magával az autonóm szubjektum koncepciójával gyűlik meg a bajuk (ld. Foster 1999, Cooke 1997), mely számukra a liberális értékrend elnyomó jellegét teszi nyilvánvalóvá (Taylor 1997). Kérdés azonban, mitől volnának kevésbé elnyomóak a másfajta alapelveket, értékeket előtérbe állító ideológiák? Az értéksemlegesség eszméje, még ha utopisztikus is, legalább kijelöli az irányt a tolerancia, a sokféleség el- és befogadtatása felé, megfelelő intézményes garanciák megléte esetén pedig valós tartalommal tölthet fel. (Habermas 1998)

lenes küzdelemben, mondhatni logikus következményként, maga a társadalmi rend normatív szemléletét és (csoportközi) viszonyait meghatározó kulturális és politikai rendszer – a liberális demokrácia – került terítékre.

A „létező liberalizmus” kétes (elsősorban is az imperialista és gyarmatosító politikákban játszott) történelmi szerepét és politikai megvalósulásait kifogásolók (pl. Hall 1986, Bhabha [1993] 2008, Mehta 1999) mellett megjelentek azok, akik szemében a liberalizmus mint eszmerendszer önmagában is ellentmondásos, hazug. Ebben a felfogásban, az elfogultságok kiküszöbölhetetlenségére hivatkozva, mindenekelőtt a liberalizmus kultúrasemlegessége, és ezáltal az eljárások tisztaságának (a procedurális liberalizmus alapkövetelményének) lehetősége vált vitatottá. Innen már csak egy lépés a szabadelvűség mint hatalmi ideológia és rend kritikája: ha a döntések óhatatlanul értékalapon születnek, és ezek együttese alakítja az intézményrendszert, a liberális állam hatalmi érdekeket szolgáló, hegemónikus értékszemléletet testesít meg. A liberalizmus eszerint a „*harcban álló világnézetek egyike*” (Taylor 1997: 146), amely irrelevánsnak beállítva valójában elkeni a kulturális különbségeket, elhallgattatja az eltérő meggyőződésűeket, homogenizálja és uniformizálja az állampolgárokat.

Az absztrakt, procedurális liberalizmus (elsősorban is Rawls-i elméletének) „közösségelvű” (kommunitáriánus) bírálói – Charles Taylor, Will Kymlicka, Michael Walzer – a közösséget egybentartó etikai követelések fontosságát hangsúlyozva, ugyanakkor az egyéni autonómia elkötelezettjeként, egyfajta félutas megoldást keresnek az individualista liberalizmus és a közösség elsőbbségét hirdető republikanizmus között. Ez a minőségileg újnak mondott liberalizmus a kulturális közösségeket illető kollektív jogok bevezetésével intézményesülne, aminek igazolásul a szerzők pszichológiai törvényszerűségektől kezdve demokratikus elvekig hoznak fel érveket, a kultúra megmaradásának ügyére hegyezve ki a kérdést. Teszik ezt azon meggyőződésük alapján, hogy az egyén integritása, lelki épsége és így a közéletben való részvételi képessége végső soron a („saját”) kultúra védelmén múlik. Mivel a kulturális csoporthovatartozás illetve a kulturális közösséget jellemző, állandónak tekintett jegyek az egyéni identitás elemi részét alkotják, az elmélet szerint az adott kulturális formáció el nem ismerése sérti, sőt károsítja az egyént.²⁰ Taylor szemében a hagyományos liberalizmus nemcsak elavult, hanem elnyomó jellegű is, mivel idegen tőle mind a (vállaltan) kultúra-központú szemlélet, mind pedig a kollektív jogok intézménye.²¹ A korszerűség követelménye, a jogos igények kielégítése alapvető változást sürget: olyan politikai berendezkedés megteremtését, amelyik a közösségi érdekek előtérbe helyezésével kulturális kérdésekben is legitim módon korlátozza az egyéni szabadságot.

A fentiekben amellet érveltem, hogy – az autonómia és az identitás korábban is jelentős politikai szerepét tekintve – a politikai aktivizmus újfajta megnyilvánulásai nem magyarázhatók pusztán a különbözőség mint olyan iránt megnövekedett érdeklődéssel, aminek háttérben valamiféle romantikus autenticitás-ideál (Taylor 2000) vagy a saját teljesítmények és eredmények értékelésére vonatkozó várakozások (Honneth 1996) állnak. Ehelyett felvethető, hogy az elismerés politikája – részben legalább is – régóta megoldatlan problémákat hozott

20 Taylornál a sikeres identitások kialakulása a tét, ezt a folyamatot akadályozza, hogy a hagyományos liberalizmus lényegénél fogva megtagadja a méltányos elismerést, miáltal „*hamis, eltorzított, túlságosan is leegyszerűsített létmódokba zárhatja az embert*”, és „*a tisztességesnek és különbségváknak szánt társadalom nemcsak embertelen (mert elnyomja az identitásokat), hanem bonyolult és tudattalan módon maga is erősen diszkriminatív*”. (Taylor 1997: 120, 135.)

21 Taylорral szemben Kymlicka nem gondolja, hogy feszültség volna egyéni és kollektív jogok között (hiszen kollektív joggyakorlás eddig is létezett). Számára annak a gyakorlati kérdésnek az eldöntése jelent problémát, mely kisebbségi csoportok részesülhetnek külön jogokban, illetve milyen jellegű jogok illetik meg a különféle státuszú etnikai kisebbségeket.

a felszínre és teremtett nekik új értelmezési, politikai keretet.²² Az ezekre adott és adandó válaszok azonban nem kell, hogy szétfeszítsék a liberalizmus elvi kereteit – sőt, az ilyen irányú kísérletek éppenhogy alááshatják az igazságossági törekvéseket. Különösen problémás különféle, arra érdemesnek ítélt kultúrák védelmében (egy fiktív) külső nézőpontból támadni a liberalizmus alapjait. Amellett, hogy az ilyen hozzáállás paternalista viszonyulást sejtet a kisebbségek irányában, magának a hegemoniának a problémáját is újratерemti, holott éppen azzal szemben fogalmazódott meg. A külső nézőpont episztemológiai és politikai bizonytalanságai miatt üdvösebbnek látszik a liberalizmus belső bírálata, avagy kritikai dekonstrukciója.

Az elismerés politikájának társadalomkritikai jelentőségét tehát nem annyira a hagyományos liberalizmussal szembeni világnézeti alternatívák felmutatásában látom, ahogyan azt a komunitariánusok proponálják, hanem mindenekelőtt egy újfajta látásmód és nyelvezet elterjedésében, mely által megjeleníthetővé tehetők az egyéneket csoporthovatartozásuk miatt érő igazságtalanságok. Az elismerési diskurzus kultúracentrikussága folytán ugyanakkor fennáll annak a veszélye, hogy homályban maradnak az újraelosztás igazságtalanságai.²³ Az elismeréspolitikai intézményesülése pedig azzal jár, hogy egyes kisebbségi perspektívák nem képesek megmutatkozni a sikeresebben érvényesülő domináns szemléletmódokkal szemben. Az irányzat politikai szerepe ezért egyrészt a problémák megjelenítésében, másrészt az elfedésükben érhető tetten. Ám legalább ilyen fontos az elismerés szerepe a politikai identitás-formálódásban: az, hogy – úgy a hatalmi harc belső logikájának, mint a kortárs politikai beállítódásoknak engedelmessé – az identitás-központú beszédmód a legkülönbözőbb jellegű társadalmi igények érvényesítéséhez elősegítheti az önszerveződést és az együttes nyomásgyakorlást.

Meglehet, az elismerés címszóval tárgyalt törekvések újszerűsége részben a politikai cselekvés dinamikájából fakad. Az elhúzódó problémákat folyamatosan át kell fogalmazni, az érdekek érvényesítése állandóan újfajta stratégiák bevetését igényli, hogy szokatlan megvilágításba helyezve jobban látszódjanak az uralmi/ellenyomó mechanizmusok rejtett mozgatórugói, ideológiai alapjai. Az elismeréspolitikai körébe tartozó jelenségek érdekességét fokozzák a kulturális értékekre, együvé tartozásra stb. apelláló politikai beszédmód hivatalos kisajátítására illetve a hivatalos fórumoktól való visszaszerzésére tett kísérletek. Ezért anélkül, hogy kibebbíteni kívánnám a határozottan identitáspolitikai jellegű kulturális küzdelmek – e valóban újkeletű jelenség – jelentőségét, általában véve úgy gondolom, hogy a társadalmi mozgalmaknak nem annyira a célkitűzéseik, mint inkább – a csoportizmus, az identitáspolitika befolyásának köszönhetően – ezek *reprezentációja* változott meg. Ebben a megközelítésben a politikai küzdelmeknek nem csak végcélja, hanem eszköze is lehet az egyedi jelleg megerősítése, a különbözőség kinyilvánítására való törekvés pedig nem feltétlenül távolodik el a politikai aktivizmust korábban meghatározó elvek – az autonómia, az egyenlő méltóság, az antidiszkrimináció – által kijelölt értelmezési tartományoktól (ld. Cooke 1997).

Időközben az elismerés mint a különbözőség politikája, ha hatékonyabbá vált is az intézményesülés révén, ugyanezért kezdi elveszíteni újszerűségét, egyre merevebben értelmeződik és alkalmasint az uralmon

²² Így például kimozdította a holtpontról az amerikai polgárjogi mozgalmat, lendületet adott a munkásmozgalomnak, megfogalmazhatóvá tette a nemek viszonyát kísérő egyenlőtlenséget. Emellett a *par excellence* identitáspolitikai mozgalmak különféle kisebbségi identitások megjelenítésével újfajta problémákat is behoztak a politikai köztudatba.

²³ Ld. Fraser kritikáját Iris Marion Youngnak vagy Axel Honnethnek az elismerési paradigmát totalizáló elméleteiről. (Fraser 2008: 107–111, Fraser–Honneth 2003)

lévő klasszifikációs rendszereket, a fennálló intézményeket szolgálja. A neoliberalizmus és neokorporatizmus korában az igazságosságért kiálló társadalmi mozgalmak az egyenlőtlenségek és erőszak, a kirekesztés és megfosztottság (*disempowerment*) neoliberális rend teremtette új formái ellenében fogalmazódnak meg. A hatalommal szembeni ellenállás, a kirekesztettek és elnyomottak alulról szerveződő *grassroots* típusú, formájukban, eszközeikben időnként újat hozó mozgalmak mellett jellegzetes korjelenségként megjelentek a különféle forrásokhoz hozzáférő, azokat magának kisajátítani vágyó elit mozgolódásai: a többségi érdekeket védő etnonacionalista mozgalmak, a saját pozícióikat féltő fehér középosztály lázongásai, az állam, a hadsereg, az egyház és az *establishment* más intézményeit támogató kampányok, országos vagy nemzetközi szervezetek által irányított és finanszírozott programok, a bevándorlókat, kisebbségeket kordában és félelemben tartó csoportos önbíráskodó (*vigilante*) akciók.²⁴ Ezek is tipikusan kollektív identitásokra apelláló törekvések, ám nehéz volna őket a fentebb vázolt igazságossági elvrendszerek alapján értelmezni. Lehet, egyszerűen tudomásul kell venni, hogy megváltoztak a „társadalmi haladás” paraméterei, és a kortárs kultúrharcban bevetett elismeréspolitikák inkább a „faji” kérdések tabuit feszegető, a politikai korrektség ellen hadakozó, anti-feminista és anti-egyenlőségpárti újjáboldalt gazdagítják. (Nagle 2017)

A KÜLÖNBÖZŐSÉG PROBLÉMÁJA AZ ELISMERÉS ELMÉLETEIBEN

A társadalmi mozgalmak és társadalompolitikai intézkedések normatív, igazságosság-szemponturnál lényeges szempont, milyen mezőben értelmezik, azaz tekintik relevánsnak, a társadalmi csoportok közötti eltéréseket, vagyis mihez kezdenek a különbözőséggel (annak tényével vagy feltételezésével). A felvetés egyaránt vonatkozhat a társadalmi egyenlőtlenség problémájára és a kulturális diverzitás ideáljára, ami önmagában feszültséget hordoz. A gyakorlatban, amikor egyszerre több téren állnak fenn csoportkülönbségek, ezek együttes kezelése politikai dilemmák sorát hozza elő. A Taylor által javasolt affirmatív megoldásokat nézve így fogalmazható meg a probléma: vajon mennyiben célszerű és indokolt mindenáron „kulturális másságot” emlegetni, pláne ennek megőrzését célként meghatározni olyankor, amikor a (vélt vagy valós) különbségek szorosan összefüggnek társadalmi egyenlőtlenségekkel és kirekesztő/szegregáló mechanizmusokkal? Nancy Fraser elméleti konstrukciója kapcsán pedig ez a gyakorlatias kérdés tehető fel: lehet-e hatékonyan fellépni a diszkrimináció és a marginalizáció ellen az érintett társadalmi csoportok megnevezése, lehatárolása és megerősítése nélkül? Ezeket a problémákat járón körül az alábbi, konceptuális kérdéseket feszegető fejtegetésben a következő, gyakorlati dilemmákkal foglalkozó fejezet előkészítéseként.

Annak kapcsán, hogyan kezelik az elismerés elméletei a különbözőség problémáját, érdemes olyan rasszjellegű kisebbségekre gondolni, mint az amerikai feketék vagy az európai romák: esetükben ugyanis annak hangsúlyozása, hogy valamiféle megkülönböztetett kulturális jelleggel bírnak, egyszerre válhat az elnyomás eszközévé (azaz tekinthető a rasszizmus kódolt formájának) és a társadalmi felemelkedés zálogává (amennyiben elősegíti a politikai identitásformálódást). Az efféle kisebbségek helyzetének értelmezése kiváló terepet biztosít a különbözőség fogalmának boncolgatásához, megbontva a társadalmi elismeréssel kapcsolatos domináns diskurzust, amely a – kifejezetten az (etno)kulturális mezőben értelmezett és önmagukban problémátlanul tekintett – különbségek fenntartásának legitimációjával és ennek mint öncélként a megvalósítását elősegítő

24 Ld. pl. <http://www.eui.eu/documents/rscas/research/mediterranean/mrm2008/02ws-description.pdf>

politikai megoldások kimunkálásával foglalkozik. Az alábbi elemzés arra a gondolatra épül, hogy alapvetően a különbözőség mibenlétéről és következményeiről alkotott elképzeléseiken múlik, hogy az egyes teoretikusok miben látják az elismerés értelmét, tartalmát, politikai szerepét. Amellett érvelek, hogy a különbözőség számtalan vonatkozását – úgy a mögöttes társadalmi problémákat, mint a benne rejlő lehetőségeket – paradox módon elfedi, ha célnak vagy eredménynek tartva mindenáron immanens értéket tulajdonítunk neki (vagyis kritikátlanul kezeljük), míg ha esetleges és megváltoztatható társadalmi ténynek tekintjük, menten nyilvánvalóvá válik, milyen személyes és kollektív jelentőséggel bír a másság (ami alapján azután kritika tárgyává tehető).

A másság merev értelmezése az elismerés filozófiai megközelítésében Taylornál és Honnethnél különös módon éppen az egyén (*self*) dialogikus szerkezetéből (Taylor 1989, 1997), szigorúan interszubjektív (vö: *crude intersubjectivism*) értelmezéséből (Honneth 1992, 1996) adódik. Az egyén interszubjektív felfogása éppenséggel kétségessé teszi, hogy elegendő volna pusztán tiszteletnek vagy megbecsülésnek (*respect*) tekinteni az elismerést, és ne kellene figyelembe venni általánosabban konstitutív szerepét.²⁵ Míg a dialogikus megközelítés feltételezi valamiféle tárgyalóképes (kulturális) entitás előzetes meglétét, a szigorúan vett interszubjektivitás elmélete nem engedi meg semmiféle belső lényeg feltételezését.²⁶ Ez utóbbi szerint az egyének, társadalmi csoportok vagy „kultúrák” végső soron különbözőségükben ismereszenek fel, úgy is mondhatnánk, hogy elkülönöződés útján jönnek létre. Annyi mindkét felfogásról elmondható, hogy az egyén törekvéseit jellemzően a külvilág normatív elvárásai (és a külvilággal kapcsolatos normatív várakozások), illetve az ezekből fakadó erkölcsi kötelességek szabják meg. Belső dinamizmus híján az egyén egy kulturális közösség elismerés-függő képviselőjeként (Taylor), alapvetően sérülékeny és ezért elismerésre törekvő lényként (Honneth) jelenik meg, és mint ilyen, egydimenziós, statikus képletet alkot.

Ennek messzemenő következményei vannak a vonatkozó elismerés-elméletek identitás-, kultúra- és társadalomfelfogására nézve. Amint az elismerés egyfajta értékelést jelent, az identitás befejezett tényként (és nem folyamatosan változó, esetleges jellemzőként), elismerést érdemlő (nem pedig az elismerés, illetve el nem ismerés és félreismerés folyamatában létrejövő, alakuló) instanciaként jelenik meg. A kulturális különbözőség tehát kész adottságot, eleve meglevő jellemzőt jelöl. Emiatt a pozitív elismerés és az ezzel szembeállított megtagadott elismerés polarizált világában a kultúra képe leegyszerűsítővé (belsőleg homogén, kívülről fenyegetett entitás), a társadalmi előrehaladás ábrázolása pedig egysíkúvá válik (meglevő értékek elfogadtatása). Ebből fakadóan, ami a politikai célt illeti, Taylornál a kultúrák közös értékhorizontjának képzete merev és végső soron hierarchizált, Honneth „etikus élet”- és szolidaritásfogalma pedig meglehetősen elvont és élettelen. Egyik gondolkodó sem veszi következetesen figyelembe, hogy a sokféle érték nem pusztán együtt létezni, rosszabb esetben egymást elnyomni képes, hanem kölcsönhatások révén maguk is gazdagodhatnak, alakulhatnak – de azt sem, hogy a különbségek nem csak értékeket, hanem egyenlőtlenséget, elnyomást is jelentenek.

25 Amikor például a szerzők az elismerés elméletének pszichoanalitikus forrásaihoz nyúlnak (ld. interakcionista tárgykapcsolat elmélet), elsiklanak a felett az alapvető freudi gondolat felett, mely szerint a személyiség ellentétes belső instanciák konfliktusainak eredménye, azaz negatív erők is formálják (nem pedig rombolják). Honneth Hegel tudat-fenomenológiáját is úgy vette át, hogy kihagyta belőle a nulladik szakaszt, amikor, még a Másikkal való találkozás előtt, minden interakciót megelőzően már ott van egyfajta kezdeti tudat. Empirikus érvelésében is ezt a gondolatot viszi tovább Mead elméletére hivatkozva, aki az egyéniesülést teljes mértékben azonosítja a szocializációval.

26 Az interszubjektivitás elmélete szerint az egyén a szocializáció folyamatában (elsősorban is az elsődleges gondviselőjétől való) elkülönöződés útján, önreflexiók során alakul ki. Etnikai csoportokra is rávetíthető ez az interakcionista elmélet (ld. Barth 1998 [1969]).

A kulturális különbözőség elismerése, elismertetése tehát konceptuális és gyakorlati értelemben véve egyaránt ellentmondásoktól terhes célkitűzés. Taylornál ennek ismeretelméleti vonatkozásai is vannak, amelyek megint csak egy politikai problémára terelik a figyelmet. Hagyományosnak nevezhető kultúrafelfogása ugyanis különálló, egymástól jól elhatárolható kulturális egységek feltételezésére épül. Márpedig az elismerésnek értelemszerűen külső nézőpontból, azaz valamely más kultúra szempontrendszeréből kell származnia. Az elismerés tárgya pedig csakis olyasvalami lehet, az adott közösségre jellemző kulturális vonások, világnézeti vagy életmódbeli sajátosságok olyan aspektusára irányulhat, amely értelmezhető, azaz megadja magát a kívülálló megfigyelő számára, aki óhatatlanul a maga fogalmi kereteit, értékelésre vonatkozó normáit fogja alkalmazni. Az elismerés aktusa tehát nem mentes a saját értékítéllettől, ami pláne gondot jelent, ha rögzített értékek, befejezettnak tekintett identitások megerősítéseként gondolunk rá. Tekintetbe véve az elismerés ideális kölcsönösségét, még erőteljesebben merül fel a probléma, kifejezetten a hatalom kérdésére irányítva rá a figyelmet.²⁷ Feloldhatatlannak tetsző dilemmáról van szó, hiszen a kisebbség jogait kell megvédeni a többségi elnyomással szemben, az pedig, akitől az elismerés várható, hatalmi pozíciót foglal el, és ebben a helyzetben alkot értékítéletet. Mindezt figyelembe véve nem csoda, hogy a narratíván az elismerést nyújtó féllel azonosuló Taylor²⁸ meglehetősen önkényesen határozza meg a védelmet érdemlő kultúrák körét.²⁹ Elméletének normatív vonatkozásait lényegében a külső ítésként értékszemplétét tükröző elnagyolt, differenciálatlan, végső soron kirekesztő kultúráképre és identitásfelfogásra alapozza, miközben vak marad a különbözőségek létrejöttét, jellegét és következményeit illető kortárs jelenségek (diszkrimináció, marginalizáció, minorizáció, hibridizáció) iránt.³⁰ Eképpen a taylori liberalizmuskritika voltaképpen megismétli az általa kifogásolt hibákat, amennyiben egy univerzálisnak (és ennél fogva semlegesnek) feltüntetett kritériumrendszer révén kizárja és így láthatatlanná teszi a szerinte külön védelemre (sőt, figyelemre) nem méltó kulturális közösségek, formák, megnyilvánulások sorát.

Honneth elméleti konstrukciójáról ugyancsak elmondható, hogy érzéketlen a hatalom és az ellenállás kérdéskörére. Habermasi fogalmakkal élve, nem derül ki belőle, hogyan is jutnak kényszerektől és korlátoktól mentes egyetértésre társadalmilag egyaránt hasznos, ámde eltérően értékelt teljesítményt nyújtó embercso-

27 Nem lehetséges-e, hogy miközben csakis a birtoklott reprezentációs hatalom arányában adható elismerés egy elismerési deficittel küszködő csoportnak, az elismerés megadása csak tovább növeli az elismerést nyújtó, annak paramétereit meghatározó csoport hatalmát (reprezentációs fölényét), inkább, mint az elismerésben részesülő csoportét? A hatalom nélküli kisebbség pedig csak a saját alattvalói státuszát szilárdítja meg a többségi kultúra, szempontrendszerek elismerésével? Az egyenlőtlen erőviszonyok problematizálása elengedhetetlennek látszik, hiszen a kiindulási helyzet eleve aszimmetrikus: az elismeréstől megfosztott kisebbség küzdelme a többségi kultúrát megtestesítő intézmények átalakításáért. Taylor mégsem bontja ki ezt az összefüggést.

28 Noha Taylor hivatkozik Gadamer tézisére a „horizontok összeolvadásáról”, a többes szám első személy gyakori használata – és maga az alaphelyzet – azt sugallja, hogy valójában „mi”, a többség adjuk meg az elismerést a kisebbségi helyzetben lévő „másiknak”.

29 „A feltevés kimondja, hogy minden kultúra, amely elég hosszú ideig éltetett egy társadalmat, mond valami fontosat mindenkinek. Azért fogalmaztam így, hogy kizárjam a társadalmakon belüli részleges kulturális miliőket és a nagy kultúrák rövid időszakait.” Vagy máshol: „jó okunk van feltenni, hogy azon kultúrák, amelyek számos különböző jellemű és temperamentumú ember számára biztosították a jelentések horizontját [...] majdnem biztos, hogy nekünk is tudnak olyat mondani, ami [...] méltó csodálatunkra és megbecsülésünkre.” (Taylor 1997: 148, 151.)

30 Homi K. Bhabha így bírálja Taylort: „Amikor megpróbálja normalizálni a kulturális különbséget, hogy az egyenlő kulturális megbecsülés fogalmát egyenlő kulturális értékévé változtassa, nem ismeri fel a részleges, kisebbségi kultúrák elkülönítő, „határszéli” időszakosságát”. (Bhabha [1993] 2008) Taylor ugyanis a nacionalista modell alapján képzei el a kultúrát: egy adott népcsoport ősi jellegének („genius”) kifejeződését látja benne, amely nyelvén rejlik szellemiségében lakozik. Ráadásul önmaga mint elméletalkotó pozicionálása – ahogy a politikai döntéshozók és cselekvők felelősségteljes helyzetét vetíti előre – saját bevallása szerint is általánosításokra ad alkalmat: „A kedvező értékítéletek makacs követelése paradox – talán azt kellene mondanom, tragikus – módon homogenizál.” (Taylor 1997: 151.)

portok – márpedig Honnethnél ez volna az elismerésen alapuló viszonyok kiteljesedése. Elméletét empirikusan arra az elképzelésre alapozza, hogy a félreismerés személyes élménye mint a társadalmi mozgalmak motivációs bázisa létrehozza a „társadalmi konfliktusok erkölcsi nyelvtanát”, és ez szabja meg az aktuális küzdelem célját. Modelljében azonban a társadalmilag „haladó” küzdelmek irányultságát olyan etikai keretbe helyezve értékeli, amely már általánosító és univerzalisztikus, miközben homályban marad, hogyan alakítanak ki közös eszményeket maguk a cselekvők. Honneth fogalma a „jó társadalomról” igencsak szubjektív és bizonytalan, mivel nem ad támpontokat ahhoz, hogyan értékelendők és mi alapján tekinthetők legitimnek a különböző fajta követelések. Elmélete ráadásul eleve értéktelített (transzcendens felhangokkal), amennyiben az egyének nemhogy igénylik, de egyenesen „megérdemlik”, hogy elismerjék őket. Már az az alapgondolat is, miszerint a személyes sérelemre adott reakciók érzelmi, nem pedig tudati jellegűek, így közössé válásuk kvázi-automatikus, eltagadja a (kollektív) cselekvőktől azt a *politikai* képességet, hogy (felelős és autentikus) kritikát alkossanak a fennálló társadalmi rendről.

Honneth ugyanakkor a véleményformálás és véleménynyilvánítás valós akadályait sem veszi figyelembe. Elmélete nem foglalkozik az elismerési igények hatékony képviselőjének strukturában rejlő nehézségeivel, a hatalmi tényezővel. Nem tudjuk meg, milyen elismerés-hatások vezetnek egyes társadalmi csoportok uralmához és engedik meg, hogy ezek fektessék le a társadalmi elfogadottság szabályait, amelyek azután másokat elszigetelnek, megfosztanak ugyanettől a lehetőségtől. Nem derül ki az sem, hogy ez utóbbiak a szempontjaik sikeres érvényesítéséhez, integrálásához szükséges erőforrások híján mikor vetik alá magukat a fennálló rendnek és mikor láznak fel ellene. Végképp kimarad az elméleti konstrukcióból annak az eshetősége, hogy valamely elnyomott csoport éppen a többségitől különböző, alternatív érték-mércék kifejlesztése révén válhat képessé a kulturális fennmaradásra egy mégoly ellenséges társadalmi közegben. Honneth simán elsiklik a lehetőség felett, hogy elnyomásban élők is érvényt szerezhetnek a saját értékfelfogásuknak, ellenállhatnak a hegemonikus kultúra nyomásának. Ami pedig a többségi kulturális kánonba történő bekerülést illeti, nem tér ki rá, hogy az elismerésért küzdő társadalmi csoportok milyen különbözőképpen vannak felvértezve a jelentések harcában, mely a társadalom normatív-szimbolikus rendjének kialakításáért folyik. Mivel a társadalom anyagi és szimbolikus újratermelődése közötti kapcsolat elemzéséhez sem ad támpontokat, Honneth egydimenziós modellje végképp alkalmatlan az egyenlőtlenségekből származó különbözőségekre problematizálására.

A különbözőség különféle dimenzióinak számbavétele szempontjából Honneth és Taylor morális imperatívuszokba fordított pszichológiai univerzálékra épülő liberalizmus-kritikája elmarad Fraser baloldali, strukturális társadalomkritikája mögött. Fraser egyértelművé teszi, milyen *társadalmi igazságtalanságok* származhatnak az eltérő bánásmód különféle formáiból (helytelen elosztás, marginalizáció), és ezek hogyan fokozhatják egymást, a politikai esélyeket is befolyásolva. A két komunitárius filozófus³¹ ezzel szemben egysíkúbb képet vázol, melyben a kulturális elismerés problémája mellett feledésbe merül az anyagi javak elosztásának kérdése. Ebben a leegyszerűsítő megközelítésben a (feltételezett) *egyéni lelki sérelemre*, illetve (ennek feltételezett okaként) magának a kultúrának az elismerés-hiányára kerül a hangsúly.

31 Egyénközpontú, interszubjektivitást hangsúlyozó elméleténél fogva nem mindenki tartja Honnethet komunitáriusnak (Deranty 2009), azonban ha azt nézzük, hogy végső soron a kulturális egyediség elismerését tekinti az egyéni boldogulás feltételének, mégiscsak annak nevezhető.

Mindezért az elismerés – mondjuk így – túlhajtott, redukcionista felfogása nem tűnik alkalmasnak sem az egyén belső vívódásainak, késztetéseinek, vágyainak – mint a kollektív térben zajló konfliktusok lenyomatainak, motivációs bázisának – az elemzésére, sem a kulturális és társadalmi különbségek komplex okainak és együttthatásainak feltárására, ezen keresztül pedig általában a társadalmi változásoknak a teorizálására. Okkal feltételezhetjük azt is, hogy a kulturális identitás elismerésére épülő társadalompolitika szükségszerűen és többrendbelileg korlátozó, sőt elnyomó hatású. Egyrészt azért, mert az elismerendő identitások halmazának megállapítása politikai tett, és mint ilyen az aktuális (hatalmi, reprezentációs) erőviszonyokon múlik. Másrészt az elismerés jogosultságának kritériumait szükségképpen egységesen kell meghatározni, ami óhatatlanul leszűkíti az esélyes csoportok körét és lehatárolja, mi tekinthető elfogadott kulturális formációnak, miáltal a csoportok mozgásterét is korlátozza. Az ilyesfajta elismeréspolitikát partikuláris érdekektől vezérelt új hatalmi struktúrákat hoz létre ahelyett, hogy kikezdené a domináns klasszifikációs rendszerek érvényességét. Ráadásul, amennyiben a politika meghatározó nyelvezetévé, eszközévé válik, uralkodó paradigmaként behatárolja mindenfajta (egyenlőségre, befogadásra, javak elosztására stb. vonatkozó) társadalmi igény kinyilvánításának a lehetőségeit. A kulturális különbözőséget értékelendő adottságnak tekintő szemléletmód ezen felül az egyént a csoport reprezentánsának feltételezve akadályozza a valóban autonóm (vagyis a normától eltérő, szubverzív stb.) identitások elismerését (és így kialakulását is).

Visszás dolog tehát szubsztantív értéket tulajdonítani a különbözőségnek, ahogyan azt a társadalmi elismerés szűken értelmezett, különálló kulturális identitások megerősítésére, intézményesítésére redukált programja diktálja. Ezáltal ugyanis objektivizálódnak, öröktől fogva létezőnek tűnnek fel, azaz depolitizálódnak az alapvetően konstruált, folyamatosan változó és bonyolult hatalmi mechanizmusok révén megszilárduló kulturális különbségek. Így éppen a különbözőség lényege sikkad el: az a változás lehetőségét magában hordozó, kreatív potenciál, amely alkalmas lehet a hegemon struktúrák kikezdésére, az identitás esszencialista felfogásának aláásására, hogy ezáltal megfogyanhasson a csoporthierarchián alapuló hatalom és az azt fenntartó ideológiák bírálata. Ezzel szemben, ha a különbözőséget az identitás részének tekintjük, vagyis a szubjektumot lényegileg befejezetlennek, önmagában elégtelennek feltételezzük – és ilyen értelemben tekintjük elismerést igénylőnek –, már a szubjektivitás kialakulásának szintjén nyilvánvalóvá válik az elismerés (ideértve a félreismerést csakúgy, mint az elismerés megtagadását) konstruktív, transzformatív szerepe (Foster 1999). Ebből pedig egyenesen következik, hogy az elismerés politikája többre hivatott annál, mint azt elérni, hogy pozitívan viszonyuljanak valamely közösséghez és annak tagjaihoz. Tétje nem egyszerűen egy adott kultúra védelme, megbecsülésének kivívása: a küzdelem a társadalmi elismerés feltételeinek, az uralkodó osztályozási rendszerek átalakításáért folyik.³²

32 A társadalom és a kultúra heterogenitásánál fogva a megbecsülésként (*respect*) értelmezett elismerés többféle forrásból származhat, különféle jelentéseket hordozhat, és nem pusztán megerősítést jelent. (Gondoljunk csak az olyan romákról alkotott pozitívra hangolt sztereotípiákra, mint amilyen a családcentrikusság, amivel nem jár együtt annak pártolása, hogy több családtámogatásban részesüljenek.) A tisztelet megvonása (*disrespect*) csakis az elismerési viszonyok átstrukturálásával küszöbölhető ki, nem elegendő hozzá a meglévő normák kiterjesztése vagy egyes értékítéletek felülvizsgálata. Végző soron mindig a különbségtétel és az értékelés kritériumai jelentik a vita illetve küzdelem tárgyát.

GYAKORLATI DILEMMÁK

Diszkriminált és stigmatizált kisebbségek esetében nyilvánvalóan nem elegendő, sőt kockázatos dolog önmagában a különbözőségnek az elismerése. Másságuk pusztá hangsúlyozása az ilyen csoportok számára rendszerint nem méltányosságot fejez ki, az adott társadalmi-politikai kontextusokban jellemzően nem sajátos értékeik megbecsülését jelenti. Sokkal inkább az érintetteknek arra a tapasztalatára vonatkozik, hogy valamely etnikai, vallási, nemi, „faji” csoporthoz való (vélt) tartozásuk folytán sorozatos megaláztatásoknak vannak kitéve, a velük szembeni megkülönböztetett bánásmód pedig többnyire hátrányokat okoz nekik a társadalmi élet különféle színterein.³³

Ki lehet-e törni a kisebbségi lét börtönéből pusztán a kulturális sajátosságok hangoztatásával, felértékelésével? Nem erősíti-e az ilyen megközelítés azt a látszatot, hogy minden probléma oka és eredete a kulturális másságban keresendő? Hogyan valósítható meg a hatékony problémakezelés és érdekképviselés a társadalmi törésvonalak elmélyítése, a kirekesztő és szegregáló mechanizmusok fokozása nélkül? Mi mindenre terjed ki és hogyan formalizálható a negatív megkülönböztetettséggel szembeszálló elismeréspolitiká? Végül hogyan kapcsolódik az etnikai/kulturális sajátosságok elismerése iránti igény az antidiszkriminációs küzdelemhez? Ilyen és ezekhez hasonló kérdések átgondolásához szeretnék fogódzókot adni az alábbi fejtegetéssel.

Ebben a fejezetben a társadalmi egyenlőség megvalósítását célzó törekvések néhány stratégiai vonatkozását tárgyalom az elismeréspolitiká mint eszközrendszer értelmezésével. Az elemzésben a korábbiakban felvezetett konceptuális nehézségeket és a „faji igazságtétel” érdekében folytatott küzdelmek paradigmátikus esetét tartom szem előtt. Ily módon nem csak az elismerés ambivalens mivolta és az elismeréspolitiká belső, strukturális ellentmondásai válnak jól láthatóvá, hanem az erre épülő törekvések gyakorlati buktatói is megmutatkoznak.

Érdekes ellentmondást takar a klasszikus (valamely kollektív identitás megerősítésére épülő) elismeréspolitiká olyan társadalmi csoport esetében, amelyik elsősorban negatív folyamatoknak (elnyomás, kirekesztés, megbélyegzés) köszönheti a létét, azaz ezek határozzák meg külső percepcióját csakúgy, mint tagjainak tapasztalatait. (Fraser 2000, 2003, Blum 1998) Az ilyen elnyomott kisebbségeknél a csoportot mint megkülönböztetett, a (többségi normák által definiált) átlagtól eltérőnek érzékelt entitást megerősítő pozitív elismerés jellemzően a megbecsülésként értelmezett pozitív elismerés megtagadásának felel meg.³⁴ Felmerül ugyanakkor, hogy a diszkriminált társadalmi csoportok mint hátrányt elszenvedő kisebbségek elismerése nem

33 Érdemes felidézni, hogy az Egyesült Államokban a rabszolgafelszabadítást követő rövid rekonstrukciós időszak után életbe lépett szegregációs *Jim Crow* rendszer szlogenje ez volt: „*separate but equal*” (különálló, de egyenlő).

34 Az üldöztetés, a diszkrimináció tényének, a kisebbség elleni történelmi bűnök elkövetésének elismertetése inkább az egyenlő bánásmód és méltóság, semmint a kulturális különbözőség paradigmájában értelmezhető. A Taylort kritizáló Lawrence Blum szerint „az egyenlő méltóság követelése a multikulturalizmus etikai előírásait”, elsősorban is „rasszizmus-ellenes vagy általánosabban diszkriminációellenes vonulatát érinti, és emiatt kifogásolja, hogy Taylor kizárólag a ’különbözőség elismertetése’ iránti igényként állítja be az ilyen megnyilvánulásokat. Blum úgy látja, Taylor félreértelmezi a saját maga által felhozott példákat, hogy így támassza alá a tézisét arról, hogy a kortárs politikai beszédmódban szoros kapcsolat áll fenn a különbözőség és az értékek között, ami Blum szerint egyáltalán nincs így. Ezzel szemben ő amellet érvel, hogy „az a kíváncsi, hogy ne kezeljék le valaki reprezentációját a szélesebb értelemben vett kulturális térben vagy az adott intézményben nem azonos azzal a megkülönböztető [egyedi] identitás elismerése iránti igénnyel, hogy az illetőt annak tekintsék, akként fogadják el, aki. Az előbbire sokkal inkább illik az, amit Taylor ’demokratikus elismerésnek’ aposztrofál, mint a ’megkülönböztető elismerés’ fogalma.” (Blum 1998: 60)

csak megerősíti, hanem meg is kérdőjelezheti, problematizálhatja is a csoporthatárokat. Esetükben ugyanis a közös csoporthovatartozásra (identitásra) hivatkozó politikai fellépés egy alapvető kettősségre világít rá az elismerés fogalmával kapcsolatosan. Ha ugyanis azt nézzük, mi lesz az elismerés tárgya, egyfelől az identitás (aktuálisan hangoztatott) *manifeszt tartalma*, másfelől (eredete, előtörténete, politikai felhasználásai által meghatározott) *strukturális jellege* jön számításba. E kettősséget tekintve felvethető, hogy még a (tartalmi szempontból) reflektálatlanul ábrázolt és kifejezetten az együvé tartozás tudatát, képzetét erősítő (affirmatív) szándékkal képviselt kisebbségi identitás is felforgató (szubverzív) potenciált hordoz, amennyiben magán viseli a csoportmeghatározás létrejöttének mikéntjét, a csoportviszonyok történetiségét, a megkülönböztettség, kirekesztettség nyomait. Példa lehet erre a kilencvenes évek első felének unortodox roma nacionalizmusa. (Szuhaý 1995, Stewart 1996, Vajda 2005, Binder 2008)³⁵ Ez a sajátos képződmény olyan, hangsúlyosan virtuális identitáspolitikai konstrukció, amely mintegy kifordítja, pusztá létével dekonstruálja a nacionalizmus eszmérendszerét, fedi felannak belső ellentmondásait.³⁶ A nemzetként, nemzetiségként való elismertségre irányuló törekvés tehát a diszkriminációellenes küzdelemben is szerepet játszhat, amennyiben a politikai pozíció javítását célozza a döntéshozatalba való beleszólás érdekében.³⁷

Kifejezetten emancipatorikus elismerés alapjául azonban csak az olyan, reflektált viszonyulás szolgálhat, amely – az adott kisebbség által képviselt kultúra és értékek méltányolása mellett – a csoport létének alapjait is világosan láttatja. Ez a hozzáállás jelent meg a hazai roma mozgalom kezdeteinél, a nyolcvanas-kilencvenes években, amikor a fiatalok etnikai öntudatosítását egyszerre szolgálta a büszkeség felébresztése és a problémáismeret.³⁸ Az elismerés alapfeltétele ez esetben annak felismerése lesz, hogy maga a csoport mint megkülönböztetett entitás léte, részben legalább is, a többségi társadalom és annak intézményei által folytatott kirekesztő, megbélyegző cselekedetek, megosztó mechanizmusok műve: félreismerés és el nem ismerés eredménye.

Az a képtelen helyzet áll tehát elő, hogy „kutyaharapás szőrével” módjára egy negatívan meghatározott csoportot kellene pozitív elismerésben részesíteni, mégpedig kettős céllal: a megbecsülésének kivívása és a

35 A roma nemzetépítésről szóló írások a kilencvenes évek elején nem annyira a kockázatokra, mint inkább a roma nemzetté válás lehetőségeire, nehézségeire és az akként való elismertség politikai előnyeire hívják fel a figyelmet. Mai szemmel már különösen veszélyes vállalkozásnak látják a roma nacionalizmust azok is, akik egyébként a romák együttes és erőteljes politikai fellépésének hívei. (Guy 2014)

36 A nemzetépítés bevett fogásaihoz folyamodik, miközben ennek hagyományos eszköztára – úgy is mint saját földterület, nyelv, írásos kulturális hagyomány – nem áll a rendelkezésre. A „képzelt közösség”, amelyet megteremtett, sem a szokásos nacionalista követelések (területi autonómia, politikai szuverenitás) legitimációjával, hanem inkább a stigmatizáció, marginalizáció felszámolásának eszközeként szolgált.

37 A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy alapvetően kirekesztő jellegénél fogva a nacionalizmus nem csak, hogy elnyomó és veszélyes, hanem akadályozza a romák szempontjából létfontosságú, etnikai határokon áttelő együttműködést. (Guy 2014) Mindezzel együtt a roma nacionalizmus egyszerre jeleníti meg a nemzeti ideológia idejétmúltságát és ahistorikus magvát (naivitását) azzal a paradoxonnal együtt, hogy egyelőre – tekintve a jelenlegi érdekérvényesítési struktúrákat – mégis megkezdhetetlen.

38 Ebben a kezdeti időszakban, mintegy az önvédelem eszközeként, az első és legfontosabb feladat a pozitív és tájékozottságon alapuló önazonosság és közösségtudat kialakítása volt, aminek fontos terepét jeletették a roma klubok, táborok, gyermeküdtetések. Az együttlétekkor a roma/cigány folklórba való betekintés, a közös éneklés és zenélés mellett a fiatalok nagy tekintélyre szert tevő roma írókat, költőket és munkásságukat is megismerhették, de a romákat sújtó társadalmi igazságtalanságokról is sokan itt hallottak először koherens érveléseket. A roma etnikummal való azonosulás tehát egyfelől a sajátnak tekintett kulturális értékek (és ezek képviselőinek) tiszteletén, másfelől a romákat érő kirekesztő, elnyomó mechanizmusok megértésén alapult.

rajta esett sérelmek, a hatalom által elkövetett igazságtalanság leleplezése és kiküszöbölése érdekében.³⁹ Ezzel szemben diszkriminált kisebbségek esetében a kulturális közösséget természetesnek, létét öröktől fogva adott-nak tekintő (illetve az eredet kérdését mitizáló vagy figyelmen kívül hagyó) etnonacionalista retorika – még ha az adott politikai szituációban, intézményes közegben eredményes is a csoport egységes fellépése, illetve társadalmi státuszának javítása szempontjából – nem érinti a problémák gyökerét, ezért jószerével nem képes felszámolni a hatalmi asszimetriát, viszont újabb elnyomó, kirekesztő mechanizmusokat hoz létre.⁴⁰ Az identitásközpontú politizálás progresszív, baloldali irányzatként való támogatása ellen társadalomtörténeti érvek is szólnak. A kulturális különbözőség hangsúlyozása ugyan még mindig kínál politikai lehetőségeket különféle, az egyenlőség jegyében fogant célok előmozdítására, a multikulturalizmus ideáljától való eltávolodás azonban nem kedvez a politikai sikernek, ha a többségitől eltérő identitások, kulturális gyakorlatok elismeretése a cél. Annál eredményesebben alkalmazza az identitásvédelmi retorikát a jobboldal. Ezzel szemben a közösség és a közösségi identitás konstrukcionista felfogása közelebb visz az összetett társadalmi problémák megértéséhez – de vajon a politikai megoldásokhoz is?

A mind politikai-gazdasági, mind pedig szocio-kulturális viszonylatban sérelmeket elszenvedők halmazát Fraser „bivalens csoportokként” határozza meg. Esetükben az elnyomás két formája egymást erősíti, ezért felszámolásához egyszerre szükséges figyelmet fordítani az igazságosság materiális vagyis újraelosztásbeli és kulturális avagy értékeléssel összefüggő vonatkozásaira (Fraser 2000). Ez utóbbi, tehát az elismeréssel összefüggő vetületben a komplex problémák kezelésekor Frasernél a megoldást nem a hagyományos identitáspolitika jelenti. A lehetséges stratégiákat és azok kombinációit elemezve a szerző arra a következtetésre jut, hogy a „megerősítő” intézkedésekkel szemben általában előnyösebbek a negatív következményekkel járó megkülönböztetések strukturális alapjait kikezdő módszerek. Az elismerés politikájának vonatkozásában ez annyit tesz, hogy nem a külön entitásként felfogott kisebbségi kultúra, hanem a kulturális mező mint olyan – a társadalmilag jellemző attitűdök és intézményes formák együttese – kerül a fókuszba. Itt az identitások megszilárdítása helyett azok dekonstrukciója lesz a cél, ami pedig az általuk megtestesített normákat kikezdő „transzformatív” eljárások bevetését teszi szükségessé a fennálló hatalmi/uralmi viszonyok átalakítása érdekében.⁴¹ Fraser ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a politikai cselekvés dinamikáját tekintve a dekonstrukciós megközelítés nem vezet kielégítő eredményre. A stabilnak tetsző identitások megbolygatásával, a csoportthovatartozás figye-

39 Ilyesfajta indíttatásból nevezhette el Paul Gilroy a szilárd kontinensek között elterülő fluid vizek hiátusát mint metaforát alkalmazva „fekete Atlanti-óceánnak” (*Black Atlantic*) az Afrikából Angliába és Amerikába hurcolt rabszolgák leszármazottjai által teremtett és képviselt kulturális formációt. A „modernitás ellenkultúrája”, mely pusztán léténél fogva felforgató potenciált hordoz, a kritikátlanul kezelt modernkori fejlődéssel, a berögzült történelmi gondolkodással, hegemon politikai és kulturális gyakorlatokkal szembeni állásfoglalásra készítet. (Gilroy 1993) Ez a poszt-kolonialista teóriákban gyökerező megfontolás vezérli azokat a fiatal roma kutatókat és alkotó értelmiségieket, akik mint sajátos kritikai perspektívának próbálnak érvényt szerezni a roma reprezentációknak. A rendszerváltás utáni roma mozgalom időszakából a *Cigányfűró* magazin alternatív kulturális projektje is hasonló ambíciókat testesített meg.

40 Ez vonatkozik például a magyarországi roma népesség belső megosztottságára. A nagyobb alcsoportok (romungro, oláh cigány, beás) között létrejövő törések nem szimplán kulturális különbözősége utalnak, hanem a roma népességnek az elismerési viszonyokat kívülről meghatározó rendjéhez idomuló, a domináns hatalomgyakorlási módszerek és elképzelések szerint változó politikai törekvések és megfelelési stílusok eredménye.

41 Honneth-kritikájában Foster (1999) az elismerés (valamint az el nem ismerés és a félreismerés) performatív jellegéről szólva emeli ki ezek szerepét a hatalommal szembeni ellenállásban, az uralkodó erőviszonyok átalakításában, és ezen az alapon az ideológia és az ellenállás elméleteinek újragondolását javasolja.

lembevétel (és ezáltal megerősítése) nélkül ugyanis nehéz, ha nem lehetetlen a politikai mobilizáció. Ehhez hozzátehetjük, hogy ugyanemiat válik problematikus a sérelmeket elszenvedők körének meghatározása az antidiszkriminációs politikában, különösen a célzott megerősítő intézkedések számára.

Más szóval, a társadalmi elismerés tágabb, alapvetően az egyenlőségi paradigmában való értelmezésén alapuló programjának – amely reflexív módon áll hozzá a kulturális identitás kérdéséhez és igyekszik átalakítani az erről folyó, esszencializáló diskurzust – ugyancsak megvannak a maga korlátai. Itt a felmerülő problémák nem morálfilozófiai kérdéseket vetnek fel, a törekvéseknek, beavatkozásoknak nem az igazságossági dimenzióját érintik, hanem a politika gyakorlati vonatkozásaival állnak összefüggésben. Kérdés, létezik-e olyan, az identitások szabadságát, az egyenlőség és autonómia érvényre jutását nem veszélyeztető megoldás, amelyikbe belefér ütőképes politikai identitások kialakítása a csoporthovatartozás alapján. Az ilyen – elvi alapon nehezen védhető, mintegy kényszerűen alkalmazott – eljárást szokták *stratégiai esszencializmus*ként emlegetni. Ennek lényege az itt kifejtett ellentmondás (ti., hogy képtelenség megőrizve megszüntetni egy entitást) elfogadása és pusztán praktikus feloldása. Más szóval egyfajta őszintétlenségre, megjátzásra, mimikrire épül: attól még, hogy mélyen nem hiszünk benne, közvelen politikai céljaink megvalósítása érdekében tegyünk úgy, *mintha* egységes identitással bírnánk. (Spivak 1990: 1–16)⁴² Fraser igazságosságelvű, az emancipációs törekvések kívánatos irányát kijelölő elmélete azonban nem engedi meg az ilyen kihágást. Álláspontjának merevsége nem csak következetességéből, elvhűségéből, hanem abból is adódik, hogy a kulcsprobléma felvázolásakor – nevezetesen, hogy miként kapcsolódnak össze és hogyan erősítik egymást a redistribúcióval és az elismeréssel kapcsolatos sérelmek – nem fordít kellő figyelmet a politikai folyamat mediáló szerepére. Elvont és erősen formalizált érvrendszere elsősorban analitikus érdemekkel bír és annak a tételnek az alátámasztására szolgál, hogy az igazságtalanság két fő aspektusa – az elismerés és az újraelosztás kérdésköre – egyaránt fontos és egymástól analitikusan elkülöníthető. Modellje azt a célt szolgálja, hogy kimutathatóvá váljanak a különböző típusú társadalmi hátrányok közötti összefüggések, kölcsönhatások, ami alapján azután kidolgozható a problémák mögöttes, strukturális okainak felszámolását előirányzó program. Kérlelhetetlen elméleti szigora és az időbeliség aspektusának hiánya azonban túlságosan elvonttá teszi a konstrukciót.

Amilyen fontos tehát a rendszerérzékeny szemlélet a problémák *eredetének* megállapításához és ennek alapján együttes kezeléséhez, ugyanannyira lényeges a problémák félreértelmezéséből (félreismeréséből) származó „hibás” politikai beavatkozások következményeinek átgondolása, a vizsgálat kiterjesztése a másodlagos *tünetekre*.⁴³ Valamely elhúzódo társadalmi konfliktus eltérő módokon ütközhet ki, hol egyik, hol másik vetülete kerülhet az előtérbe. Különösen egy olyan összetett problémahalmaznál, mint amelyet a „cigányügy”

42 A problémára adott másik, egyelőre utópisztikusnak ható megoldási javaslat egy olyan relációs társadalmi ontológia kialakítása, amelyik egyértelművé teszi a társadalmi csoportok fluiditását és egymástól való függését. (Young 2000)

43 Ilyen tüneteket ír le Fraser a 'gyakorlati elismerés-hatás' fogalmával, csak hogy nem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy amennyiben ezek magukkal vonják a politikai kontextus megváltozását, kézenfekvő reakció nem csak a stratégiákon, hanem magukon a célkitűzéseken is változtatni.

leegyszerűsítő, eltávolító kifejezése takar, többértű társadalom- és politikatörténeti elemzésre van szükség.⁴⁴ A társadalmi-politikai közegtől függően ugyanis különbözőféleképpen értelmeződnek a konfliktusok, ami további (társadalmi és politikai) következményekkel jár. A politikai kultúra és intézményrendszer alakulásával a politikai esélyek is átértékelődnek, miáltal megváltozik a problémák képlete, reprezentációja, sőt, merőben új problémák merülnek fel.⁴⁵ Mibenlétük megállapításához tehát nem elég a strukturális okokra koncentrálni, hanem számolni kell a kurrens ideológiákhoz és az adott erőviszonyokhoz igazódó érzékenységekkel és az ezek alapján hozott stratégiai döntésekkel, megtett lépésekkel, vagyis a politikai folyamatok következményeivel. Az átértelmezés folyamatára lehet úgy gondolni, hogy a lényegi problémákat elhomályosítják a különféle félrevezető reprezentációk, misztifikációk, ezért alkalmasint inadekvát megoldások születnek. Ez a verzió Fraser tételét támasztaná alá a strukturális okok felderítésének fontosságáról. A politikai környezet – beleértve a mégoly téves elképzelések vezérelte reakciókat egy adott problémaegyüttesre – ugyanakkor olyan, új helyzeteket eredményez, amelyekben addig ismeretlen problémák körvonalazódnak, korábban nem jelentkező konfliktusok robbannak ki, új igények fogalmazódnak meg. Vagyis a feltételrendszer változásával átalakul a politikai törekvések nyelvezete, irányultsága. Hosszabb időtávban nézve a politizálásnak ez a dinamikája az elismerési és az újraelosztási problematika váltakozó relevanciájában is tetten érhető, aminek eredményeképpen visszamenőleg is átértékelődnek az elszenvedett sérelmek.⁴⁶

Mindemiatt a kétféle – az újraelosztással és az elismeréssel kapcsolatos – sérelmek együttes kezelését illető stratégiai nehézségeken⁴⁷ túl érdemes történetileg figyelembe venni a domináns érdekeknek, ideológiáknak, intézményeknek a politikai követelések kinyilvánítására, reprezentációjára és ezáltal tartalmára gyakorolt befolyását. Megfontolandó például, hogy amennyiben napjainkban hathatósan bizonyul a csoportidentitások elismertetésének eszközkészlete a különféle társadalmi ellentétek megjelenítésére, csoportérdekek kivívására, ez egyszerre utal ennek a megközelítésnek az innovatív potenciáljára és arra, hogy ez a beszédmód már megfelel az uralkodó, legitimnek tekintett szempontoknak (tehát az uralmon lévő érdekeinek). Ez pedig annyit tesz, hogy az elismerés nyelvezetét kezdi a maga céljaira kisajátítani a társadalmi-politikai elit. Lehet-e akkor az elismerési retorika mégis a hatalomnélküliek ellenállásának, emancipációs küzdelmének eszköze? És ha igen, hogyan leplezhető le, küszöbölhető ki az elismerést valóban korlátozó, hamis reprezentációk?

44 Ilyen kontextusba helyezi Szalai (2000) a magyarországi romapolitika ingadozását a problémák szociális és etnikai értelmezése között. Szalai a megfelelő válaszok kimunkálásának előfeltételét a két dimenzió különválasztásában és a problémák helyükön történő kezelésében látja, ami a jogosultságok alapjának tisztázását jelenti. Bonyolítja azonban a helyzetet, hogy a beavatkozások az aktoroknak a kisebbségi-többségi relációban elfoglalt pozíciója függvényében értékelendők. Ezzel Szalai olyan politikai dimenziót hoz be az elemzésnél – ti. a hitelesség, legitimitás kérdését –, amelyik hiányzik Nancy Fraser strukturális modelljéből.

45 Ebben az összefüggésben az identitások „újrafelfedezését” kifejező „etnikai újjáéledés” (*ethnic revival*) például nem valamiféle addig elnyomott, esszenciális belső lényeg felszínre törését jelenti, hanem különféle eredetű elégedetlenségek, feszültségek, ambíciók megnyilvánulásaként értékelhető az adott politikai térben. Kétségtelen viszont, hogy az etnicizáló beszédmód át is alakította ezt a politikai teret és vele együtt a politikai érzékenységeket, újfajta problémákat vetve fel.

46 Az etnikai radikalizálódás például nem önmagában az etnikai identitás fontosságának felértékelődését jelzi, hanem a radikális fellépés politikai jelentőségének felismerését és alkalmazását jelenti. A „felfedezett” etnikai identitás, az etnikai érzékenység megnövekedésének hatására a társadalmi elnyomás visszamenőleg is etnikai színezetet ölt és újabb sérelmekkel egészül ki.

47 Fraser (2000) szisztematikusan elemzi a csoporthatárokat megerősítő affirmatív és azokat dekonstruáló megoldások lehetséges és üdvös, illetve kevésbé hatékony kombinációit.

Nem csak elvi kérdés, nem csupán az önrendelkezés, a demokratikus részvétel kívánalma indokolja, hogy a kisebbségek beleszólhassanak a sorsuk alakulásába. Az antidiszkriminációs politikák elégtelensége és általában a segítő szándékú kezdeményezések alkalmatlansága arra, hogy gyökerestül kiirtsák a megkülönböztetést és az egyenlőtlenségeket tápláló ideológiákat (rasszizmus, szexizmus) és politikai attitűdöket (erőszak, paternalizmus) ugyancsak azt sugallja, hogy a kirekesztést, megbélyegzést elszenvedőknek kell együttesen fellépniük az egyenrangúság, a teljes értékű társadalmi tagság kieszközöléséért. A politikai küzdelemhez nélkülözhetetlen kollektív identitások kimunkálása szükségessé teszi a csoporttagok közti szolidaritást, a csoportképzést és lehetőség szerint a csoportok közötti szövetségek létrejöttét. Mindez a meglevő bázisokon, azaz a történelmileg kialakult formációk figyelembe vételével történik, miközben a politikai cselekvés természetesen átalakítja a csoportviszonyokat, újabb (politikai) identitásokat konstruál. A jelen körülmények között – tekintve a politikai kultúrát általában jellemző vonzódást a etnikai és nemzeti kategorizáció iránt – a megbecsültség kivívásához elengedhetetlennek látszik a közös kulturális jellegzetességek, értékek felmutatása, még ha ezek a sajátosságok részben kimódoltak, fiktívek is.⁴⁸ Mivel a kirekesztő, lekicsinylő beszédmód is kulturális jellegzetességekre apelál, egyedül ilyen stratégiák alkalmazásával ellensúlyozható a többségi társadalom által megtagadott elismerés miatt fellépő hiány, illetve hozhatók helyre a „félreismertség” (vagyis előítéletesség) okozta károk.

Mindebből fakadóan felvethető, hogy a mély struktúrák átalakítását célzó, szubverzív, dekonstrukciós módszerek mellett nélkülözhetetlen a csoporthatárokat nem bolygató, pusztán az csoporttulajdonságok értékelésének irányát megfordító, pozitívrá hangoló politikai fellépés. A hamis reprezentációk ugyan nem küszöbölhetők ki, de a fikciókkal operáló politika világában talán nem is ez, hanem a hatalmi egyensúly elérése a cél. Nagyobb gondot jelent, hogy az identitáskategóriák használata óhatatlanul magában hordozza az önkényt és az erőszakot. Ráadásul elnyomott kisebbségek esetében általában igen távoli a konkrét hatalmi harc lehetősége. Ha létrejön is a közös sérelmek felismerése nyomán egyfajta csoportidentitás, az még nem válik automatikusan politikai mozgalom kiindulópontjává.⁴⁹ Identitáspolitiká akár az alkalmazkodás igényéből is fakadhat, asszimilációs törekvéseket is jelölhet. A pozitív önkép pedig lehet kompenzatorikus jellegű, mely esetben inkább a megbékélést, a sérelmekbe való beletörődést váltja ki, mintsem tettekre sarkallna. Különösen politikai lehetőségek híján az elfogadottság válhat a személyes önbecsülés viszonylagos megóvásának, az egyén mindennapi túlélésének zálogává, míg esetleg csak apró összekacsintások maradnak az „ellenállás művészetének” (Scott 1990) kézzelfogható bizonyítékai.⁵⁰ Az is elodázhatja a politikai küzdelmet, amikor egy csoport idejeko-

48 A megbélyegző *cigány* megnevezés kizorítása és a *roma* népnév kiterjesztése egy kulturálisan amúgy sokféle tömegre egyszerre jelöli a politikai korrektség igényét és egyfajta politikai közösség formálódásának első lépését: az elismerési szándék megváltoztatását különféle politikai célok érdekében. Az új „képzelt közösség” megteremtését ugyanakkor behatárolják az uralkodó intézményes normák és keretek, amelyek politikai kényszerré teszik a „roma kultúra” megteremtését. A roma kultúra reprezentációi ennek a politikai indíttatásnak a figyelembe vételével értelmezendők és bírálhatók.

49 Mint fentebb már volt róla szó, az elismerés itt tárgyalt elméletei nem bővelkednek a magyarázatokban a mozgalmak keletkezését illetően, azt implikálva, hogy az indíttatás kérdését automatikusan kiváltják a közösként megtapasztalt sérelmek.

50 Honneth teljességgel figyelmen kívül hagyja az efféle komplementaritás lehetőségét a pozitív elismerésben, tehát hogy a megbecsültség élménye kompenzatorikus módon is megteremthető. Ennek oka, hogy érezhetően a társadalom egészét tekinti az elismerés paramétereit meghatározó „normatív közösségnek”. Ennek a csúsztatásnak is betudható, hogy társadalomelmélete, mely azon az előfeltevésen alapul, miszerint az elismerés hiányosságai motiválják a társadalmi változásokat, nem magyarázza meg, hogy lehet, hogy az efféle sérelmek mégis oly ritkán váltanak ki mozgalmat. Ezzel szemben James L. Scott (1990) koncepciója az „ellenállás művészetéről” rávilágít, milyen, a nyilvános térben legfeljebb kódoltan megjelenő kulturális formákat is ölthet a megaláztatottak elégedetlensége.

rán cselekvőképességet tulajdonít önmagának, mondhatni, elbizakodottá teszi a hatalom vélt közelsége. Sőt, a kívülről jövő pozitív elismerés is kifejthet politikailag gyengítő hatást, például azzal, hogy – tudatos többségi stratégiaként vagy kvázi-automatikusan, a fennálló rendbe illeszkedve – más problémákról levéve a hangsúlyt a kulturális szférába tereli a kisebbségi küzdelmeket és az érdekképviselőt ügyét.⁵¹ Mindemellett a kisebbség mint társadalmi egység érdekében történő cselekvés sem feltétlenül hozza jobb helyzetbe annak tagjait. Mivel a csoport elismerése a csoportthatárok elismerése is egyben, szegregált intézményi struktúrák jöhetnek létre, ami a társadalmi leszakadás fokozódásához vezethet. Az esszencializáló elismerés ráadásul korlátozza a személyes szabadságot és további egyenlőtlenségek okozója is egyben, amennyiben a korlátozás relatív súlyosabban érinti a marginalizált közösségeket, illetve azok alacsonyabb társadalmi-gazdasági pozíciójú, kevesebb kulturális kötődéssel rendelkező tagjait.

Mindezért jobb nem túlbecsülni a társadalmi elismerés politikai érvényét, értelmét, másrészt érdemes gyanakvással kezelni az elismerés politikájának látszólag sikeres intézményesüléseit. Normatív szempontból az az általános elvárás fogalmazható meg, hogy az elismerés politikája akkor és annyiban lehet valóban eredményes, amikor és amennyiben más, az állampolgári egyenlőséget és a politikai részvételt biztosító politikákkal (antidiszkrimináció, antiszegregáció, antirasszizmus, munkaerőpiaci és oktatási integráció, a politikai képviselet megteremtése) együtt, azok segéderejeként alkalmaztatik – és nem hoz létre újabb merev hatalmi hierarchiákat, nem ad alapot az etnikai különbségtételeket erősítő, tovább bonyolító, elnyomó, kirekesztő mechanizmusoknak.

KÖVETKEZTETÉSEK

A jó darabig népszerű, ám a terrorizmus, illetve a terrorizmus veszedelmével riogató, migránsozó populizmus árnyékában lassan divatjamúlt elismeréspolitikai paradigma elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt sok kívánnivalót hagy maga után. Tekintve azonban, mennyire áthatja még mindig a kortárs diszkurzív és intézményes közeget – de a politikai cselekvés általános törvényszerűségei folytán is – megkerülhetetlen teoretikus konstrukcióról van szó, amelynek vizsgálata a hazai roma politika némely alapvető sajátosságára is fényt deríthet.

Írásom arra a gondolatra épül, hogy amint a diszkriminációt, mint a politikailag releváns csoportkülönbségekért felelős egyik legfőbb mechanizmust helyezzük a központba, mindjárt kirajzolódnak az elismerés politikáját a különbözőség politikájával azonosító elméletek hiányosságai. Az identitásfókuszú megközelítések ugyanakkor rámutatnak a különbözőség hangsúlyozásában rejlő reálpolitikai lehetőségekre. Az elismerés elméleteit tanulmányozva arra a paradoxonra kívántam rávilágítani, hogy a különbségeket a kulturális mezőben értelmező és ezeknek szubsztantív, pozitív értéket tulajdonító megközelítésekben éppen hogy elsikkadnak a különbözőség lényeges (gazdaságilag, társadalmilag meghatározott, politikailag konstruált és kamatoztatható) vonásai, aminek következtében depolitizálódik a „másság”. Az ilyen identitáspolitikai alapokra épülő program emiatt nem ad választ lényeges kérdésekre és korlátozó hatású. Másfelől viszont a másság kategóriáit dekonstruáló elméleti megközelítések hajlamosak relativizálni a már létrejött különbségeket és nehezen fordíthatók át politikai cselekvésbe. Ezért, valamint a politikai kultúrát meghatározó intézményes rend és diszkurzív tér sajátosságai miatt – belső ellentmondásossága és visszás következményei ellenére – mégis érvényt szerezhet magának a

⁵¹ Példa erre a kultúra-orientált hazai kisebbségi jogok és önkormányzati rendszer politikailag gyengítő hatása a roma mozgalomra nézve. (ld. Kállai 2005, Kovats 2000, Szalai 2000, Vizi 2015)

különbözőségekre építő, (adott esetben) etnikai alapú politizálás. Mindazonáltal megkockáztatható az a leíró és normatív értelemben egyaránt mérvadó kritérium, hogy a roma (ön)meghatározás olyan formái hatásosak politikailag, amelyek a diszkriminációra fektetik a hangsúlyt, vagyis egyértelművé teszik, hogy – szemben valamiféle etnokulturális lényeg feltételezésével – mindenekelőtt a hátrányos megkülönböztettség folyamánaképpen beszélhetünk ma roma közösségről. Ebből fakadóan a romák társadalmi elismertetését célul kitűző (identitás) politikák közül azok járulhatnak érdemben hozzá a romák társadalmi helyzetének tartós javulásához, amelyek – az etnicitás és a nacionalizmus paradigmáinak bizonytalanságain felülemelkedve – képesek következetesen szem előtt tartani, hogy elsősorban a rasszizmus megfékezése, a hatalmi eszközökkel létrehozott, kényszerítő erejű etnikai megosztottság felszámolása – ezáltal pedig az identitásválasztás szabadságának biztosítása – a cél.

Az elismeréssel kapcsolatos igények ezzel szemben gyakran abszolutizáltak, azaz a strukturális problémáktól függetlenül és a konkrét társadalmi-politikai összefüggések közül kiragadva jelennek meg mind a cselekvés színterein, mind pedig az elméleti megközelítésekben. Az elismertetési küzdelmek fő regisztereként alkalmazott „sérlemi politizálás” leegyszerűsítő képletei és a konfliktusok nem eléggé érzékeny és kontextualizált ábrázolásai azt mutatják, hogy a feszültségek feloldására, az elszenvedett károk jóvátételére irányuló próbálkozások sokszor mechanikusak, hiányosan értelmezik az igazságosság és a méltányosság fogalmait és vitatható módon leszűkítik a sértettek körét, a megoldandó problémák halmazát és a jóvátétel eszközeit.⁵² A politikai érzékenységek és beszédmód átalakulásával együtt az ilyen elképzelések is ludasak abban, hogy a szociális és gazdasági problémák rovására felértékelődtek a kultúra és identitás kérdései, és a legkülönbözőbb politikai érdekelletetek etnikai/kulturális konfliktusok gyanánt jelennek meg a nyilvánosságban.

Az itt felvázolt megközelítésben az „elismerés politikája” nem redukálható egy adott közösség szokásainak, kultúrájának fennmaradását szolgáló, kollektív jogok kivívását célzó politikai törekvésre (mint Tylornál), de nem egyszerűsíthető le a szimbolikus politizálás igazságosság-központú keretezésére sem (ld. Fraser). Értelmezésben az elismerés mint leíró fogalom a társadalmi mozgalmak, politikai törekvések, intézményes gyakorlatok csoportthátrókat és-viszonyokat befolyásoló, tehát a reprezentáció problémájával összefüggő, szimbolikus hatalommal kapcsolatos aspektusainak (folyamatainak, konfliktusainak, szabályrendszereinek) elemzésére alkalmas.⁵³

Abban, hogy az elismerés koncepciója egy (valójában többrétű) politikai irányzat sarkkövévé vált és eképpen a kortárs politikai kultúra látványos és intézményesült formájává nőtte ki magát, kétségkívül szerepet játszottak mind az etno-nacionalista törekvések, mind pedig a kitaszítottak, megalázottak emberi méltóságán esett sérelmeivel kapcsolatos fokozódó tudatosság. Ugyanakkor a jelenlegi politikai gondolkodásmódot, jog- és intézményrendszert átható „kulturalizmus” és „csoportizmus”, valamint az ebből meríthető stratégiai előnyök folytán voltaképpen bármilyen társadalmi törekvés előszeretettel jelenik meg „elismerésért folyó küz-

52 Érzékletes példákat hoz arra, hogyan generálódnak sérelmi játszmák átideologizált politikai terekben, és milyen patronizáló, elhibázott gesztusok vihetik félre az elismerést Dupcsik Csaba az elismerés-elméletek elméleti és gyakorlati dilemmáit boncolgató cikkében. (Dupcsik 2017)

53 Felfogásomban tehát a kisebbségpolitika intézményrendszere és a diszkriminatív állami politikák, a roma politika emberi jogi, nacionalista, asszimiláns stb. irányzatai, a romák megjelentetését célul kitűző kulturális aktivizmus, de ugyanúgy a kirekesztő fehér fajvédő szervezkedések is az elismerés politikájának kérdéskörébe tartoznak.

delem” gyanánt.⁵⁴ És ha már ilyen formát öltöttek, utólag nem egyszerű különbséget tenni a *tartalmukban* elismerésért (befogadásért, megbecsülésért) küzdő próbálkozások és az elismerési eszköztárat alkalmazó, de mondjuk a javak másféle elosztására irányuló törekvések között. Ha tehát valamely politikai fellépés, mozgalom manifesztációit nézzük, tartalmi meghatározás helyett a politizálás sok tekintetben újszerű *nyelvezeteként* is értelmezhetjük az egyediség képviselőt, a saját „értékek” felmutatására és elfogadtatására való törekvést. Amint szó- és eszközhasználat gyanánt gondolunk az elismerésre, elkerülhetővé válnak a jelenség mibenlétére vonatkozó magyarázatok kényszerű csúsztatásai, és finomodhatnak a leegyszerűsítő megközelítések. Egyszeriben megnyílik egy kritikai tér, szemléletessé válik, miért kezelendő óvatosan az elismerés fogalmára apelláló, általános érvényre törő koncepciók emberi szükségletekről és társadalmi igazságosságról a kulturális értékek védelmét illetve kulturális konfliktusok megoldását hirdető mozgalmak és elméletek esetében, melyek egyaránt szolgálhatnak szimbolikus és materiális, jogos és jogtalan érdekeket, liberális és illiberális politikai célokat.

⁵⁴ Ez a kijelentés a társadalmi küzdelmek megjelenésére, reprezentációjára vonatkozik, nem azonos tehát Honneth vagy Iris Marion Young (1997) redukcionista, azaz a redisztribúciós küzdelmeket is végső soron elismerésért folyó harcként értelmező álláspontjával.

HIVATKOZÁSOK

- Állami Számvevőszék (2008) *Összegző, helyzetfeltáró tanulmány a magyarországi cigányság helyzetének javítására és felemelkedésére a rendszerváltás óta fordított támogatások mértékéről és hatékonyságáról*. Hozzáférhető: https://asz.hu/storage/files/files/Publikaciok/Archiv_tanulmanyok/t206.pdf?ctid=871 [letöltve: 2018-01-04]
- Andersen, J. – Siim, B. (eds.) (2004) *The Politics of Inclusion and Empowerment. Gender, Class and Citizenship*. New York, NY: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9781403990013_1
- Balogh L. et al. (2013) *Civil társadalmi jelentés a Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia megvalósításáról Magyarországon 2012-ben, Roma Integráció Évtizede Titkárság Alapítvány*. Hozzáférhető: http://autonomia.hu/wp-content/uploads/2016/04/civil-society-monitoring-report_hu.pdf [letöltve: 2018-01-04]
- Barth, F. (1998 [1969]) *Ethnic Groups and Boundaries. The social organization of culture difference*. Long Grove, IL: Waveland Press.
- Bhabha, H. K. (1993) Culture's In Between, *Artforum International*, September. Magyarul: A kultúrák átmenetei. In Kende A. – Vajda R. (szerk.) (2008) *Rasszizmus a tudományban*. Budapest: Napvilág, 254–265.
- Binder M. (2008) A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet*, 77, 130–160.
- Blum, L. (1998) Recognition, Value, and Equality: A Critique of Charles Taylor's and Nancy Fraser's Accounts of Multiculturalism. *Constellations*, 5(1), 51–68. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.00074>
- Bourdieu, P. (1987) What makes a social class? On the theoretical and practical existence of groups. *Berkeley Journal of Sociology*, 32, 1–17. <https://doi.org/1035356>
- Bourdieu P. (1990) *The Logic of Practice*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (1991) Identity and Representation: Elements for a Critical Reflection on the Idea of Region. In *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Harvard University Press, 221–228.
- Brubaker, R. (2002) Ethnicity Without Groups. *European Journal of Sociology* 43(2), 163–189. <https://doi.org/10.1017/S0003975602001066> [Magyarul: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 2001, 7–8, 60–61.]
- Cooke, M. (1997) Authenticity and Autonomy: Taylor, Habermas, and the Politics of Recognition. *Political Theory*, 25, 2, 258–288. <https://doi.org/10.1177/0090591797025002005>
- Deranty, J.-P. (2009) Beyond Communication. A Critical Study of Axel Honneth's Social Philosophy. *Social and Critical Theory*, vol. 7. Leiden – Boston: Brill. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004175778.i-502>
- Dupcsik, Cs. (2017) Elismerés és sérelem. Az elismerésért folytatott harc és a sérelmi politikák. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 1, 17–47. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.1.48>
- Foster, R. (1999) Recognition and Resistance: Axel Honneth's Critical Social Theory. *Radical Philosophy*, 94, 6–18.
- Fraser, N. (2000) From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Postsocialist' Age, *New Left Review*, 212, 68–93.
- Fraser, N. (2008) *Adding Insult to Injury: Nancy Fraser Debates Her Critics*. London, New York: Verso.
- Fraser, N. – Honneth, A. (2003) *Redistribution or recognition? A political-philosophical exchange*. London, New York: Verso.
- Gilroy, P. (1993) *The Black Atlantic. Modernity and Double Consciousness*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Guy, W. (2014) *Az áldozati szereptől a polgári tudatig: A roma integráció útja*. Budapest: Kossuth.
- Habermas, J. (1998) Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State. In *The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 207–236.
- Halász I. – Majtényi B. (szerk.) (2003) *Regisztrálható-e az identitás? Az identitásválasztás szabadsága és a nemzeti hovatartozás nyilvántartása*. Budapest: Gondolat – MTA Jogi Tudományi Intézet.
- Hall, S. (1986) Variants of Liberalism. In Donald, J. – Hall, S. (eds.) *Politics and Ideology*. Philadelphia: Open University Press, 34–69.
- Honneth, A. (1992) Integrity and Disrespect: Principles of a Conception of Morality Based on the Theory of Recognition. *Political Theory*, 20 (2), 187–201. <https://doi.org/10.1177/0090591792020002001>
- Honneth, A. (1996) *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge, Mass.: MIT Press. <https://doi.org/10.1086/233837>. [Magyarul: Honneth, A. (1993) *Harc az elismerésért. A társadalmi konfliktusok morális grammatikája*. Budapest: L'Harmattan.]
- Kállai E. (2005) *Helyi cigány kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest. http://www.kallaierno.hu/data/files/kallai_erno_helyi_cigany_kisebbségi_onkorm_teljes_bzz+Wo.pdf
- Kállai E. – Jóri A. (2009) *Dr. Kállai Ernő a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa és dr. Jóri András adatvédelmi biztos jelentése az etnikai adatok kezeléséről szóló vizsgálat megállapításairól*. A jelentést összeállította: dr. Szajbély K. Hozzáférhető:

<http://www.kisebbsegiombudsman.hu/data/files/158627216.pdf> [letöltve: 2018-01-04]

- Kertesi G. (1998) Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. *Replika*, 29, 201–222.
- Kóczé A. (2016) Az elismerés politikája Neményi Mária munkáin keresztül. *Beszélő* (június 14.) Hozzáférhető: <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/az-elismeres-politikaja-nemenyi-maria-munkain-keresztul> [letöltve: 2018-01-04]
- Kovats, M. (2000) The political significance of the first National Gypsy Minority Self-government in Hungary. *Contemporary Politics*, 6 (3), 247–262. <https://doi.org/10.1080/713658366>
- Kymlicka, W. – Banting, K. (eds.) (2006) *Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199289172.001.0001>
- Ladányi J. – Szelényi I. (1997) Ki a cigány? *Kritika*, 12 (december), 3–6.
- Ladányi J. – Szelényi I. (1998) Még egyszer az etnikai besorolás objektivitásáról. *Replika*, 30 (június), 179–181.
- Majtényi B. – Pap A. L. (2009) Uniformizáltak-e az etnikai adatok? In Majtényi B. (szerk.) *Lejtős pálya*. Budapest: L'Harmattan, 89–110.
- Meehan, J. (1994) Autonomy, Recognition and Respect. Habermas, Benjamin and Honneth. *Constellations*, 1, 270–285.
- Mehta, U. S. (1999) *Liberalism and Empire*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mill, J. S. (1980) [1859] *A szabadságról. Haszonelvűség*. Budapest: Magyar Helikon.
- Nagle, A. (2017) *Kill All Normies: Online Culture Wars from 4chan and Tumblr to Trump and the Alt-Right*. USA: Zero Books.
- Neményi M. (1998) *Cigány anyák az egészségügyben*. Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal.
- Neményi M. – Szalai J. (szerk.) (2005) *Kisebbségek kisebbsége: A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum.
- Scott, J. L. (1990) *Domination and the arts of resistance: hidden transcripts*. Yale University Press.
- Sollors, W. (1991) *The invention of ethnicity*. USA: Oxford University Press.
- Spivak, G. (1990) *The Post-Colonial Critic: Interviews, Strategies, Dialogues*. Sara Harasym (ed.) New York: Routledge.
- Stewart, M. (1996) Nép nemzet nélkül. *Cigányfűró*, 3(2).
- Szalai J. (2000) Az elismerés politikája és a „cigánykérdés”. A többségi-kisebbségi viszony néhány jelenkori problémájáról. In Horváth Á. – Landau E. – Szalai J. (szerk.) *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum, 531–571.
- Szuhay P. (1995) A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, 3: 333–334.
- Taylor, C. (1997) Az elismerés politikája. In Feischmidt Margit (szerk.) (1997) *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium, 124–152. [Angolul: The Politics of Recognition. In Amy Gutmann (ed.) *Multiculturalism: examining the Politics of Recognition*. Princeton: Princeton University Press, 26–73.]
- Taylor, C. (1989) *Sources of the Self: The Making of Modern Identity* Cambridge, Mass.: Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/3120882>
- Taylor, C. (2000) *Modernity and Identity* (kézirat).
- Young, I. M. (2000) *Inclusion and Democracy*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0198297556.001.0001>
- Young, I. M. (1997) Unruly categories: A critique of Nancy Fraser's dual systems theory. *New Left Review*, 1(223), May–June.
- Vajda R. (2005) Integráció vagy etnopolitika? Stílusok és irányzatok a magyarországi roma politikában. In Neményi M. – Szalai J. (szerk.) *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum.
- Vizi, B. (2015) Minority Self-Governments in Hungary – A Special Model of NTA? In: T. H. Malloy, A. Osipov and B. Vizi (eds.) *Managing Diversity Through Non-Territorial Autonomy. Assessing Advantages, Deficiencies and Risks*. UK: Oxford University Press, 31–52. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198738459.001.0001>
- Zsigó J. (2005) Feltárni és megnevezni az elnyomások direkt rendszerét. In Neményi, M. – Szalai, J. (szerk.) *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum.

DUPCSIK CSABA¹

ELISMERÉS ÉS SÉRELEM

Az elismerésért folytatott harc és a sérelmi politikák

DOI: 10.18030/socio.hu.2018.1.48

ABSZTRAKT

Szalai Júlia egyik fontos gondolata a kiindulópont: a mások általi elismerés az alapvető emberi szükségletek közé tartozik. Következésképpen a társadalomtudós, bármennyire elkötelezett legyen is az „*érték- és politikamentes*” megismerés elve iránt, ha egy olyan csoportról ír, amellyel kapcsolatban felvethető, hogy elismerés-hiányban szenved, akkor akarva-akaratlanul az „*elismerésért folytatott harc*” résztvevőjévé is válik.

E sorok szerzője e pontig egyet tud érteni a fenti gondolatmenettel (legfeljebb, a morális-politikai konzekvenciák terén *kevésbé az elköteleződésre, mint inkább a reflexióra* helyezi a hangsúlyt). Ha viszont nem filozófusként vagy elkötelezett értelmiségiként, hanem szociológusként közelítjük meg a kérdést, akkor számos kérdés merül fel. Mindenekelőtt: sem az elismerés, sem annak hiánya nem „objektíve” megállapítható, hanem értelmezésfüggő jelenség. Axel Honneth (1997) szerint nehéz megítélni, hogy mi számít elismerésnek, az viszont sokkal könnyebben megítélhető, hogy mi számít az elismerés megtagadásának, mi számít sérelemnek – de valóban így van ez? Nem lehetséges, hogy az egy-egy megnyilvánulást elismerésnek vagy sérelemnek minősítő, tipikusan egy diskurzustérben kialakuló értelmezéseket inkább az értelmezők vitában elfoglalt pozíciói, a pozíciókhoz kapcsolódó (személyes és szűkebb értelemben vett csoport-) érdekei, stratégiái határozzák meg? Az elismeréspolitiká-diskurzusok gyakran mintha hallgatólagosan azt feltételeznék, hogy kétszereplős játszmák vannak: az elismerést nyújtó/megtagadó csoport (paradigmatikus esetben: „*a többség*”) versus az elismerésben részesülő vagy annak hiányától szenvedő csoport (paradigmatikus esetben: „*a hátrányos helyzetű kisebbség*”). Talán érdemes lenne bővíteni a szereplők körét, s elemezni az így differenciáltabbnak tűnő stratégiákat (pl. a „*radikálisok*” sosem csak a „*másik csoport*” ellen játszanak, hanem saját „*mérsékeltjeikre*” is nyomást gyakorolnak stb. stb.). Kihasználva a mai Magyarország sajátos episztemológiai horizontját: nem lehetséges-e, hogy „*a többség*” egyes képviselői, miközben sérelmeket osztanak, maguk is aktív részesei más „*sérelmi játszmáknak*”?

Írásom elméleti jellegű, a fent említett kérdéseknek próbál utána járni, az elismerés irodalmának kritikai elemzésével, illetve egyes magyarországi elismerés/sérelem-diskurzusok vázlatos bemutatásával.

Kulcsszavak: elismerés-elmélet, sérelmi játszma, Szalai Júlia, Charles Taylor, Axel Honneth

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet; Károli Gáspár Református Egyetem

RECOGNITION AND HARM

STRUGGLES FOR RECOGNITION AND GRIEVANCE POLITICS

ABSTRACT

The starting point of this article is one of Júlia Szalai's most important ideas, namely that recognition/being recognized is among the most basic of human needs. Consequently, when writing about a group that supposedly suffers from a lack of recognition, the social scientist – however committed to the principle of “value-free and apolitical” scientific knowledge – may unintentionally become part of the “struggle for recognition” her/himself.

The author concurs with these thoughts until this point, though may place the emphasis rather on commitment than on reflexion concerning the moral-political consequences. However, approaching the issue as a sociologist rather than a philosopher or a committed intellectual, several problems arise. First of all, neither recognition, nor its absence, can objectively be stated, as it is a phenomenon open for interpretation. According to Axel Honneth (1997), it is hard to judge what counts as recognition, but it is a lot easier to know what counts as the refusal of recognition and non-recognition. But is this really the case? Is it not possible that the interpretations that are developed in a certain discursive space and which classify certain acts or manifestations as recognition or non-recognition rather reflect the positions of the speaker, or their (personal or group) interests and strategies? The discourses about recognition politics often seem to implicitly assume two-player games: the group giving/refusing recognition (in a paradigmatic case, the majority) versus the group receiving recognition or suffering from the lack of recognition (in a paradigmatic case, the underprivileged minority). It may be worth expanding the circle of actors, and analysing the strategies and analyse them along more diverse strategies (the “radicals” for example never play only against “the other group”, but also pressurise their own “moderates”, etc.). Taking advantage of the special epistemological horizon of Hungary today, is it not possible that some representatives of “the majority” could play the role of victims too in some “grievance/harm/non-recognition games”, meanwhile in other games they could give harm/offence at the same time?

This is a theoretical article trying to detect the above issues by critically analysing the literature on recognition, and presenting some recognition/non-recognition/harm discourses in Hungary.

Keywords: politics and theory of recognition, grievance/non-recognition/harm game, Júlia Szalai, Charles Taylor, Axel Honneth

ELISMERÉS ÉS SÉRELEM

Az elismerésért folytatott harc és a sérelmi politikák

Szalai Júlia *Az elismerés politikája és a „cigánykérdés”* című tanulmányában fogalmazza meg, hogy az „*elismerésért folyó harc... elmélet[ének] kiindulópontja az a felismerés, hogy a mások általi elismerés az egyénnek éppen olyan megvonhatatlan alapszükséglete, mint a kenyér, a víz vagy a ruházat*” (Szalai 2000: 555). A társadalomtudományok egyik klasszikus dilemmáját – nevezetesen, hogy a társadalmi jelenségek leírása és elemzése egyúttal *akaratlanul* normatív állásfoglalást implikálhat, s ezáltal a leírás/elemzés egyúttal (kvázi-) politikai cselekvéssé is válhat – Szalai úgy véli megoldani, hogy ezt a konzekvenciát a szóban forgó megközelítés kapcsán tudatosan felvállalja. Reflexiója szerint az *elismerés-elméleteknek* – a továbbiakban így nevezem azokat a gondolat-együtteseket, amelyek a „*mások általi elismerésért*” folytatott erőfeszítések leírására, elemzésére, elméleti megragadására törekednek – egyúttal a maguk eszközeivel fel is kell lépnie azok érdekében, akiket elismerés illetne meg. Ismét Szalai Júlia megfogalmazásában: „*meg kell születnie a nyelvnek* [kiemelés az eredetiben – a szerző], *amely alkalmas az elszenvedett megkülönböztetések és sérelmek társadalmi közvetítésére, valamint alapul szolgál arra, hogy az érintett kisebbség az egyenlő elismerés garanciái iránti követeléseit az általános politikai diskurzus részévé tegye. (...) az elismerésért vívott mozgalmak középponti problémája tehát az identitás személyesen elszenvedett sérelmeinek helyrehozatala, és ehhez olyan fogalomkészlet és szótár ki-munkálása, amely az egyéni sérelmek kollektív* [kiemelés az eredetiben – a szerző] *jellegét ragadja meg*” (Szalai 2000: 555–556).

A fent meghatározott elismerés-elméletek tehát *a kritikai elmélet* egy sajátos típusának tekinthetők (Alexander 2001, Huszár 2008), mivel hangsúlyos és bevallott bennük a normatív elem (azaz: képviselői kíváncsúnak, kerülendőnek vagy elítélendőnek, magyarán jónak vagy rossznak ítélnék jelenségeket és viszonyulásokat), ugyanakkor mégis *elméletek*, mivel hangsúlyos bennük a megismerési komponens is. Az így felfogott kritikai elméletet tehát nem egybemosom, hanem éppenséggel szembeállítom a (politikai) *ideológiákkal*, amelyekben a megismerés szerepe alárendelt, gyakran elhanyagolható a normatív deklarációk hangoztatásának és/vagy politikai célok szolgálatának szándékához képest. Túlnyúlik jelen írás keretein, de megjegyzésre érdemes, hogy mivel bizonyos mértékű normativitás valószínűleg kiküszöbölhetetlen a társadalomtudományos diskurzusokból, elméletileg izgalmas szemügyre venni a problematika egyes sajátos kezelési módszereit. A kritikai elmélet egyik kritikus pontja annak reflektív megindoklása, hogy *miért*, milyen alapon jelenítik meg a *van* mellett a *legyent* is, azaz, hogy miért és mennyiben engednek teret a leíró/elemző beszédmód mellett (rovására vagy előnyére) a normatív beszédmódnak is. Szalai Júlia elméletileg szellemes választ ad: azért, mert az elismerés lényegi eleme „*a másokkal való viszony minősége*” (Szalai 2000: 555).

Talán érdemes ez utóbbi gondolat teljes szövegkörnyezetét idézni, amely az első mondat idézetének közvetlen folytatása: „Az elismerés szükséglete azonban egy lényeges ponton különbözik a materiális alapszükségletektől: míg az utóbbiaknak alanya maga a szubjektum, az előbbié – a dolgok természete folytán – a személyközi viszony. Azaz, elismerés iránti szükségletünk kielégítése mindenkor a másikkal, a másokkal való interakciónk függvénye. Az elismerés tétje ezért a másokkal való viszony minősége” (Szalai 2000: 555).

E sorok szerzője morális/normatív szempontból megértéssel viszonyul az elismerés-elméletek törekvéseihez. Szakmai szemmel nézve azonban úgy látja, hogy ezen megközelítés nehezen megoldható elméleti és „gyakorlati” dilemmák sorozatához vezet. Az alábbiakban ezeket a dilemmákat próbálom *rekonstruálni és elemezni*; az elmélet empirikus vagy középszintű tesztelésére, itt és most, nem törekszem.

Első lépésként fogalmi tisztázást javaslok. Szótári értelemben az ‘elismerés’ számunkra legfontosabb jelentése: „*tiszteletet vagy csodálatot mutatni valakinek a teljesítménye iránt.*”² Jelen írás elismerés-fogalma szerint azonban a „*tisztelet vagy csodálat*” nem teljesítménynek, hanem a csoporttagságnak szól. A továbbiakban egyszerűen *elismerésnek* nevezem azt a tiszteletet, amely adott társadalmi csoportot mint kollektívumot, vagy amely egy adott egyént mint ezen csoport tagját illeti meg – legalábbis az erre aspiráló szereplők vagy megfigyelők normatív elvárásai szerint megillethetné (Vajda 2017). *Elismerést-elváró csoportokról* beszélek, ha bizonyos létező vagy virtuális csoportok,³ illetve annak egyes képviselői (a megszorítások jelentőségét lásd később) a csoportjukat szerintük megillető elismerésre aspirálnak. Azon személyeket, csoportokat, intézményeket stb., akiktől adott elismerés-politika – vagy elismerés-elmélet – *elvárja* az ilyen specifikus tisztelet kinyilvánítását, *elismerést-nyújtóknak* nevezem (fogalmi szempontból összevonva tehát az ilyen megnyilvánulások potenciális, reménybeli vagy tényleges aktorait, beleértve azokat is, akik – esetleg tudatosan, akár konfliktusos módon – elutasítják az elismerés tényleges nyújtását). Az elismerést-elváró csoportok *tipikusan, bár nem okvetlenül, kisebbségi csoportok*, amelyek tagjai tipikusan, bár nem okvetlenül különböző dimenziók mentén hátrányosabb helyzetben élnek, mint a társadalom többi tagja – az elismerést-nyújtó csoport pedig tipikusan „*mindenki más*”, tehát „*a többség*”.⁴ Egyelőre analitikusan különböztessük meg az elismerés kinyilvánítóinak csoportját és a többséget, a későbbiekben ki fog derülni ennek jelentősége.

Az elismerés elméletei is elismerik, hogy az elismerésre törekvő politika tipikusan a fonákjáról, azaz a *sérelemre* adott reakciókban nyilvánul meg. E cikk második bekezdése 63 szavas Szalai-idézetében például háromszor tér vissza a „*sérelem*” kifejezés. Hasonlóképp, Charles Taylor immár klasszikusnak számító tanulmánya második bekezdésének első mondatában így fogalmaz: „Az elismerés követelésének... az elismerés és az identitás feltételezett kapcsolata ad nyomatékot. Az identitás itt az emberek önértelmezését jelenti: azt, hogy mit tartanak az emberi lények alapvető meghatározó jellemzőinek.” Majd így folytatja: „A tézis az, hogy identitásunkat részben az

2 A Cambridge Dictionary definíciója: „Recognition: If you are given recognition, people show admiration and respect for your achievements”. (<http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/recognition>). A Marriam-Webster szerint „special attention or notice especially by the public for someone’s work or actions” (<http://www.learnersdictionary.com/definition/recognition>). Az Oxford Living Dictionary meghatározása: „Appreciation or acclaim for an achievement, service, or ability” (<https://en.oxforddictionaries.com/definition/recognition>).

3 Valamely diskurzusban megjelenített „csoport”, amelyet sem az „érintettek”, sem a társadalmi környezetük nem tart relevánsnak, vagy éppen radikálisan másként értelmez.

4 Jellegzetes, hogy az első bekezdés idézetében Szalai Júlia hallgatólagosan azonosítja az általam elismerést-elvárónak nevezett csoportot a „*kisebbség*” kategóriájával (Szalai 2000: 555).

elismerés vagy annak *hiánya*, gyakran a *rossz értelemben vett* elismerés formálja. Így egy személy vagy csoport valódi kárt, valódi torzulást szenvedhet, ha a többi ember vagy az őket körülvevő társadalom *korlátozó, lealacsonyító, megvető* képet tükröz vissza róluk. Az *el nem ismerés* vagy a *rossz értelemben vett* elismerés okozhat *sérelmet*, lehet az *elnyomás* egyik formája, *hamis, eltorzított, túlságosan is leegyszerűsített* létmódokba zárhatja *az embert* [kiemelések mindegyike tőlem – a szerző]” (Taylor 1997: 124). Érdeemes megfigyelni, hogy bár a szöveg úgy kezdődik, *mintha* egy definíciót vezetne fel – egy tanulmány elején logikus módon –, ebből a szövegrészből gyakorlatilag semmit nem tudunk meg arról, hogy mit is jelent tulajdonképpen az elismerés; ezt követően pedig a gondolatmenet gyorsan elfordul az elismerés rossz formáinak, megtagadásának, sérelmének tárgyalása felé.

S érdemi meghatározást a tanulmányban később sem kapunk – csak megjegyzéseket és példákat arról, hogy mi *nem* számít elismerésnek. „A méltó elismerés nemcsak valamiféle udvariasság, amellyel felebarátainknak tartozunk, hanem életbe vágó emberi szükséglet” (Taylor 1997: 125) – szól például az egyik ilyen tipikus „negatív meghatározás”.

Az elismerés-elméletek egy másik kiemelkedő alakja, Axel Honneth elméleti igénnyel általánosít: „...az ‘elismerés’ kategóriája sem mindennapi, sem filozófiai értelmét tekintve nincs világosan rögzítve” (1997: 152). A német filozófus szerint az elismerés vizsgálatának „filozófiai csattanója”, hogy a méltóságról csak annak megsértése révén alkothatunk fogalmat,⁵ s ez is mutatja, hogy „az emberi személyiség integritása (konstitutív módon) az interszubjektív elismeréstől függ” (Honneth 1997: 98).

Itt azonban még nincs vége a morális, egyszersmind episztemológiai dilemmáknak: az elismerés-elmélet felfogható az „egyenlő méltóság mindenkinek” liberális elve kiterjesztésének, de éppen hogy a „mindenkivel egyformán kell bánni” elvének, a „különbségvakság”⁶ elvének elvetése árán. A megközelítés hívei ezt a konzekvenciát kezdettől fogva tudatosították: „A politikának ez a két módja tehát, bár mindkettő az egyenlő megbecsülés fogalmán alapul, konfliktusba kerül egymással. Az egyik szerint az egyenlő megbecsülés elvéből az következik, hogy az emberekkel különbségeikre való tekintet nélkül kell bánnunk. Az az elgondolás, amely arról szól, mi követeli a megbecsülést, arra összpontosít, ami mindenkiben azonos. A másik politika szerint a különöst kell elismernünk és támogatnunk. Az első azzal vádolja a másodikat, hogy megsérti a meg nem különböztetés elvét. A második azzal vádolja az első, hogy tagadja az identitást, mivel az embereket homogén, számukra idegen öntőformába kényszeríti” (Taylor 1997: 135).

Taylor morálfilozófiai megközelítését nem hatálytalanítja, hanem kiegészíti, ha megjegyezzük: az *elismerés tehát felismerést is implikál*, az elismerő megnyilatkozás vagy gesztus nyújtójának meg kell különböztetnie az elismerést-elváró személyt mint ilyen csoport tagját. Sőt: ahhoz, hogy gesztusa a fent meghatározott értelemben vett elismerésként váljék értelmezhetővé, nyíltan vagy implicite, de egyértelműen meg is kell jelenítenie, hogy interakciós partnerét egy bizonyos – elismerést-elváró – csoport tagjának tekinti. Talán nem is kell részletesen kibontani, hogy az esetek jelentős részében ez mennyire problematikus kritérium, mind morális, mind gyakorlati szempontból (értve ezalatt az interakciók menetének zavartalanságát).

5 Bővebben: először is, „amit a morálteóriában »emberi méltóságnak« nevezhetünk, csak a személyes lealacsonyítás és megsértés alakzatait feltáró indirekt elemzés útján dolgozható ki; másodsor... csak a megbánás és a megvetés negatív tapasztalatai téték lehetővé, hogy az emberi méltóság biztosítása a történelmi folyamatban gyakorlati hajtóerővé váljon” (Honneth 1997: 97).

6 ‘Különbségvakság’ (pl. Taylor 1997: 133), angolul ‘difference-blindness’ (Taylor 1994: 40).

A továbbiakban először is egy korábban hangsúlytalan megkülönböztetést fogok kibontani: az adott társadalmi csoportot mint kollektívumot, vagy adott egyént mint ezen csoport tagját (esetleg) megillető elismerésről van szó. A kollektívumnak jogi értelemben is csak bizonyos esetekben van léte, szociológiai értelemben pedig még szűkebb értelemben: metaforikusan, gondolati segédeszközként, számos egyéni cselekvés egyszerű nyelvi összefoglalásaként. Mint klasszikusunk, Max Weber fogalmazott: „...számunkra mindig csak mint egyes személyek – egy vagy több személy – viselkedése létezik. (...) [A] szociológia semmiféle »cselekvő« kollektív személyiséget nem ismer. Ha mégis »államról«, »nemzetről«, »részvénytársaságról«, »családról«, »hadtestről« vagy hasonló képződményekről beszél, akkor ezeken inkább csak azt érti, hogy egyes emberek tényleges vagy lehetségesként megkonstruált társadalmi cselekvése meghatározott módon megy végbe, tehát egészen más értelmet tulajdonít annak a jogi fogalomnak, amelyet a pontosság kedvéért, és a megszokásnak engedve használ” (Weber 1987: 45).

Azért idéztem ilyen hosszan Max Weber klasszikus mondatait, mert már a felsorolt példákból is jól látható, milyen nehezen lehet kollektív cselekvőként megragadni az e cikk középpontjában álló csoportokat. Pontosabban: gyakrabban el tudunk képzelni olyan intézményeket vagy megfelelő jogkörrel felruházott cselekvőket, amelyek vagy akik az elismerést-nyújtó csoportok nevében nyilvánítják ki elismerésüket, vagy (mint fent láthattuk, ez a gyakoribb) próbálnak elégtételt nyújtani korábban „általuk” okozott sérelmekért. Példaértékűnek tekinthetjük a *Varschauer Kniefall*-t, tehát Willy Brandt (nyugat-)német kancellár gesztusát, amellyel 1970-ben térdre borult a varsói gettó emlékműve előtt (Bihari 2002: 302–303, Marshall 1997: 72), vagy a *Civil Liberties Act of 1988*-at, amelyben az Egyesült Államok megkövette a háború alatt internált japán népeiséget, és elrendelte kártalanításukat.⁷ Kérdés azonban, hogy mikor milyen intézményes szereplő léphet fel a megkövetett áldozatok nevében.

„Az egyének” kifejezése viszont semmiképp sem implikál egy homogén masszát. Jelen írásban az egyének két típusát érdemes megkülönböztetni:

1. az elismerésről szóló *diskurzus résztvevőit*, tehát azokat a szereplőket, akik a diskurzus érdemi befolyásolására törekednek.
2. A második csoportba gyakorlatilag *mindenki más* beletartozik, tehát azok a személyek, akik a fent említett diskurzusban kidolgozott fogalmak, toposzok, narratívák stb. „fogyasztói”, (többé vagy kevésbé kreatív) alkalmazói vagy „elszenvedői” a mindennapokban. Másként megfogalmazva, akik a hétköznapi szituációkban találkozhatnak a csoportjukat (elvárásaik vagy potenciális elvárásaik szerint) megillető elismerés következményeivel – vagy éppen azzal, hogy ilyen elismerést várhatnak tőlük el.

Kezdjük az egyének 1. csoportjának, illetve diskurzusának elemzésével. Az elismeréssel kapcsolatos megnyilvánulásokat elhelyezhetjük egy igen széles skála mentén, amelynek egyik végpontjára a „*Habermas-féle kényszermentes kommunikáció*” ideáltipikus formája jellemző. Az ilyen közegben egyedül a kijelentések tartalma számít, s a résztvevők a diskurzusban megjelenő nézetek értelmezésére, saját nézeteikkel való egyeztetésre vagy ütköztetésre törekednek, minden más – személyi vagy „politikai” – megfontolástól függetlenül (Habermas 2005, 2011). A skála másik végpontja közelében pedig az olyan antagonisztikus verbális harc található, amely-

⁷ <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/STATUTE-102/pdf/STATUTE-102-Pg903.pdf>

ben a hangoztatott véleményeket *kizárólag* kinyilvánítóik szándékai, vélt vagy valós pillanatnyi érdekei, a kijelentések várható stratégiai haszna stb. határozzák meg.

Utóbbi típusra egy szélsőséges, de éppen ezért talán jó példa a holokauszt-tagadás. E sorok szerzőjének holokauszt-tagadók szövegeit olvasva gyakran támad az a benyomása, hogy a szerzők számára *lényegtelen, hogy valóban megtörtént-e* a holokausztnak nevezett esemény, vagy sem. Ha ez valóban így van, akkor a holokauszt-tagadó kijelentések nem tényállásokra vagy összefüggésekre vonatkoznak, hanem egyetlen, vagy legalábbis elsődleges funkciójuk, hogy sérelmet okozzanak. Az ilyen rejtett szándékokat sokszor nehéz vagy lehetetlen *bizonyítani*, legalábbis a holokauszt-tagadó „szakirodalomban”, viszont a maximum internetes „cikkekben” vagy kommentekben megnyilvánuló „talpasok” ezen a téren könnyebben leleplezhetők. „Óóóóóóóóóó, dehogynem hallottunk ezekről a ’szegény’ zsidókról, Mo-on szinte mindennapra jut egy hollókoszt⁸ mese, hogy a fene ette volna meg Hitlert, mert nem tudta befejezni, amit elkezdett!” – az idézett 2009-es komment egy *Cigányok* című cikkhez kapcsolódott,⁹ s amikor egy másik olvasó szövege is tette, hogy hogyan kerülnek ide a zsidók, az első kommentelő csak odavetette: „Tökmindegy, parazita mindegyik.” A megjegyzés szerzője tehát *egy mondaton belül* minősíti „mesének”, illetve megtörtént (bár nem befejezett) eseménynek a holokausztot, s még az áldozatok köre is másodlagos számára.

Természetesen a holokauszt-tagadás maga, a tagadók szándékaitól függetlenül erkölcsileg elfogadhatatlan (számos országban bűncselekmény is), ugyanakkor felfogható egyfajta extrém negatív elismerés-politikának is.

Az elismerésről szóló diskurzusok skáláján a megnyilvánulások többsége valahol e két végletes típus között helyezhető el, tehát az is számít, hogy tartalmilag miről szólnak, illetve (szinte mindig) az is, hogy milyen lépésként értelmezhetők egy (potenciális vagy már régen zajló) játszmában. Éppen ezért az elismerésről folytatott nyilvános diskurzus¹⁰ megragadására egyrészt a bourdieu-i *mező*, másrészt a játékelmélet, pontosabban, az Eric Berne-féle tranzakcionális elemzés sajátosan átértelmezett játszma-felfogását vélem a legmegfelelőbbnek.

Bourdieu szerint (1985b: 723–724, 1986) a *mező* olyan egyének viszonyrendszere, akiket tétek és nyereségek egy sajátos típusa, a francia szociológus kifejezésével a *mezőre jellemző tőke megszerzéséért és (újra) elosztásáért folyó versengés* köt össze. Tehát, míg más elméletek általában az *elvíleg „egy oldalon álló” szereplők közötti konszenzus* jelentőségét hangsúlyozzák (túl), ezért normatív vagy analitikusan is válságtünetnek kezelik belső konfliktusait – Bourdieu felfogásában a versengés, a „harc”, és az ezzel óhatatlanul együtt járó konfliktusok *össze is kötik* a *mező* szereplőit. Kritikai megjegyzésként tegyük hozzá: talán éppenséggel „túl jól” sikerült ez az elméleti integráció, s Bourdieu mintha nem venne (kellőképpen) számításba más típusú inter-

8 A magyar holokauszt-tagadók másik gyakran használt kifejezése, a „*holokamu*” alkalmasabb lenne a tagadás gesztusának kinyilvánítására. Gyilkos indulatokról és fantáziákról árulkodik azonban a „*hollókoszt*” kifejezés, amely felidézi a középkorban brutálisan kivégzett vagy megölt, tartósan temetetlenül hagyott áldozatainak horrorisztikus sorsát.

9 2009. 11. 01-én töltöttem le a következő oldalról: <http://cotcot.hu/cikk/2009/03/30/ciganyok>. 2017. 09. 05-én észleltem, hogy a teljes cikket, a kommentekkel együtt, azóta már törölték; a szóban forgó honlapon a cikk preview-ja még megkereshető, s látható, hogy az eredetileg 2009. március 30-án született cikkhez 412 hozzászólás érkezett, amelyek a törléssel immár elvesztek (<http://cotcot.hu/cikk/kereses?keyword=cig%C3%A1nyok>).

10 A „diskurzus” fogalmával kapcsolatban manapság Michel Foucault (1990, 1996, 2001) nézeteit használják, pontosabban, hivatkoznak a leggyakrabban – pl. Kendall és Wickham monográfiájában (*Using Foucault’s Method*, 1999) összesen 187 alkalommal szerepel a *discourse* kifejezése. Jelen keretek között azonban – kellőképpen nem alátámasztható módon, de tudatosan – nem alkalmazom Foucault fogalmát.

akciókat a mezőn belül, amelyekre a „küzdelem” metaforája nem vagy csak erőltetetten alkalmazható.¹¹ Igaz, rendkívül kibővített „harc”-fogalomról van szó, ahol a mező céljainak – szubjektíve is teljesen őszinte – önzetlen szolgálata egyúttal a mező szereplőjének egyéni érdekeit szolgálja, az így felhalmozott tőke pedig javítja pozícióit a vetélytársakkal szemben. Híres tanulmányában Bourdieu (2008) a vallási mezőről állapítja meg: a mélyen átért hit, az üdvözülés útjának keresése, az egyéni érdeket őszintén negligáló szent élet *egyúttal* a „vallási tőke” felhalmozásának eszköze is lehet, amely a lehető legracionálisabban szolgálja a „szent ember” egyéni érdekeit a mező konkurenciaharcaiban.

A rendkívül népszerűvé vált¹² *játszma* fogalma szinte elfedi, hogy Eric Berne számára az *elismerés* (*recognition*) is alapvető kifejezésnek számít. Megközelítésében „*a gyermeki ingeréhség részlegesen átalakul valamivé, amit elismeréséhségnek nevezhetünk*” (Berne 1987: 19). Berne szerint ez az elismerés-éhség (*recognition-hunger*) az ingeréhséggel és a struktúraéhséggel együtt a legfontosabb pszichés szükségleteket alkotják, amelyek „*egyetlen tökéletesen kielégítő*” kielégítési módja az intimitás (Berne 1987: 24). Mivel azonban az intimitás elérésének „*társadalmi, pszichológiai és biológiai erők állják útját*”¹³ (Berne 1987: 19), kompromisszumokra van szükség ezen szükségletek valamilyen szintű kielégítéséhez. Berne szerint azonban az „*ember megtanulja, hogyan érje be rejtettebb, sőt akár jelképes gondozási formákkal is, egészen addig, hogy olykor már az elismerés apró jele is elegendő a számára... Minél bonyolultabbá válik a kompromisszum, annál egyénibb lesz az illető személy elismerési vágya...*” (Berne 1987: 19).

Az utolsó mondatrészhez két megjegyzést fűznék: először is, az eredeti szövegben szereplő „*quest for recognition*” kifejezés (Berne 1964: 15) a fordításban szereplő „*vágnál*” erősebb *aktivitást* implicált az elismerés megszerzésének érdekében. Ezen aktivitás egyik jellegzetes módja a *játszma*, azaz olyan rejtett szabályokat követő incidens-sorozat, amely révén az egyének „*kielégülésekhez*” juthatnak. Berne azonban inkább „*nyereségről*” vagy „*előnyről*” beszél (Berne 1987: 25), s ez a terminológiai választás nem véletlen: a „*kielégülések*” egy része ugyanis messze áll a hétköznapi értelemben vett szóhasználatától. Berne revelatív elemzések sorával mutatja be, hogy *például a sérelmek* felmutatása, akár a sérelmek generálása egyes játszmákban éppúgy sajátos nyereséget jelent a résztvevők számára, mint – szélsőséges esetekben – az önpusztító viselkedés is. A másik megjegyzés: a szerző pszichiáter, így szinte természetes módon használhatta az „*egyre egyénibbé váló*” kifejezést, de a szociológusok számára „*logikus*” lehet a kiegészítés: feltehetően az elismerés vágya, az elismerés-igény megfogalmazásának vagy az elismerés-éhség kielégítésének módja stb. (nagyon gyakran) társadalmi mintákat követ. A mintakövetés fogalmát már csak azért is hangsúlyoznom kell, nehogy úgy tűnjék: Berne mikroszinten kialakított, szociálpszichológiai fogalmait problémátlanul alkalmazni próbálom a makroszinten.

11 A legjobban kidolgozott mező „természetesen”, mint Adam Smith óta általában a társadalomtudományokban, a gazdasági mező, amelyet a szó eredeti, gazdasági értelmében felfogott tőkéért folytatott konkurenciaharc tart össze. Ugyanakkor a gazdasági interakciók jelentős részét, talán többségét a „harc” csak közvetve határozza meg, vagy még úgy sem (lásd gazdasági egységen belüli alá- és fölérendeltség, kölcsönösen előnyös kooperáció, hivatástudat stb. által meghatározott interakciók).

12 Főműve első kiadása 24 utánnyomást élt meg – az első 25 hónapban (Berne 1964: 4).

13 „A társadalomban” vagy a modern nyugati társadalmakban azok 1960-as évek elejéig – Berne könyvének első publikálásáig – terjedő korszakában léteztek (voltak erősek) az ilyen „akadályok”? Érdekes kérdés – de a válaszkísérlet elkanyarodna jelen írás gondolatmenetétől.

Egy kisebbség elismeréséről szóló diskurzus szereplői (akik, mint már hangsúlyoztam, mindig egyének) egyrészt mintákat nyújtanak, jobb esetben arról, hogy hogyan lehet a hétköznapi életben felmerülő, elismeréssel kapcsolatos helyzeteket kezelni, és a sérelmeket lehetőleg elkerülni, vagy megtörténtük után a feszültségeket oldani; rosszabb esetben pedig arra nyújtanak példákat, hogyan lehet sérelmi játszmákat generálni (lásd később). Másrészt, a diskurzus szereplőinek megnyilvánulásai ritkán „egylövetűek”, tehát ugyanazon szereplők tipikusan újra meg újra megnyilatkoznak a témában, ugyanazon diskurzus keretein belül – így tipikusan partnereik egy része is tartósan megmarad. Egymással folytatott, látens vagy manifeszt vitájuk, vagy éppen a vita elkerülése, az egymás melletti elbeszélés, a „beszédes hallgatás” stratégiái, az (esetenként tudatos) félreértés stb. egymással folytatott játszmákként is felfogható. Harmadrészt, a diskurzus szereplői nem csak okvetlenül „a másik oldal” vélt vagy valós képviselői, hanem „saját táboruk” bizonyos tagjaival is játszmákat folytathatnak.

Világítsunk rá a fenti, egyelőre homályos gondolatokra egy elvont példával. Y társadalom X kisebbségének elismerésért folytatott diskurzusát a mára már emlékművé vált X1 alapozta meg híres vitáitával. Ebben elismerést követelt az Xség számára, s felhánytorgatta az Y-ok¹⁴ által a múltban az X-ekkel szemben elkövetett bűnöket, illetve rámutatott az X-eket sújtó egyenlőtlenségek, előítéletek és diszkrimináció jelenben is érvényesülő tendenciáira, jelenségeire. Ha korábban ilyen diskurzus nem, vagy csak nagyon szűk körre visszaszorítva létezett, akkor X1, még igen mérsékelt megfogalmazás esetén is nagyon radikális benyomást fog kelteni az Y-ok körében.

Ha az elismerés igénye az X-eket csoporttagságuk alapján illetné meg, az egyes konkrét X-eket, X-ségük miatt érő sérelmek pedig az X csoport egészét sértik, akkor az elismerés-elvárások illetve a sérelmek megfogalmazása akaratlanul – de gyakran akarva is – implikálják az Y-ok csoportja egészének, az Y társadalom és állam egészének hibáztatását is. Ez pedig elkerülhetetlenül feszültséget vált ki az Y társadalom jelentős részében, akár előítéletesek, akár megértők az X-ekkel szemben, de akkor is, ha közömbösek. Morális szempontból talán elvárható lenne, hogy ezt a feszültséget *személy szerint* magukat ártatlannak tartó Y-ok is az X-eknek adott elégtétellel, bocsánatkéréssel, az elismerés megadásával oldják, de társadalomtudományi és történelmi példák sorából tudjuk, hogy ezt az állapotot elérni sosem egyszerű.¹⁵

Ráadásul a diskurzus dinamikus jelenség, ha fennmarad, akkor semmiképp sem marad egyszereplős. Egyrészt a többség mindazon képviselői, akik korábban vagy különösen X1 fellépése után nyilvános kijelentéseket tettek „az X-ekről”,¹⁶ akarva-akaratlanul is az X-ek elismeréséről szóló diskurzus szereplőivé (is) válnak. Ugyanakkor belépnek a diskurzusba további X-ek, illetve az X-ekkel szolidáris Y-ok is. Intellektuálisan sem elképzelhető, hogy valamennyien lényegét tekintve úgy gondolkodjanak, mint X1 (hiszen ez szociológiailag életszerűtlen homogenitást feltételezne), illetve a mező logikája is azt diktálja, hogy valamilyen X1-től eltérő

14 A továbbiakban „a nem-X Y-ok” kifejezése helyett egyszerűen „az Y-ok” formát fogom használni – szeretném hangsúlyozni, hogy a szöveg olvashatóságának szempontjai, nem pedig az X-ek kirekesztésének szándéka miatt.

15 A „holokauszt utáni német példa” könyvtárnyi szakirodalmából – elnézést kérve a többi szerzőtől – Mary Fulbrook könyvét említeném (2001). Az ellenpéldákról szóló, ugyancsak könyvtárnyi irodalomból a török diskurzust emelném ki, amely tartósan nagy erőfeszítéseket tett az örmény elismerés-politika elutasítása, visszaverése érdekében (pl. Auron 2003: 47).

16 Logikailag paradox, tehát történelmileg nagyon is érhető módon: akkor is, ha esetleg azt állítják: „az X csoport valójában nem is létezik”. Példának okáért, a Török Köztársaság hivatalosságai és a vele azonosulók csaknem háromnegyed évszázadon keresztül ragaszkodtak ahhoz a felfogáshoz, mely szerint az ország muszlim kisebbségei valójában „törökök”, tehát „nem létezik” például kurd nemzetiség (Baser 2015: 54).

profilt mutassanak. Egyszerűsítsük le dilemmájukat egy kétopciós választásra: mérsékeltőbbek legyenek, mint X1, vagy radikálisabbak? S akármelyik opciót is választják, kérdés marad, hogy „mennyire”. Érdemes-e az eltérést olyan módon megjeleníteni vagy kifejezni, hogy az megbontsa az X-ek belső szolidaritását (amelyet egy ilyen diskurzus szereplői *par excellence* megteremteni vagy megerősíteni szándékoznak)? A jelentős mértékű eltérés ráadásul annak kockázatával jár, hogy a „túl” radikális vagy „túl” mérsékelt („megalkuvó”) szereplő marginalizálódik.

Ezen a szinten megfogalmazva túlságosan spekulatívnak tűnhet, de megkockáztatom: véleményem szerint egy ilyen diskurzusban a radikalizálódás, a sérelmi hang erősödése kevesebb kockázattal jár, és több nyereséggel kecsegtet az egyének számára, illetve jobban növelheti az elismerést-elváró csoport (egy részének) kohézióját és aktivitását (aktivizálhatóságát), mint a mérséklet. A diskurzusnak ráadásul van egy temporális dinamikája is: az első megfogalmazásuk idején lélegzetelállítóan radikálisnak számító hang idővel „inflálódik”, *mainstreamm*é válik. Másként megfogalmazva: ugyanazok a gondolatok vagy ugyanaz a stílus sokadik elhangzása után „halkabb” *voice*-ot, gyengébb tiltakozást jelentenek (Hirschmann 1995). S mivel a – mint fent láthatuk, nehezen megragadható – elismerés terén nehéz „emelni a tétet”, marad a sérelmekkel kapcsolatos érzékenység növekedése, a *sérelmi küszöb süllyedése*, mint a radikalizálódás egyetlen logikus lehetősége.

Vegyünk néhány konkrét példát. Az internet korában néhány keresőszó beütése árán tömegesen találunk olyan 80, 100, 120 éve készült reklámokat, amelyeket manapság egyértelműen rasszistának minősítünk, miközben a kortársak ilyen minősítésében nem lehetünk biztosak. Tipikus motívumnak számított például az olyan reklám, amelyben egy bizonyos szappanmárka még a feketét is „kifehéríti”. 2016-ban sokan „rasszizmust” kiáltottak egy amerikai ruházati cég egyik reklámfotója láttán, amelyen négy gyerek pózol, s egyikük – fehér – lány rákönyököl a nála lényegesen kisebb, fekete kislány fejére (1. ábra).

Amikor korábban ugyanezen cég egy másik reklámfotóján (2. ábra) történetesen egy fekete gyerek könyökölt hasonló pózban egy fehér kisgyerek fejére, nem robbant ki hasonló botrány.

1. ábra. „Rasszistának” minősített reklám, 2016

2. ábra. Az 1. ábrán látható reklám, illetve a cég egy korábbi reklámfotója

Forrás: <http://insider.foxnews.com/2016/04/05/new-gap-ad-kids-sparks-racial-uproar>

„Feketék” – írtam korábban, noha a polgárjogi mozgalom előtt tipikusan nem ezt a kifejezést használták. A sérelmi küszöb süllyedését önmagában is jól jelzi az elnevezések változása. Az 1950-es évek végéig problémátlanul használható „néger” (pl. Myrdal 1944) például ma már elfogadhatatlannak számít – legalább is az Egyesült Államokban. E sorok szerzőjében vissza-visszatérő tapasztalata, hogy Magyarországon kevesen éreznek ebben rasszista vagy bántó élt e kifejezés használatában, miközben a másik „N-betűs szó” pejoratív jelentése viszonylag ismertnek tekinthető. A „színes bőrű” (*colored*) ugyancsak elfogadhatatlan, sőt, a fekete (*black*) kifejezés is kapott kritikákat, ha másként nem, indirekt módon, azáltal, hogy az 1980-as években teret nyert a nyilvános diskurzusokban az *Afro-American* vagy az *African American*¹⁷ kifejezés.

Miller és Kemp könyve (2006) hivatkozott adatai közül 2001-es volt a legfrissebb, amelynek alapján azt állították: *az afro-amerikaiak nagyobb hányada preferálja a fekete megnevezést*. A saját szóhasználatukon kívül azonban az is tanulságos, hogy a terminológiai kérdést így zárják: „mindazonáltal, ha a nyilvánosan vagy formálisan utalnak a rassz fogalmára, akkor mind az afro-amerikaiak, mind a nem afro-amerikaiak többnyire az »afro-amerikai« preferálják” (Miller–Kemp 2006: 8). A Gallup ismétlődő közvéleménykutatásaiból pedig azt tudhatjuk, hogy az érintett csoport tagjai az 1990-es évek elején még közel ugyanolyan arányban preferálták a *fekete*, illetve az *afro-amerikai* címkéket – 2007-ben már csaknem kétszer (pontosan 84,6%-kal) többen az utóbbit. Ugyanakkor az is érdekes, hogy mérések több mint másfél évtizede alatt végig meglehetősen stabilan 60% körül ingadozott azon feketék aránya, akik a kérdésre azt választották, hogy „nem számít” (Newport 2007: 2). Megkockáztatható a feltevés, hogy a terminológiai váltás a diskurzusban kezdődött, s kiterjedése a mindennapi szóhasználatra még nem fejeződött be.

Magyarországon hasonló, hagyományos (és természetesen még nem így nevezett) elismerés-politika által elindított – s mára már gyakorlatilag lezárult – változás történt például a *román* vagy *szlovák* etnikum megnevezésében, a mára már egyértelműen sértővé vált „oláh” és „tót” leváltásával. Egyesek szerint – mint például Csepeli György, Örkény Antal és Székelyi Mária (1999: 30) – ezzel analóg folyamat indult meg, amikor az utóbbi évtizedekben elterjedt a nyilvános diskurzusban a *cigányok* megnevezésére a *roma* kifejezés is, de véleményem szerint ez a klasszifikációs küzdelem még nem zárult le. A *roma* kifejezés kétségtelenül alkalmas arra, hogy használója egyértelműen jelezze, hogy az így megnevezett csoport iránti elismerését kívánja kifejezni – de sajnos, azon az áron, hogy az így megnevezett csoport *egyres tagjainak* önelnevezését ne tartsa tiszteletben. A *cigány* ugyanis nem „csak” a korábban általánosan használt és sok jelentés-összefüggésben pejoratívvá tett kifejezés, hanem a *roma/cigány* népességen belüli csoportok önelnevezése is. E sorok szerzője több alkalommal fültanúja volt, amikor fiatal, budapesti értelmiségi vagy diák kijelentette, hogy „én *cigány* vagyok, *nem roma*” – szinte bizonyos, hogy nem „konzervativizmusból”, vagy „a többségi címke önalárendelő elfogadásaként”. De a saját tapasztalatainál is perdöntőbbnek tartja Szuhay Péter megállapítását: „Többször tanúja voltam olyan esetnek, amikor muzikusok tiltakoztak a *roma* kifejezés ellen, kikerve maguknak, hogy ők *nem romák*, hanem *muzikus cigányok*” (1997: 668). A szakértő antropológus éppen ezért, bár a precíz „a *cigálynak* nevezett emberek” és hasonló megfogalmazásokat részesíti előnyben, e csoportba beleérti „*azok[at] az emberek[et is] (...), akik magukat cigálynak nevezik, tehát a cigányok*” (Szuhay 1999: 76). Hasonlóképp a *cigány* kifejezés használata mellett érvel például Diósi Ágnes (2002: 6), illetve a *roma* kifejezés kizárólagos használata ellen érvel Landauer Attila (2004: 43–44).

¹⁷ Magyarra mindkét terminust *afro-amerikai*ként fordítottam.

A terminológiai vitát nyilvánvalóan a roma/cigány elismerés-diskurzuson belüli játszmák döntik majd el. Cinikusan hangzik, de a többségi társadalom nyomása „segíthet” a közös cigány/roma identitás kidolgozásában, s ezen nyomás részét képezik, paradox módon, a romákkal szolidáris, elismerés-politikájukban partnernek tekinthető nem-romák is. Diósi Ágnes rendszerváltás előtt írt szociográfiájában idéz egy vezető primással készített interjút:

„– Mit jelent számodra, hogy cigány vagy? Mire neveled a gyermekeidet?

– Kisfiam hároméves (...) Úgy fogom nevelni, ahogy engem neveltek: normális emberré. Sajnos, úgyis rá fog jönni, hogy ő cigány, iskolában vagy bárhol, rá fogják vezetni. Én örülök, hogy cigánynak születtem. Azt az ember nem tudja megválasztani, hogy hova szülessen, de ha már egyszer cigánynak születtem, akkor a népemnek, a fajomnak egy kiemelkedő alakja legyen a fiam. És én is.

– Amikor azt mondod, hogy a néped, a fajod: kikre gondolsz? Kikkel vállalsz azonosságot?

– A muzsikus cigányokkal vállalom csak azonosságot. Nem kell ahhoz szociológusnak lenni, hogy az ember ne azonosítsa a muzsikus cigányt mondjuk azokkal, akik a Keleti előtt árulják az órákat.

Ekkor elmondtam egy történetet, amely telepen élő oláh-cigányok teljes jogfosztottságára világított rá. András abban a pillanatban azonosult az oláh-cigányokkal, és ami velük történt, azt az egész cigányság ellen elkövetett erőszakként értékelte” (Diósi 1988: 98–99).

A cigány kategória felvállalása mindazonáltal nem problémamentes: az interjúalany két, egymást követő mondatban először sajnálkozást, majd büszkeséget kapcsol a kategóriához.

Charles Taylor Peter Berger briliáns tanulmányára (1983, magyarul 1992) hivatkozva megállapítja: a premodern korban a *becsület* fogalmával ragadták meg az egyéneket – ha egyáltalán – megillető tisztelet kérdését, tehát egy társadalmilag egyenlőtlenül eloszló, társadalmi kategóriákhoz kapcsolódó fogalom segítségével. A becsület nem csak egyszerűen változott – volt, aki egyáltalán nem rendelkezett vele. A középkori történetíró még magától értetődően írhatta, hogy „a harmadik rend... a derék városok, a kereskedők és a földművesek rendje” becsülettel nem rendelkező egyének csoportja, hisz „róluk nem illik olyan hosszan beszélni, mint a többiekről, mert aligha lehetnek nagy jó tulajdonságaik, hiszen szolgáskorban élnek.”¹⁸ A modernizáció, s a vele együtt járó jelenségek, mindenekelőtt a társadalmi homogenizáció és az egalitarianizmus ideológiáinak terjedése azonban a minden embert egyformán megillető *méltóság* fogalmával helyettesítette a becsület kategóriáját. Bár úgy vélem, hogy morálisan sem megnyugtató az a felfogás, amellyel az elismerés-elméletek a méltóság eme univerzális kategóriáját „differenciálni” próbálják, jelen írás szociológiai megközelítéséből más kérdések következnek.

Nevezetesen: a becsület elve sosem önmagában, hanem más szabályokba ágyazva szabályozta az egyének viselkedését, attitűdjeit és gondolkodását; ráadásul, a premodern korban tipikusan azonnal felismerhető volt, hogy ki milyen társadalmi csoportba tartozik, tehát hogy megilleti-e a tisztelet, s ha igen, akkor azt milyen módon lehet, vagy inkább normatíve milyen módon „kell” kinyilvánítani. A modernitás – vagy csak a klasszikus/

18 Georges Chastellain, a burgund uralkodók történetírója, a 15. század közepén (idézi: Huizinga 1979: 58).

első modernitás? – univerzális méltóságkategóriáját sem (volt?)¹⁹ könnyű alkalmazni a ténylegesen fennmaradó számos társadalmi egyenlőtlenség viszonyai között, viszont legalább az alapelv egyszerű és egyértelmű: „*va-kon a különbségeikre, minden embert egyazon méltóság illeti meg*”. Véleményem szerint az elismerés-elmélet nem is igazán próbálkozik a paradox feladattal, hogy a *partikularitások tiszteletben részesítésének univerzális szabályait* megállapítsa. Sőt, tartok tőle, hogy még adott elismerést-elváró csoportok diskurzusa sem képes arra, hogy egyértelmű szabályokat dolgozzon ki arra nézve: mit is jelent a szóban forgó csoport elismerése a mindennapokban? Másrészt: milyen módon lehet és „kell” kezelni a mindennapokban az elismerés megtagadását, a vélt vagy valós sérelmeket (hangsúlyosan beleértve azt is, hogyan kell felismerni és értelmezni az elismerést/sérelmet)? Azaz: mi a kritériuma annak, hogy egy adott gesztus vagy kijelentés valós sérelem legyen?

Hagyjuk függőben ezeket a kérdéseket, s próbáljuk meg – stilizált és irodalmi – példák segítségével kitalogatni a lehetséges válaszok pozícióját. Először is, nyilvánvalónak tűnik, hogy a hétköznapi interakciók egy tekintélyes része elvileg is *alkalmatlan* az ilyen elismerés kinyilvánítására. Vegyük az elemi vásárlási aktusok példáját: kérünk valamit, átnyújtjuk a pénzt, megkapjuk az árut és az esetleges visszajárót, majd elköszönünk. Groteszk helyzet lenne, ha az árus végigmérne bennünket és kinyilatkoztatná: „*ha jól látom, Ön az X csoport tagja, s szeretném kifejezni, mennyire tisztelem az Ön csoportját!*” Ha pedig az eladó hangsúlyozott tisztelettel beszél az illetővel, még mindig nem lehet tudni, hátha „különbségvak” viselkedésről van szó. Erről csak akkor győződhetnénk meg, ha szisztematikusan megfigyelnénk az árust, hogyan viselkedik a vásárlók különböző kategóriáival, de talán nem kell különösebben megindokolni, hogy ez mennyire életidegen és problematikus „társadalmi mikro-kísérlet” lenne.

Ráadásul, ahogy a diskurzusból is „*versenyelőnye*” van a sérelem tematizálásának az elismerésével szemben, úgy a sérelem a mindennapi szituációkban sokkal „*hatékonyabban*” megvalósítható, mint az elismerés kinyilvánítása. Konkretizáljuk az előbbi vásárlás-példázatot egy sajátos csoport és helyszín, Pőcze Flóra hajléktalanokról írt szociográfiája segítségével: „*A gombában dolgozókkal nincsenek túl jó viszonyban a hajléktalanok, mert azok nem szívesen látják őket... így sok esetben csak félig sütik meg a szendvicset, nem olvad meg a sajt a tetején, és megspórolják a ketchupot is, hiába kéri a vásárló. Megesik az is, hogy ki sem szolgálják a hajléktalanokat, még akkor sem, ha azok megkérnek egy járókelőt, hogy vegye meg nekik az ételt. A szendvicsesek látják a tranzakciót, és a járókelővel szóba sem állnak. Ha mégis megteszik, akkor a kapott pénzt beledobják egy hipóval teli edénybe, mondván, bármit elkaphatnak az utcai emberektől*” (Pőcze 2014: 26).

Tegyük fel, hogy egy ilyen élményekhez „szokott” hajléktalan hangsúlyos tisztelettel találkozik az árus részéről – biztos, hogy ezt minden esetben az elismerés megnyilvánulásaként értelmezné, nem pl. gúnyolódásaként? Tanulságos ebből a szempontból a *Belügyi Szemle* egyik 1963-as írása: „*Sok esetben az is előfordul, hogy a cigányok nevetnek a rendőrön, amikor intézkedés közben »magázza« őket és – a régebbi bánásmódtól eltérően – udvarias velük szemben. A cigányoknak ezt a magatartását is meg kell értenünk. A felszabadulás után kb. egy*

19 A kérdőjelek arra a nagyon elterjedt felfogásra utalnak, amely szerint a 20. század második harmadának vége körül a modernizációs jelenségek megváltozását érdemes a korszakolásban is megjeleníteni. Ulrich Beck például „*másik*” vagy „*második*” modernitásról ír, összekapcsolva a „*reflexív modernitás*” (Beck–Giddens–Lash 1994) fogalmával is. Beck, a fogalom kapcsán kibontakozott „*apasági viták*” miatt leszögezi, hogy a kifejezést már az őt „*guruvá*” avató *Kockázat-társadalom* (2003) alcímében is használta. Illetve, „*ha van fogalmi rokonság valamivel, akkor ez Jürgen Habermas »be nem fejezett modernitás« kifejezése*” (Beck 2005: 17).

évtizedig változatlan volt a rendőrség magatartása velük szemben, s most a velük szembeni udvarias magatartást gúnynak tekintik. Sokan nem akarják elhinni, hogy a rendőr nem »gúnyból«, hanem belső meggyőződésből fakadóan bánik udvariasan velük” (Mucsi 1963: 75).

Bernáth Gábor és Messing Vera vizsgálatában (1998) egy reklámszakember interjúalany tanulságosan fogalmazott: „*abban a pillanatban, ha Magyarországon csinál valaki egy reklámot, amiben egy cigány ember a főszereplő, akkor az a reklám már nem a termékről szól*” (Bernáth–Messing 1998: 76). A megállapítást általánosíthatjuk: a mai Magyarországon a roma/cigány mivolt „*erős kategória*”, felbukkanása nagy eséllyel átstrukturál bármely diskurzust vagy szituációt, amely onnantól kezdve „*a romaságról szól*”. Az „*erős kategóriához*” pedig nehéz „*különbségvak*” módon viszonyulni: „*ez pont olyan, ha leül veled szemben egy dadogós, vagy egy féllábú ember és megpróbálsz úgy kezelni, mintha te nem vennéd észre. De folyamatosan észreveszed, és abba csavarodsz be, hogy ő észreveszi-e, hogy te észrevetted, és te most természetesen viselkedsz-e. És amíg ezen görcsölsz, egyre kevésbé leszel természetes. Ez számomra pontosan egy ilyen helyzet: azon kezdenék el görcsölni, hogy ha most én azt mondom, hogy ez [a reklámozott termék] a tiétek, akkor ez a diszkriminációnak egy része, vagy örülnének, hogy van valami, ami az övék. (...) Azt sem tudhatjuk, hogy ha csinálsz egy filmet a kisebbségről, akkor ez ott, a kisebbségen belülieken milyen ellenállást vált ki, és miért.*”²⁰ Tegyük hozzá: a reklámfilmeket egy professzionális stáb készíti, egy viszonylag hosszú folyamatban, míg a mindennapi interakciók résztvevőinek rendszerint egyedül, pillanatokon belül reagálniuk kell adott helyzetben.

Jellegzetes, hogy az utolsó idézet példaként hozza a testi fogyatékkal élőket – márpedig jelen írás szögéből a fogyatékosokat is fel lehet fogni egy sajátos elismerést-elváró csoportként. Olyan csoportról van szó, amelynél a mindennapi életben, egyénenként szélsőséges módon változó mértékben és módon, de tipikusan rendkívül nehéz megállapítani, hogy mikor a megkülönböztetett bánásmód, s mikor a „különbségvak” tisztelet jelenti a szituációban elvárható elismerés megadását.

Hozleiter Fanny Mosolyka kerekesszékes író és blogger önéletrajzi regényében (2013) így ír első gimnáziumi napjáról:

„A tanárnő bemutatkozott, mesélt magáról, majd miután megosztott velünk néhány, a tanulást érintő hasznos információt... elhangzott az a bizonyos mondat, amitől ki tudtam volna futni a világból:

– Szeretném felhívni a figyelmüket az előttem ülő két társukra. Bizonyára észrevették, hogy ők mások, mint önök. Tessék rájuk nagyon odafigyelni!

Oh, neee!!! Magamban ordítottam. Már csak ez hiányzott!

A padtársam látássérült volt. A két »béna« ott elöl, látjátok... Grrr...

Miután felszállt a lila köd a fejemből, persze megértettem, hogy a tanárnő egyáltalán nem akart rosszat, sőt kedves és figyelmes szeretett volna lenni. Új volt még neki a helyzet, nem tudta, hogy kezelje. Fogalma sem volt, milyen a stílusom, hogyan állok a helyzethez. Ahogy lehetőségem nyílt rá, beavattam az én kis világomba, és azt is elmeséltem neki, hogy egy jó nagy fekete pontot kapott emiatt tőlem. De ez volt az első és egyetlen ilyen eset” (Hozleiter 2013: 57).

²⁰ Idézi Bernáth–Messing 1998: 76; két interjúalany megnyilatkozását egybeszerkesztettem.

Ismét kimutatható azonban a korábban említett aszimmetria: míg az elismerés megadása a hétköznapi szituációk jelentős részében nagyon nehéz az ilyen tapasztalatokkal nem rendelkező interakciós partnerek számára, addig a sérelem okozása összehasonlíthatatlanul „könnyebb”.²¹ Vak vagy mozgásszervi fogyatékos ismerőseim több alkalommal is panaszolták, milyen gyakran beszélnek hozzájuk őket nem ismerő emberek tagoltan, lassan, egyszerű kifejezéseket használva – nyilvánvalóan azt feltételezve, hogy értelmileg is fogyatékosok. Mindennapos, hogy a fogyatékkal élők kísérője is van, akkor inkább utóbbihoz beszélnek, még akkor is, ha a beszédhelyzet nem ezt implicálná. Feltételezhető, hogy az ilyen szituációk egy jelentős részében a sérelmet okozók nem is tudatosítják, hogy milyen sértő a magatartásuk, sőt, még az is elképzelhető, hogy beszédmódjukat az empátia és a segítőkészség, ha úgy tetszik, valamiféle „elismerés” kifejezésének²² tekintik.

Az ilyen típusú sérelmek kezelése az érintettek részéről rendkívül változatos. Találkoztam olyan fogyatékosokkal is, aki derűs nyugalommal mesélt el egy történetet: valaki, akivel korábban csak telefonon beszélt, a személyes találkozó kezdetén felkiáltott: „*maga hibás?*” A mesélő maga magyarázta, hogy ezt nem tekintette sértésnek, mert tudta jól: nem iskolázott és nem fiatal emberek nagyon gyakran egyszerűen így nevezik²³ a fogyatékosokat. De vajon a fiatalabb fogyatékosok is tudják és tudatosítják ezt a szóhasználatot? Egyesek ugyanakkor már a *fogyatékkal élő* vagy *sérült* kifejezését javasolják a *fogyatékos* helyett (lásd a kettővel korábbi lábjegyzetet), tehát ebben a diskurzusban is vannak jelei a megnevezés körüli küzdelem megindulásának.

A korábban idézett Hozleiter Fanny azonban arra is kitűnő példát hoz, hogy az érintett egyén (pillanatnyi) érzékenységtől, kreativitásától, teherbírásától stb. függően a sérelmi küszöb emelhető is, így a kívülálló szemében dermesztően megalázó szituáció átértelmezhető:

„Egyik nap nap munkába menet elgurultam egy buszmegálló mellett, ahol épp három tizenhat év körüli fiúcska álldogált. Nagyokat nevetgéltek. Vicces szeretett volna lenni az egyik, ezért felém fordult, és néhány méterről rám mutatott:

– Te, figyu! Nézzétek már, milyen jó feneke van a csajnak! – majd nevettek tovább.” Eddig tehát kifejezett zaklatásról van szó, amelyet elszenvedője nőként és kerekesszékesként is – joggal – sérelmezhetett volna. A sértett reagálása azonban meglehetősen váratlanul bizonyult:

„Jól mosolyogtam magamban... Visszafordultam.”²⁴

– Hát még ha látnád, akkor hogy tetszene! – mondtam mosolyogva.

Teljesen ledöbbentek. Imádtam” (Hozleiter 2013:1 94).

21 E sorok szerzőjének, nem szisztematikusan gyűjtött és közvetett, ugyanakkor mégis számos és meglehetősen „intenzív” tapasztalatai alapján az a benyomása, hogy a magyar társadalom érzékenysége ezen a téren különösen fogyatékos.

22 Bár ez már túlságosan pszichologizáló megjegyzés, nem egyedi élmények és beszámolók alapján gondolom: egyesek úgy érzékelik, hogy *ők a sértettek*, amiért egy fogyatékossal kellett interakcióba lépniük. E sorok szerzője többek között ezen benyomása miatt nem támogatja, hogy a korábban említett kategorizációs váltások mintájára kizárólag a „*fogyatékkal élő*” kifejezést használjuk: ezt ugyanis nem mindig az elismerés motiválja, hanem a *fogyatékos* kifejezésben rejlő „*bántó*” „*nyersség*” tompításának szándéka.

23 E sorok szerzője, gyerekkorára visszaemlékezve megerősítheti: az 1970-es évek Tatabányáján is a „*hibás*” volt a bevett, semlegesnek tekintett kifejezés.

24 Valószínűleg már önmagában ez döntő mozzanatnak bizonyulhatott. Sokan ugyanis megdöbbennek, ha egy szemlátomást fogyatékkal élő személy (vagy annak kísérője), akiről korábban a füle hallatára úgy beszélgettek, mint egy fizikai objektumról, hirtelen, akárcsak másodpercekre is, szubjektummá, kommunikációs partnerré válik.

A fogyatékoság, szemben az elismerést-nyújtók nagyon gyakori véleményével, korántsem minden esetben látványos, sőt, időnként észre sem vehető (kevésbé súlyos autizmus, hallássérülés, jelentős, de vaksággal nem járó látássérülés, enyhe értelmi fogyatékoság és így tovább). Ugyanakkor az ilyen személyek esetében is előfordulhat, hogy fogyatékoságuk miatt bizonyos szituációkban a „*be nem avatottak*” várakozásaitól markánsan eltérő módon viselkednek. Az ilyen esetek egyfajta paradox jelleget kölcsönöznek a már többször említett dilemmának: az elismerés megadásának előfeltétele, hogy a szituáció résztvevői felismerjék, hogy egy elismerést-elváró csoport egyik tagjával kerültek érintkezésbe (sőt, lehet amellet is érvelni, ahogy ezen írás szerzője is teszi, hogy ezt a felismerést meg is kell jeleníteni az interakció során).

Az ilyen felismerés azonban számos esetben jelentős episztemológiai/morális kockázattal terhes. Például, mint közismert, Magyarországon jelentős mértékben eltér azok száma, akiket környezetük cigánynak/romának tart, illetve azok száma, akik magukat a különböző önbevallásos szituációkban romának vallják (Kertesi 1998, Ladányi–Szelényi 1997, 1998, Neményi 2000). Ladányi János és Szelényi Iván kutatása szerint Bulgáriában a környezetük által cigánynak tartott személyek 73,3%-a, Magyarországon 36,8%-a, Romániában 30,7% vallotta magát is romának (2004: 130). Nemzetközi összehasonlítási alapot keresve olyan adatokat találtak, melyek szerint az Egyesült Államokban a kérdezőbiztosok által feketének tartott személyek 90%-a, míg Brazíliában 58%-a tartja magát is feketének (Ladányi–Szelényi 2002: 94). Csapdahelyzet, hiszen nyilvánvalóan sérelmezhető, ha valakinek elismerést nyújtanak egy olyan csoporttagságért, amelyet az illető nem akar felvállalni; de sérelmezhető az is, ha elmarad az elismerés, s nem tisztázzák, hogy „*bocsánat, csak kognitív okokból*”; illetve sérelmezhető (vagy inkább a morális abszurd kategóriájába sorolható) annak esetleges felvetése, hogy „*valamilyen módon meg kellene jelölni*” az elismerést-elváró csoportok tagjait...

Kellő mélységű tanulmányozása külön cikket igényelne, de kiélezett dilemmái miatt talán említést érdemel a „nem hagyományos” *gender* identitásoknak nyújtandó elismerés kérdése. Nem „csak” arról van szó, hogy a transzneműek vállalt identitásuk elismerését követelik a születésük nyomán társadalmilag rájuk illesztett címkével szemben, hanem arról is, hogy egyesek mindenestül elvetik a bináris *gender*-kategorizációt. Mivel az indoeurópai nyelvek – köztük a téma szempontjából leginkább releváns angol – megkülönböztetik a nyelvtani nemeket, már pusztán a személyes névmás használatával megállapítják azt is, hogy az adott nyelvi megnyilatkozás vajon nőre vagy férfira utal. Ez tág teret nyit a *misgendering* néven emlegetett sérelmi játszácának: a magukat valamilyen egyéb *gender* kategóriába sorolók sérelmezik, ha a *she/he* helyett nem valamilyen általuk választott személyes névmással (*singular they, ze, xe* stb.) utalnak rájuk. Az ellentábor viszont azzal érvel, hogy nem az elismerésről, hanem az ő nyelvhasználattal kapcsolatos jogaik megsértéséről szólnak az ilyen előírások vagy azok követelése, s egyenesen a totalitáriánus rendszerek nyelvi terrorjára hivatkoznak (Ennis 2016, Murphy 2016).

A morális/politikai problémák helyett azonban itt egy ismeretelméleti dilemmát szeretnék az utolsó téma segítségével megvilágítani. Az elismerés-politikák (és gyakran az elismerés-elméletek is), úgy tűnik, esszencialista módon fogják fel az általuk „képviselt” csoportok létét. Ha azonban konkrét elköteleződés nélkül, vagy azokat felfüggesztve, zárójelbe téve tekintünk az ilyen megközelítésekre, akkor látnunk kell: azok az elismerést-elváró csoportok egy zárt készletének létét előfeltételezik. Ha azonban abból indulunk ki, hogy egyetlen

csoportnak sincs „objektív” – tagjai és a környezetükben élők tudatától független – léte, tehát hogy *minden* csoport társadalmi konstrukció, s példának okáért még a rasszcsoportokra sem mondhatjuk azt, hogy „*a biológia*” alkotta meg őket,²⁵ akkor könnyen egy sikamlós lejtőn találhatjuk magunkat. Mikor állíthatjuk egy csoportról, hogy valóban létezik (következésképpen méltó az elismerésre)? „*Csakis a csoportot alkotó egyének identitása alapján*”?²⁶ Akkor viszont akár azon az alapon is létezhet egy csoport, ha csak egyetlen „tagja” van, aki ezt tudatosan felvállalja? Milyen kritériumok alapján utasíthatjuk el az ilyen igényeket oly módon, hogy ugyanezen érvek alapján ne lehessen vitathatóvá tényleges vagy potenciális csoportok egy ennél szélesebb köre?

Mint Bourdieu fogalmaz: „*a »valóság«... keresztül-kasul társadalmi, és a »legtermészetesebb« osztályozások is olyan vonásokon alapszanak, amikben semmi természetes nincsen, hanem nagyrészt önkényes kényszerítések eredménye; vagyis a legitim elhatárolásért folyó csaták mezején egy előzetesen fönállott erőviszony következménye. A határ, a kijelölés jogi aktusának ez a terméke ugyanannyira létre is hozza a kulturális különbségeket, mint amennyire maga is ilyen különbségek eredménye... Így a tudomány, mely azzal büszkélkedik, hogy ő ajánlja a leginkább valóságra alapozott ismérveket, jól teszi, ha nem felejt el, hogy nem tesz egyebet, minthogy az osztályozások harcának egy állapotát rögzíti...*” (Bourdieu 1985b: 11–12). A *misgendering* körüli diskurzus felfedi: azáltal, hogy az elismerés-elméletek hallgatólagosan olyan csoportok létezésére „szoktak” koncentrálni, amelyek létezését tipikusan senki sem szokta kétségbe vonni, zárójelbe tesznek egy tanulmányozásra érdemes problémát.

A fenti „komoly” dilemmáktól legalább egy bekezdéssel elkülönítem a következő sarkított, esszéisztikus állítást: lehet-e konzekvensen képviselni az elismerés-elmélet tételeit anélkül, hogy az implikációk, roppant kontraproduktív módon, ne ássák alá a kiindulópontnak tekintett értékek alapjait?²⁷

Befejezésképpen: a kanadai Taylor egyik példája a quebec-i elismerés-politika, s ennek tárgyalása során meglepően megértő a franciaajkú többség meglehetősen illiberális nyelvi törvényeivel kapcsolatban. „*Más szóval, a quebec-i kormányzat olyan, saját polgárait korlátozó intézkedéseket hozott a fennmaradás kollektív céljának nevében* [kiemelés tőlem – a szerző], *amilyeneket más kanadaiak esetében a Charta megtiltana*” (Taylor 1997: 140). Mindez könnyen felidézheti, hogy az idézett tanulmány második mondatában „*a nacionalista mozgalmakról*” ír, mint amelyek „*mögött meghúzódó hajtóerők egyike*” az „*elismerés igénye*” (Taylor 1997: 124). Ha elfogadjuk ezt a gondolatmenetet, s hozzátesszük Thomas Hylland Eriksen definícióját, mely szerint a nacionalizmus felfogható olyan etnikai identitáspolitikának, amely valamilyen államhoz kapcsolódik, vagy annak létrehozására törekszik (2008: 22), akkor ismét kényelmetlen implikációk merülhetnek fel. Ha a 8,2 milliós – tehát nagyságrendjében Magyarországhoz hasonló népességű – Quebec független állammá válna, akkor, pusztán ezáltal a „*fennmaradás kollektív céljának nevében*” hozott intézkedései máris átminősülnének a másságot

25 A Homo sapiens viszonylag fiatal faj, tagjai (az emlősök többségéhez képest) szőrtelen, s feltehetően Afrikában alakult ki – éppen ezért napjaink *mainstream* paleontológus felfogása szerint eredetileg fekete volt. A számos érdekes konklúzió egyikeként emeljük ki: az afrikai rassz önmagában genetikailag változatosabb, mint az összes többi rassz együttvéve (Gould 1999: 359–360). A rassz-kategorizáció tehát biológiai értelemben felületes, másodrendű jelenségekből indul ki.

26 A Google 2017 szeptemberében 29,1 ezer találatot adott a „*hun nemzetiség*” keresőkifejezésre. Megjelenik többek között – egy már törölt – „*hun nemzetiség*” Facebook-oldal is, 37.788 like-kal. Nem is érthető, hogy a 2001-es népszámláláson miért csak 100 ember vallotta magát hunnak (Tóth-Szenesi-Nagy 2004).

27 Más témák és más megközelítések alapján, de ha jól értelmezem, akkor hasonló konzekvenciákra jut Nagle 2017.

elnyomó állami politikává? Ha igen, akkor mi konstituálja a különbséget: pusztán az állami keret hiánya? Ezáltal ugyanis a quebeci franciák „kisebbséggé” váltak, akik elismerésre irányuló igénye „nyugodtan” megsértheti a tartományban élő angol anyanyelvűek és migránsok nyelvhasználatához fűződő jogait?

Mi történik, ha Taylor példáját a Kárpát-medencében próbáljuk analógiaként használni? A Magyarországon kívül élő magyarok elismerésre legitim módon igényt tartható kisebbségeknek minősülnek, míg a határokon belül élő magyar etnikum kizárólag elismerést-nyújtó csoportként határozható meg a magyarországi kisebbségekkel szemben? Tudunk az elismerés-elméletek alapján *konzekvens módon* érvelni egy olyan felfogással szemben, amely „*a magyar nemzetet*”, mint olyat, az Európai Unión belüli kisebbségi, vagy legalábbis elismerést-elváró csoportnak tekinti? S ha a válaszuk „igen”, akkor elismerjük ezen entitás „Quebec-típusú” jogát arra, hogy „*a fennmaradás kollektív céljának nevében*” korlátozza a területén élő kisebbségek és migránsok jogait (például a nyelvhasználat terén)?

Egyáltalán: mit tud az elmélet kezdeni a különböző elismerés-igények között a gyakorlatban kétségtelenül létező konkurenciaharcokkal? Mikortól válik egyik csoport sérelmének tematizálása egy második csoport sérelmének forrásává? Szélesebb értelemben vett térségünkben, a Balti-tengertől az Adriai- és Égei-tengerig terjedő, nem német és nem orosz többségű területen gyakorlatilag *minden* etnikumnak van (tipikusan nem is egy) sérelmi narratívája, mind a környező népekkel, mind „a Nyugattal” szemben. Ugyanakkor gyakorlatilag *minden* itt élő etnikum szerepel (tipikusan nem is egy) sérelmi narratívában, mint „elkövető”. Ezek a sérelmi narratívák ugyanazon a nemzetközi „*erkölcsi piacon*” próbálnak nagyobb részesedést kiharcolni egymással szemben, tipikusan nem tudatosítva, hogy a globalizáció következtében a verseny is kiterjedt Köztes-Európáról az egész világra.²⁸ Jelen keretek között nem tudom alátámasztani, de megkockáztatom a kijelentést: a magyar nacionalizmus, bár a sérelmi politika óriási hagyományával rendelkezik, a nemzetközi elismerési mező pozícióharcaiban ugyanolyan hagyományosan inkompetens módon helyezkedik el.

Vagy, egy morálisan roppan lehangoló példa: közismert, milyen gyakran minősítenek olyan népiértásokat, amelyek áldozata *nem* a második világháborúban zsidónak vagy cigánynak minősített emberek közül kerültek ki, holokausztnak. E sorok szerzője szerint ez morálisan megengedhetetlen és intellektuálisan téves, de ezzel a véleményemet potenciálisan sérelemként élhetik meg azok a milliók, akik fekete, örmény, palesztin, ukrán, román, amerikai őslakos, vagy más „holokausztokról” írnak és beszélnek. Ha – mint e sorok szerzője egyértelműen véli – igen, kifogásolható, akkor „csupán” egy fogalomhasználati zavarról van szó, vagy a sérelem minősített esetéről?

28 Dubravka Ugre ię „semmilyen” nemzetiségű (a lent idézett sorok írásakor horvát állampolgárságú) író esszéje szerint: „*ami a keletieket [itt: a régi, hidegháború értelemben vett kelet-európaiakat] (a saját szemükben) a többi fölé emelte, az a megaláztatás oszthatatlan tapasztalata volt. Csak a megaláztatásra volt nekik copy rightjuk, a megaláztatás volt az ő benső legitimitációjuk, egyedülálló Made in Eastern Europe áru... A megaláztatás szerencsétlensége széles manipulációs tér, és a keleti szívesen intézményesítette a maga szerencsétlenségét. Ebben szakértő volt, egyébként is mindig elismerték, hogy érzelmi téren verhetetlen... [Ugyanakkor] neki, az áldozatnak, egyszer sem jutott az eszébe, hogy mások is türelmetlenül várnak a sorukra: Ruanda, a csecsenek... Ki merésze... közömbösséggel vádolni a Nyugatot? Ellenkezőleg, a Nyugat erkölcsi piaca éppen érzelmekkel van túltelítve*” (Ugre ię 1997–98: 2 és 4).

ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

Talán szükségtelen, de e sorok szerzője leszögezi: provokatív kérdéseivel az volt a célja, hogy az elismerés-politikában rejlő elméleti és gyakorlati ellentmondásokat és dilemmákat kibontsa, nem pedig az, hogy a megközelítés és annak morális/politikai céljainak elvetése mellett érveljen. Elméleti szempontból talán Ulrich Beck „kockázattársadalom” fogalmát (2003) lehetne analógiaként használni. Beck szerint, míg az ipari társadalom korát a javak elosztásáért folytatott küzdelem, addig korunk társadalmait egyre inkább a kockázatok strukturálják. Pontosabban: a kockázatok érzékelésének és értékelésének *diskurzusa* – a kockázatok ugyanis tipikusan közvetlenül nem érzékelhetők, legalábbis olyan módon, mint ahogy a nyomor érzékelhető volt. *„Ki-élezve és sematikusán: az osztály- és réteghelyzetekben a lét határozza meg a tudatot, míg a veszélyeztetett helyzetekben a tudat határozza meg a léte. A tudás új politikai jelentőségre tesz szert. A kockázat-társadalom politikai potenciálját ennek megfelelően a kockázatra vonatkozó tudás* [kiemelés az eredetiben. A szerző] *keletkezésének és terjedésének szociológiájában és elméletében kell kibontani és elemezni*” (Beck 2003: 32). Az utolsó mondat értelmezésemben ugyanarról szól, mint amelyet fent a „diskurzus” és a „mező” fogalmaival próbáltam megragadni.²⁹

Valamiben azonban vitatkoznék Beckkel: egyáltalán nem érzem meggyőzőnek szembeállítását, mely szerint „a nyomorról nem kell megbizonyosodni. A nyomor létezik” (2003: 65), míg a kockázatokról való tudás értelmezéseken alapul, „s ennyiben kiváltképpen nyitottak a társadalmi meghatározási folyamatok számára. Emiatt társadalmi-politikai kulcspozíciókat töltenek be a médiumok s azok, amelyekben a kockázatok meghatározása történik” (Beck 2003: 30–31). A diskurzusban részt vevő, tipikusan elit és középosztálybeli szereplők számára egyáltalán nem volt mindig, minden korban és minden társadalomban magától értetődő a nyomor; sőt, maguknak a nyomorban élőknek sem. „Egy bányással beszélve egyszer megkérdeztem, hogy az ő vidékükön mikor fordult kritikusra a lakáshiány...” – írta Georges Orwell klasszikus szociográfiájában, *A wigani mólóban*. – „...azt felelte: »Amikor először beszéltek nekünk róla.«” (Orwell 2001: 67–68). A társadalmi kérdésekre érzékeny diskurzus – amelyben fontos szereplő a szociológia is – növelte olyan mértékig az érzékenységet, hogy a nemzedékeken át magától értetődőnek tekintett életviszonyokat végül maguk az érintettek is nyomorként kezdték tematizálni, s ezáltal elismerést követeltek a viszonyok javítását célzó politikájuk számára. Másként megfogalmazva: a magától értetődőnek felfogott életviszonyaikat elkezdtek *sérelemként* felfogni. Mintegy keretes szerkezetben visszajutottam a cikk elején Szalai Júliától idézett egyik gondolathoz, csak éppen sokkal sötétebben újrafogalmazva: a szociológia hagyományosan azzal foglalkozik, hogy *kidolgozza a nyelvet* a legkülönbözőbb típusú társadalmi sérelmek megragadásához – s ezáltal, akarva-akaratlanul is, ezen sérelmek bővített újratermeléséhez is hozzájárul.

„Gyakorlati ajánlasként” pedig talán azt lehetne tenni, hogy ne vessünk el olyan könnyen a „különbségvak” elismerés elvét sem.

²⁹ Egy megjegyzés erejéig: mintha a környezeti kockázatról szóló diskurzusokban is érzékelhető lenne a „kockázatterzékelési küszöb” süllyedése, illetve a különböző kockázat-típusokról („terrorizmus”, „migráció”, „globalizáció” stb.) szóló diskurzusok között is folya egyfajta globális konkurenciaharc.

HIVATKOZÁSOK

- Alexander, J. C. (2001) Robust Utopias and Civil Repairs. *International Sociology*, 16 (4), 579–591.
<https://doi.org/10.1177/0268580901016004004>
- Auron, Y. (2003) *The Banality of Denial: Izrael and the Armenian Genocide*. New Brunswick: Transaction Publishers.
<https://doi.org/10.4324/9781351305440>
- Baser, B. (2015) *Diasporas and Homeland Conflicts: A Comparative Perspective. Research in Migration and Ethnic Relations Series*. London and New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315577012>
- Beck, U. (2003) *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba.* (Ford. Berényi G. – Kerékgyártó B.) Budapest: Andorka Társaság – Századvég.
- Beck, U. (2005) *Mi a globalizáció? A globalizmus tévedései: Válaszok a globalizációra.* (Ford. G. Klement I.) Szeged: Belvedere.
- Beck, U. – Giddens, A. – Lash, S. (1994) *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity.
- Berger, P. (1983) On the Obsolescence of the Concept of Honour. In Hauerwas, S. – MacIntyre, A. (eds.) *Revisions: Changing Perspectives in Moral Philosophy*. Notre Dame (Indiana): Notre Dame University Press. 172–181.
- Berger, P. (1992) A becsület fogalmának korszerűtlenségéről. *Világosság*, 33, 8–9, 653–659.
- Bernáth G. – Messing V. (1998) „Vágóképként, csak némában...” *Romák a magyarországi médiában*. Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal.
- Berne, E. (1964) *Games People Play: The psychology of human relationships*. New York: Grove Press.
- Berne, E. (1987) *Emberi játszmák.* (Ford. Hankiss Ágnes) Budapest: Gondolat.
- Bihari P. (2002) *A németek: 2000 év Európa közepén*. Budapest: Műszaki.
- Bourdieu, P. (1985a) Az identitás és a reprezentáció: A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. (Ford. Derdák Tibor) *Szociológiai Figyelő*, 1, 7–22.
- Bourdieu, P. (1985b) The Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society*, 14: 723–744.
<https://doi.org/10.1007/BF00174048>
- Bourdieu, P. (1986) *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste.* (Ford. Nice, R.) London – New York: Routledge & Kegan Paul.
- Bourdieu, P. (2008) A vallási mező kialakulása és struktúrája. In: *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*. 2. kiadás. Budapest: General Press, 118–169.
- Csepeli Gy. – Örkény A. – Székelyi M. (1999) Hogyan lesz egy ember cigány? *Kritika*, 3, 30–31.
- Diósi Á. (1988) *Cigányút*. Budapest: Szépirodalmi.
- Diósi Á. (2002) *Szemtől szemben a magyarországi cigánysággal*. Budapest: Pont.
- Ennis, D. (2016) 10 Words Transgender People Want You to Know (But Not Say). *The Advocate*, February 04. Hozzáférhető: <https://www.advocate.com/transgender/2016/1/19/10-words-transgender-people-want-you-know-not-say> [letöltve: 2017-09-15]
- Erdős K. (1989) *Cigánytanulmányai*. Békéscsaba: Gyulai Erkel Ferenc Múzeum.
- Eriksen, Th. H. (2008) *Etnicitás és nacionalizmus: Antropológiai megközelítések*. Budapest – Pécs: Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- Foucault, M. (1990) *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest: Gondolat.
- Foucault, M. (1996) *A szexualitás története I. A tudás akarása.* (Ford. Ádám Péter) Budapest: Atlantisz.
- Foucault, M. (2001) *A tudás archeológiája.* (Ford. Perczel I.) Budapest: Atlantisz.
- Fulbrook, M. (2001) *A német nemzeti identitás a holokauszt után.* (Ford. Valló Zs.) Budapest: Helikon.
- Gould, S. J. (1999) *Az elméricskél ember.* (Ford. Lakatos K. et al.) Budapest: Typotex.
- Habermas, J. (2005) [1968] *Megismerés és érdek*. Pécs: Jelenkor.
- Habermas, J. (2011) [1981] *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Hirschmann, A. O. (1995) *Kivonulás, tiltakozás, hűség: hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek?* (Ford. Csontos L. – Mezei I. Gy.) Budapest: Osiris.
- Honneth, A. (1997) *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből.* (Vál. és ford. Weiss J.) Pécs: Jelenkor.

- Hozleiter F. M. (2013) *Te döntesz*. Budapest: Libri.
- Huizinga, J. (1979) *A középkor alkonya: Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században*. ford. Szerb Antal. Budapest: Európa.
- Huszár Á. (2008) Osztály és civil társadalom. A kritikai társadalomtudomány két irányzatáról. In Némédi D. (szerk.) (2008a) *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág, 99–152.
- Kendall, G. – Wickham, G. (1999) *Using Foucault's Method*. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage.
<https://doi.org/10.4135/9780857020239>
- Kertesi G. (1998) Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. *Replika*, március (29), 201–222.
- Ladányi J. – Szelényi I. (1997) Ki a cigány? *Kritika*, 12, 3–6.
- Ladányi J. – Szelényi I. (1998) Az etnikai besorolás objektivitásáról. *Kritika*, 3, 33–35.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2002) Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle*, 4, 72–94.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2004) *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest: Napvilág.
- Landauer A. (2004) Utak és problémák a magyarországi cigánykutatásban. in: Nagy A. – Péterfi R. (szerk.) *A feladatra készülni kell. A cigányság kulturális beilleszkedése és a közkönyvtár*. Budapest: OSZK – Gondolat, 13–46.
- Marshall, B. (1997) *Willy Brandt: A Political Biography*. London: Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9780230390096>
- Miller, P. – Kemp, H. (2006) *What's Black About? Insights to Increase Your Share of a Changing African-American Market*. Paramount Market Publishing.
- Mucsi Gy. (1963) Hozzászólás Dr. Nemes Alajos r. ales. „A cigánylakosság helyzetének javításáról szóló párthatározat végrehajtásának tapasztalatai Baranya megyében” című cikkéhez. *Belügyi Szemle*, 4, 73–76.
- Murphy, J. (2016) Toronto professor Jordan Peterson takes on gender-neutral pronouns. BBC News. 04 November. Hozzáférhető: <http://www.bbc.com/news/world-us-canada-37875695> [letöltve: 2017-09-15]
- Myrdal, G. (1944) *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy*. New York – London: Harper & Brothers Publisher.
- Nagle, A. (2017) *Kill All Normies: The online culture wars from 4chan and Tumblr to Trump and the alt-right*. Winchester, UK – Washington, USA: Zero Books.
- Neményi M. (2000) Kis roma demográfia. In Horváth Á. – Landau E. – Szalai J. (szerk.) (2000) *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum, 277–282.
- Newport, F. (2007) Black or African American? *Gallup New Service*, September 28. Hozzáférhető: <http://www.gallup.com/poll/28816/black-african-american.aspx>. [letöltve: 2016-09-08]
- Orwell, G. (2001) *A wigan móló*. (Ford. Lázár P.) Budapest: Cartaphilus.
- Pöcze F. (2014) *A Moszkva tér gyermekei*. Budapest: Libri.
- Sághy E. (2008) Romapolitika Magyarországon az 1950–1960-as évek fordulóján. *Múltunk*, 1, 273–308.
- Szalai J. (2000) Az elismerés politikája és a cigánykérdés. In Horváth Á. – Landau E. – Szalai J. (szerk.) *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum, 531–571.
- Szuhay P. (1997) Akiket cigányoknak neveznek – akik magukat romának, muzsikusként vagy beásnak mondják. *Magyar Tudomány*, 6, 656–674.
- Szuhay P. (1999) *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest: Panoráma.
- Taylor, C. (1997) Az elismerés politikája. (Ford. John É.) In Feischmidt M. (szerk.) *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium. 124–152. Angolul: Taylor, C. (1994) The Politics of Recognition. In Gutmann, A. (ed.) *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton NJ: Princeton University Press, 25–73
- Tóth-Szenesi A. – Nagy A. (2004) A hunok az Európai Unióban bíznak. *Index*, szeptember 8. Hozzáférhető: <http://index.hu/belfold/hunok0908/> [letöltve: 2017-09-15]
- Ugre ię, D. (1997–98) Jobb házaknál ilyesmiről nem beszélnek. *Magyar Lettre Internationale*, tél (27), 1–4.
- Vajda R. (2018) Az elismerés tétje: Az etnikai alapú politizálás paradoxonjairól. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 1, 17–47.
<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.1.17>
- Weber, M. (1987) *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1*. (Ford. Erdélyi Á.) Budapest: Közgazdasági és Jogi.

FEISCHMIDT MARGIT¹

SZOLIDARITÁS ÉS TÁRSADALMI REFLEXIÓ A MENEKÜLTEK ÖNKÉNTES SEGÍTŐINEK ELBESZÉLÉSEIBEN²

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2018.1.69

ABSZTRAKT

A tanulmány a szolidaritás elbeszéléseiben megjelenő társadalmi kategóriákat és identitásokat vizsgálja a reflexív jótékonyság fogalmi keretei között. A magyarországi menekültsegítésben részt vevő civilekkel készült interjúk alapján a következő kérdésekre igyekszik választ adni: (1) miként mondják el a segítők a szolidaritás tapasztalatát saját élettörténetükbe ágyazva, illetve miként keretezik az élettörténetek a menekültekkel való szolidaritás elbeszélését; (2) milyen társadalmi identitás kategóriák jelennek meg a segítők önbemutatásában, és azok hogyan kapcsolódnak a gondoskodás motivációihoz; (3) milyen elbeszélések és kategorizációk jelennek meg a segítségre szoruló menekültek bemutatásában, és végül; (4) milyen dinamika jön létre a segítők és segítettek reprezentációja között.

Kulcsszavak: szolidaritás, jótékonyság, gondoskodás, civil társadalom, társadalmi identitás, társadalmi kategorizáció, kulturális emlékezet, segítő-segített viszony, migráció, menekültek

SOLIDARITY AND SOCIAL REFLEXION IN THE NARRATIVES OF HUNGARIAN VOLUNTEERS HELPING REFUGEES

ABSTRACT

Based on qualitative interviews, the paper analyses the social representations and identifications of Hungarian aid activists and volunteers helping the refugees in 2015. It reveals the ways in which the experiences of solidarity are framed by personal biographies, collective memories, as well as the dynamic relationship between the representation of the recipients and helpers.

Keywords: solidarity, charity, care, civil society, social identity, social categorization, cultural memory, helper-helped relation, migration, refugees

¹ Tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kisebbségkutató Intézet

² A tanulmány hátterében álló kutatómunka a MTA TK Kisebbségkutató Intézetben folyt a *Társadalmi konfliktusokra adott identitás-politikai válaszok* című program keretében. Kutatótársam Zakariás Ildikó volt, akinek ezúton is köszönetet szeretnék mondani. Az adatfelvétel során munkatársaink voltak: Nyíri Pál, Kovai Melinda, Kovai Cili. Őket is köszöneti illeti. Az értelmezés jelentős mértékben támaszkodik azokra a beszélgetésekre, amelyeket Papp Z. Attilával, Melegh Attilával és Kovács Andrással, valamint a *Refugee Protection and Civil Society in Europe* (MTA, 2017. május 3–4.) című konferencia társszervezőivel, Ludger Priessel, Prem Kumar Rajarammal, Zentai Violával, Celine Cantattal és résztvevőivel, továbbá a *Challenging the Political Beyond and Across Borders: Possibilities and Tensions of Migrants' and Solidarity Struggles* (CEU, 2016. november 17–18.) című konferencia résztvevőivel folytattunk. Köszönet mindannyiuknak. Nem utolsó sorban köszönettel tartozunk azoknak az embereknek, akik név nélkül vállalták az interjút, és ezáltal hozzájárultak a szolidaritás egyik fontos közelmúltbeli momentumának rögzítéséhez és megértéséhez.

SZOLIDARITÁS ÉS TÁRSADALMI REFLEXIÓ

A MENEKÜLTEK ÖNKÉNTES SEGÍTŐINEK ELBESZÉLÉSEIBEN

„Above all, this is not just a crisis of numbers; it is also a crisis of solidarity” (Ban Ki-moon)³

BEVEZETÉS

A szolidaritás Szalai Júlia életművének egyik legfontosabb témája. Miként általában, a szolidaritással kapcsolatban is a legalapvetőbb kérdéseket feszegeti: Miként működik a szolidaritás erősödő gazdasági verseny és növekvő társadalmi különbségek mellett? Melyek azok a szolidaritással szemben ható intézményi és strukturális kényszerek, amelyek a megosztott társadalmat – a „van két ország” állapotát – létrehozzák (Szalai 2007)? És melyek azok, amelyek a megosztottságot erősítő strukturális kényszerek ellenében is a társadalmi kohéziót és az egymás iránt érzett felelősséget erősítik?

A társadalmi szolidaritást nemcsak a növekvő strukturális különbségek teszik próbára, hanem a kulturális diverzitás is. Többen kutatták a közelmúltban, közöttük Szalai Júlia is (Szalai 2012), hogy a strukturálisan marginalizált csoportok elismerése és emancipációja miként érint más csoportokat. Hogyan kerülnek egymással szembe elismerésre vágyó kisebbségek és a társadalmi, gazdasági folyamatok etnikailag jelöletlen vesztesei? A kohézió, a felelősség és a szolidaritás kérdéseit még élesebben veti fel a migráció, a transznacionális mobilitás és keveredés.⁴ Ebbe a gondolkodásba illeszkedik ez a tanulmány is. A szolidaritásnak azokat a formáit vizsgálja, amelyeket a magyar társadalom az Európán kívülről érkező menekültek felé mutatott.

Az együttérzésből fakadó, közvetlenül más emberek javára történő jótékony cselekvés a szolidaritás egyik legelemibb formája. A jótékony cselekvés azonban, bármennyire is személyes, nem értelmezhető csupán két ember, segítő és segített relációjában. Társadalmi jellege egyrészt a segítség céljának és a segítőik motivációinak bizonyos értékek és ideológiák általi meghatározottságából következik (ami ugyanakkor nyilván ezen értékek és ideológiák legitimációjához is hozzájárul). Másrészt a segítségre érdemesek meghatározásából, amit ugyancsak bizonyos társadalmi diskurzusok teremtenek meg. Ebben a tanulmányban azt vizsgálom meg, hogy miként történt a felelősség hordozóinak és a cselekvés címzettjeinek azonosítása a menekülteknek nyújtott civil segítség esetében, vagyis hogy a menekültekkel való szolidaritás miként épült a társadalmi kategorizáció és identifikáció meglévő folyamataira; illetve hogy melyek azok a társadalomviziók és identitások, amelyek a menekültekkel való szolidaritás révén megerősítést nyertek.

³ <https://www.un.org/press/en/2016/sgsm17670.doc.htm> Megtekintést 2018-01-17

⁴ Hogy milyen alternatívák között kell megtalálni a kompromisszumot, Rainer Bauböck és Peter Scholten a közelmúltban egy folyóirat-különszám címeként igen találóan fogalmazták meg: „Solidarity in diverse societies: beyond neoliberal multiculturalism and welfare chauvinism” (Bauböck–Scholten 2016).

A filantrópia és az önkéntesség mainstream társadalomtudományi irodalma nagymértékben támaszkodik a szociálpszichológia motivációs vizsgálataira, amely az altruista cselekvést az önérdekorientált hétköznapi cselekvéstől eltérőként azonosítja. Univerzális lelki folyamatokat tételez, amelyek kulcsa a személyiségben van, ezért az altruizmust magyarázó karakter és a motivációk azonosítására törekszik. Nem foglalkozik a társadalmi kontextussal, sem az interakciók és a benne résztvevők jelentésalakító hatásával. Ezzel ellentétben a témát később felfedező szociológia (Putnam 2000, Wuthnow 1991, 1995) leginkább a szolidaritás intézményeit, azok szerveződését és társadalmi funkcióit vizsgálja. Az intézményi és rendszerszemléletet erősíti a politikatudomány is, amely az önkéntes és jótékony cselekvést a civil társadalomhoz köti, amely ezáltal számos közfeladatot ellát (Edwards 2011). A rászorulókkal szolidáris civil társadalom azonban, ahogyan a humanitarizmus kritikai irodalma rámutat, nem csak helyettesíti az államot, de fel is menti (Ticktin 2011, Fassin 2012, 2015).

A legújabb szociológiai és antropológiai vizsgálatok két irányba mozdultak el, egyfelől az önkéntes és jótékony cselekvés történeti meghatározottságát, másfelől a cselekvők általi értelmezését kívánják feltárni. A történeti kutatások éles különbséget tesznek a jótékonyosság hagyományos és későmodern formái között. Az előbbi legfontosabb jellemzője, hogy tartós elkötelezettségek által vezérelt, a közösségi életbe ágyazott, és az egyénre nézve kötelező kollektív morál szabályozza (Hustinx–Lammertyn 2003). A modernizáció, az individuum fel-, és a közösségek leértékelése csökkenti a jótékonyosság és a szolidaritás hagyományos formáinak jelentőségét. Legutóbbi kutatások azonban rámutattak, hogy a hagyományos formák helyén a szolidaritás új – intézményes és egyéni – formái jelennek meg. Az intézményi szintet az állami újraelosztás, egy egyre kiterjedtebb nonprofit szektor, valamint informálisan szerveződő közösségek sokasága határozza meg. Az ezekbe való egyéni bevonódást pedig nem egy, hanem számos motiváció egyedi kombinációja hozza létre, amelyek többnyire rövid távú elkötelezettségek alapján működnek.

A jótékony cselekvésbe való bevonódás és kilépés nem magától értetődő, hanem jelentős értelmezői tevékenység kíséri. A gondoskodás új formáinak működésmódjában a modernitás késői, reflexív korszakának jellemzői tükröződnek, ezért nevezték el reflexív önkéntességnek (Hustinx–Lammertyn 2003). Zakariás Ildikó hívja fel a figyelmünket arra, hogy Beck Wuthnow munkái alapján emeli be az altruista individualizmus fogalmát a reflexív modernitás értelmezésébe. Az önkéntesség a közösségnek való alárendeltség helyett az önmegvalósítás egyik formája lesz. *„A növekvő individualizáció nem felszámolja a szolidáris viszonyokat, hanem új formáit hozza létre. A szolidaritás önkéntessé válik, forrása kevésbé valamilyen kötelezettség érzet vagy a segítséget övező morális pátoz. Az önmeghatározás szabadságáért, az egyén számára adott lehetőségek változatosságáért értelemvesztéssel fizetünk. Ez cserébe a társas kapcsolatok iránti nagyobb igényhez vezet, ami a valahová tartozás lehetőségét és az az élet értelmét biztosítja.”* (Beck–Beck-Gernsheim 2002, idézi Zakariás 2016b: 22)

Robert Wuthnow (1995) a jótékonyoságnak három narratív keretezési módját azonosította (a humanitarizmust, az önfejlesztést és a reciprocitást), amelyek az ilyen munkát végzők élettörténetével összefüggésben különböző motivációs beszédmódokat hoznak létre. A motivációkról szóló beszéd pedig szerintem két forrásból táplálkozik: az egyik a segítő tapasztalat, a másik az értelmes élet (illetve értelmes élettörténet) utáni vágy. A cselekvő (segítő, szolidáris) egyén identitása és a segítségre való igényt létrehozó társadalmi helyzet értelmezése együtt jelenik meg az önkéntesek narratíváiban. Liisa Malkki *The Need to Help* című könyvében a

finnországi Vöröskereszt alkalmazottjainak és önkénteseinek példáján a jótékony cselekvést ugyancsak a segítők perspektívájából vizsgálja. A *Kik ezek? Mit tesznek? És mit gondolnak?* kérdésektől indulva jut el a humanitárius szubjektum fogalmának megalkotásig. Ez a távol élő rászorulókat javára dolgozó idős finnországi emberek motivációjában egy alapvető ambivalenciát tár fel, amely a felelősség nemzetközisége és a cselekvés helyhez kötöttsége (*domestic*) között feszül.⁵

Ebben a tanulmányban a szolidaritáshoz és gondoskodáshoz kapcsolódó kategorizációs és identifikációs narratívákat vizsgálom abból a megközelítésből, amit a reflexív jótékonyosság elmélete megnyitott előttünk. A rászorulókat (itt: a menekültek) megjelenítését és a segítők (itt: a magyarországi menekültsegítésben részt vevő civilek) önreprezentációját elemzem, különös tekintettel a kettő dinamikájára. Mindezek bemutatása a tanulmány hat fejezetben vállalkozik: az első a kutatás módszerét és adatait; a második a motivációk biográfiai keretezését, a harmadik az együttérzést támogató kulturális emlékezetet; a negyedik a szolidaritás által megerősített identitásokat és moralitásokat, az ötödik a segítették képét meghatározó diskurzusokat, a hatodik pedig a segítők és segítették relációját meghatározó kétféle dinamikát: az azonosságok és a másságok kiemelését elemzi.

A tanulmány végül két, a jótékony cselekvés és a szolidaritás elbeszélését meghatározó konstitutív stratégiát azonosít. Az egyikben a segítők és segítették azonossága áll az elbeszélés középpontjában (*sameing*), a történeti elbeszélés (elsősorban az üldöztetés emlékei révén), a társadalmi kategorizáció (kisebbségi vagy migráns önreprezentáció) és a segítették (elsősorban perszonalizált) megjelenítése egyaránt az azonosságot támasztja alá és beszéli el. A második konstitutív stratégia a segítők és segítették különbségéből indul ki, a szolidaritást pedig egy a segítőkhez kapcsolt morális diskurzussal áthidalva legitimálja. Ebben az ideáltípusban a morális self megeremtése áll az elbeszélés középpontjában, a segítették kollektív áldozatként való megjelenítése is többnyire ennek van alárendelve. A tanulmány végül felhívja a figyelmet arra, hogy a menekült-szolidaritás magyarországi elbeszélése inkább szolgált a szolidaritás személyes és társadalmi emlékezetének felelevenítésére, mint egy új helyzet és újabb szereplők értelmezésére.

1. A KUTATÁS MÓDSZERE ÉS ADATAI

Magyarországon 2015-ben 177 ezer regisztrált, és ennél valamivel több regisztrálatlan menedékkérő haladt át, összesen több mint 400 ezer ember (KSH 2016). Az első menekültek még meg sem érkeztek az országba, amikor a kormányzat az európai szekuritizációs politika élére állt (Szalai–Göbl 2016). A menekülőket kriminalizáló diskurzusokat, amelyek a migrációt a magyar és az európai biztonságot veszélyeztető jelenséggé állították be, a magyarországi média és az ellenzéki diskurzusok sem tudták ellensúlyozni (Bernáth–Messing 2016). Az országban sohasem látott mértéket öltött a xenofóbia (Simonovits 2016, Feischmidt 2016), de jelentős volt a szolidaritás és annak társadalmi támogatottsága is (Zakariás 2016a). Az első publikált kutatások (Bernáth–Kertész–Tóth 2016, Kallius–Monterescu–Rajaram 2016, Kende 2017) egyenesen humanitárius csodáról beszéltek, és ennek motivációit és egyéni, illetve közéleti hatásait igyekeztek feltárni.

⁵ Könyvének egyik fejezetében Malkki olyan idős finnországi emberekről ír, akik távol élő „rászoruló” emberek (elsősorban gyerekek) számára ruhákat, játékokat (*humanitarian handicrafts*) készítenek.

A mi kutatásunk is a civil segítőkre irányult, a vizsgálat adatfelvétele 2015 októbere és 2016 januárja között történt, 32 interjút készítettünk. Az interjúalanyok kiválasztása a közösségi média és a tereppel való korábbi személyes kapcsolatok segítségével, valamint a kvalitatív kutatásokban ismert hólabda módszerrel történt. Törekedtünk válaszadóink szocio-kulturális hátterének diverzitására. Az interjúkról hangfelvétel készült, amit kivonatos formában írtunk le. Az interjúk elemzése Atlas.ti programmal történt a megalapozott elmélet szemléletét követve. A minta statisztikai reprezentativitásra nem törekedett, sokkal inkább azt tartottuk szem előtt, hogy a kutatás megkezdésekor ismert vagy később feltáruló társadalmi és kulturális különbségek, továbbá a működés célja és módja tekintetében látszó diverzitás tükröződjön a mintában. Interjúalanyainkra a magas iskolai végzettség jellemző. Ez egy általános tendencia a civilekre és önkéntesekre vonatkozóan, és még inkább a menekültekkel való civil szolidaritás területén. A meginterjúvolt segítő foglalkozási megoszlása is fontos az értelmezés szempontjából. Jelentős részük dolgozik a tágra értelmezett szociális szektorban mint szociális munkás, társadalomkutató, tanár vagy orvos. A második kategóriába az egyéb diplomás alkalmazottak kerültek, a harmadikba a vállalatulajdonosok és menedzserek, különösen az információs technológia és a telekommunikáció területén.

Az interjú félig strukturált volt, a vezérfonal négy tematikus blokkból épült fel, amelyek további alkérdéseket is tartalmaztak. Interjúalanyainkat először arra kértük, hogy a menekültekkel kapcsolatos önkéntes munkába való bevonódásuk történetét meséljék el. Ezután az általuk végzett tevékenység tartalmáról, megszervezésének módjáról beszéltünk, majd a migráció, menekültügy és a civilek reakcióinak tágabb társadalmi és közéleti aspektusairól. Az interjú negyedik részében visszatértünk a bevonódástörténethez, ezúttal azzal a szándékkal, hogy annak személyes előzményeiről, motivációról, hatásairól kérdezzük az interjúalanyainkat. Az interjúk első és második részének tanulságait középpontba állítva a civil gondoskodás és politikai felelősség viszonyáról máshol írtunk (Feischmidt–Zakariás 2017). Ebben a tanulmányban elsősorban azt vizsgálom meg, hogy a menekültekhez való jótékony és szolidáris viszonyulás milyen egyéni és társadalmi reflexiót váltott ki, amihez az interjúk első és negyedik részét használok empirikus adatként.

2. A SZOLIDARITÁS EGYÉNI ÉLETTÖRTÉNETI KERETEZÉSE

A segítség indoklása során a cselekvők azokat az életkörülményeiket és életeseményeiket beszélik el, amelyek az aktuális cselekvést érthetővé és indokoltá teszik. A szolidaritásról szóló egyéni történetek funkciója Wuthnow szerint a morális self megteremtése. Zakariás a határontúli magyarok magyarországi segítőire vonatkozó esettanulmányában azt emelte ki, hogy a jótékonykodók különféle morális kereteket, ideológiákat mozgósítanak annak érdekében, hogy az identitás konstrukciójának, megszervezésének feladatát az önkéntes munkára való hivatkozással megvalósítsák (Zakariás 2016b). A menekülteknek nyújtott segítség, amely a közbeszédben erőteljes stigmatizációnak volt kitéve, a segítők élettörténeteinek keresztül normalizálódik. Az egyéni élettörténetek megalkotásával a segítség értékének folytonossága – amelyet a biztonságosítás ideológiája töréssel fenyeget – nem csak ideológiák és intézmények, hanem az egyéni életek által is alá van támasztva.⁶

⁶ Köszönöm Zakariás Ildikónak ezt a gondolatot.

A menekülteknek nyújtott segítség élettörténeti keretezésének és az azzal összefüggő motivációs narratíváknak három legjellemzőbb típusát mutatom be: az aktuális szolidaritásnak a szakmai előélettel, a tartós közéleti elkötelezettséggel, valamint a családi előzményekkel és szocializációval való alátámasztását. E narratíváknak a teljes interjúk korpuszban való előfordulási gyakoriságát a mellékletben található 2. táblázat mutatja be.

Az általunk meginterjúvált magyarországi önkéntesek közül sokan dolgoznak szociális területen, tanárok, szociális munkások, szociológusok vagy orvosok. A menekültekkel való szolidaritás egyéni élettörténetekbe való elhelyezése ezzel összefüggésben jelentős mértékben szakmai keretezést kapott. Egy másik megközelítés a szakmaitól jelentősen eltérő, hétköznapi humanizmus képzetével dolgozik. A hétköznapi humanizmust család történetek támasztják alá, szülők és nagyszülők példái, akik hasonló krízishelyzetekben (és voltak hasonló helyzetek) ugyancsak segítettek a rászorulókon. Az élettörténetben jelentős szerepet játszó politikai érdeklődés és civil aktivizmus a narratív keret, ha az elbeszélő korábbi közéleti tevékenységével összefüggésben mutatja be a menekültekkel való szolidaritását.

A szolidaritás szakmai keretezése

A menekültellátás kezdeményezői és megszervezésének formatív személyiségei a budapesti hajléktalanellátásban dolgoznak, vagy ezeknek az intézményeknek az önkéntesei voltak. Erről a háttérrel beszél egy budapesti hajléktalanmisszió példáját idézve a következő interjúalany, aki azokat a körülményeket is kiemeli, amelyek a menekültek Budapesten való megjelenésekor az önkénteseket aktivizálta:

A B. utcában minden héten csütörtökön volt főzés hajléktalanoknak jegyrendszerben, elég sokan onnan kapcsolódtak be, elég sok szociális munkás, nagyon sok tanár, úgyhogy nagyon sokan hoztak magukkal olyan tapasztalatot, ami tök hasznos volt (...) Egy-két olyan segítő volt, akiknek korábban menekültekkel voltak tapasztalatai. Inkább azt látom, hogy (...) a menekültválság az abban hozott újat, hogy nem volt elég az, hogy valaki szolidáris, hanem az, hogy effektíve lehetett mit csinálni, és olyat lehetett csinálni, aminek látszott a következménye. Sokkal rövidebb távon lehetett nagyon nagy eredményeket elérni.⁷

Hasonlóképpen mutatták be tapasztalataikat a szegényekkel és hajléktalanokkal egyházi missziók keretei között dolgozók. Interjúalanyaink között elsősorban kiségyházak tagjai, vezetői vagy történelmi egyházakhoz távolról kötődő civil csoportok tagjai voltak. Az ő elbeszéléseikben a szociális és világnézeti elkötelezettség együtt keretezi és helyezi el a menekültekkel való szolidaritást.

Van tapasztalatom már a segítőmunkában, a gyülekezetünk eleve több mint tíz éve szerződéses kapcsolatban van a kerületi önkormányzattal, tíz éve csináljuk a hajléktalan nappali melegedőt, és ezzel tulajdonképpen a kerületi hajléktalangondozás oroszlánrészét. Az úgy nem újdonság, hogy segítünk, vagy abban részt venni... Menekültsegítésben... ez nekem is új volt, mint bárki másnak ebben az országban.⁸

A menekültek között a hosszú út, a hőség és nehéz körülmények következtében sok volt a beteg vagy sérült. A nekik nyújtott segítség orvosok, ápolók, gyógyszerészek elbeszéléseiben a gyógyító munka szakmai moráljának keretei között jelenik meg. Interjúalanyunk, aki az egyik legfontosabb orvosszakmai csoport kez-

⁷ Interjú17

⁸ Interjú8

deményezője és vezetője volt, miközben arról beszélt, hogy számára orvosként a menekültekkel kapcsolatos feladat egyértelmű volt, a magyar orvostársadalmat erősen kritizálta:

Az orvosi szakma ilyen szempontból egyszerű, van egy eskünk, ami arra kötelez, hogy bárkinek, aki bajban van, segítenünk kell. Ha fáj, fájdalomcsillapítót adunk, ha be kell küldeni a kórházba, akkor beküldjük a kórházba, vagy bekötözzük a lábát. (...) Én érzékenyebb vagyok az ilyen dolgokra, mert mondom családdilag, tehát ez a menekültség, a menekült léttel nagyon könnyen tudok azonosulni, és bennem is bennem van ez a protest azzal az értékrenddel szemben, hangsúlyosan ki akartam állni és meg akartam mutatni a kollegáimnak, és mindenki felé, hogy igen, én ezt így gondolom, és ez így helyes.⁹

A rendkívüli helyzet Budapesten 2015 nyarán az iskolai tanítási szünet idejére esett. Interjúalanyaink emlékeztettek arra, hogy ez a körülmény hozzájárult ahhoz, hogy tanárok nagyobb számban vettek részt az önkéntes munkában. Pedagógusok elbeszélésében a menekült gyerekek és családok segítése ugyancsak szakmai keretezést kapott:

Én mindig nevelőintézetekben dolgoztam, mindig segítettem, egész kis korom óta segítettem, egész picike korom óta, összegyűjtöttem az utcába' a pici gyerekeket és játszottam, karácsonykor elmentem árvaházba, összegyűjtöttem játékokat és így telt a karácsonyom. Szóval nekem az, hogy megláttam a kisgyerekeket, az indította ezt el, így kezdődött az egész.¹⁰

A szolidaritás családi és hétköznapi keretezése

A szolidaritás normalizálásának másik módja a magától értetődő segítség, vagy hívhatjuk hétköznapi humanitarizmusnak is. A családi előzmények, a szocializációval való összefüggés a segítségre vonatkozó morális érvelésnek erre az alapvető és megkérdőjelezhetetlen voltára utal. Az összefüggést gyerekkori élményekkel, a család által befogadott görög vagy örmény menekültek példájával, vagy ellenkező irányból indulva az elmulasztott befogadás nagyszülőktől, szülőktől megörökölt, lelkiismeret-furdalással átszótt történeteivel keretezték interjúalanyaink.

A családban ez a szolidaritás, mindenféle okok miatt üldözött emberek, ez ilyen alapszabály volt. Ez egy ilyen családi érték.¹¹

Vannak szituációk, amikor mindenkinek segíteni kell, másfajta etika működik, itt nem lehet felmérni, hogy ki érdemes és ki nem. Nagymamám nekem egy dolgot mondott, ha valaki kér segítséget, segíts, ne kérdezd meg miért kéri, ha kéri, akkor rászorul. És ez működött bennem! Ilyen helyzetben nem lehet és nem is tisztuk a segítőknak megítélni, hogy ki érdemes, és ki nem.¹²

Az egyéni cselekvők elbeszélésében a család gyakori pozitív referencia. Az önkéntes munkát közösségben végzők, és még inkább e közösségek kezdeményezői azonban korábbi közéleti tevékenységükre is hivatkoztak gyakrabban. E közéleti aktivitásnak ritkán van köze a formális és intézményes politikához.

9 Interjú18

10 Interjú25

11 Interjú17

12 Interjú25

A közéleti felelősség élettörténeti keretezése

„Már korábban is nagy volt a pofám” – mondta az egyik menekültsegítő szervezet alapító vezetője. Vegyész mérnöki tanulmányait azért kellett abbahagynia, mert túl sokszor szállt vitába az egyetemen érzékelte igazságtalanságok miatt. Harcolt a családon belüli erőszak ellen, az otthonszülés mellett. „Mindenki úgy tud jól dolgozni, ha érintett érzelmileg. Én biztosan. Nem kezdtem volna Törökbálinton iskolaalapításba sem, ha a fiam nem szenved az állami iskolában.”¹³

Ugyanannak a csoportnak egy másik kezdeményezője, egy lelkes családból származó építészvállalkozó három korábban létrehozott alapítványára hivatkozva (az egyik idősök otthonát működtet, másik nagycsaládok üdültetésével foglalkozik, a harmadik állami gondozott gyerekeket igyekszik bevezetni a társadalomba) állította, hogy most sem tudta tétlenül nézni az éhesen és szomjasan érkezőket.¹⁴

Egy másik budapesti segítő közösség vezetője húsz éve különböző baloldali szervezetek és csoportok alapítója és szervezője, a budapesti baloldali politikai szubkultúra jól ismert alakja.¹⁵ A szegedi szolidaritási mozgalom vezetői a helyi, városi és egyetemi közélet fontos szereplői, akik a menekültügybe is helyi aktivistaként léptek be, és mindvégig úgy látták a menekülteket, hogy közben a menekültkérdés helyi és nemzetközi tematizációjára is hatással akartak lenni.¹⁶ Egy budapesti étterem tulajdonosa arról beszélt, hogy Skóciában tanulta meg, amit utána a budapesti VII. kerületben próbált megvalósítani: „Nekem mindig is volt valami, ami arról szólt, hogy ha te kapsz egy közösségtől, akkor azt próbáld meg visszaadni.”¹⁷

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a magyarországi menekültszolidaritás elbeszélése a közéleti diskurzusok által sugallt krízissel és fenyegetettséggel szemben a menekültek megjelenését, csakúgy mint a velük való együttérzést normalizálni igyekezett. Ennek egyik módja a szolidaritás szelfet létrehozó élettörténeti keretezés, amelynek központi elemei a szakmai vagy korábbi civil, közéleti elkötelezettség továbbá a szolidaritás hétköznapi formáit legitimáló személyes és családi előzmények.

3. AZ EGYÜTTÉRZÉST TÁMOGATÓ KULTURÁLIS ÉS TÁRSADALMI EMLÉKEZET

Magyarországi és kelet-közép-európai konfliktusok emlékezete

A szakirodalomban nyilvánvaló, hogy a magyarországi közbeszédre a biztonságosítás (szekuritizáció) politikai kommunikációja volt a legnagyobb hatással, amelynek egyik legfontosabb érve a helyzet rendkívülisége. Ezzel ellentétben interjúalanyaink a helyzetet precedensek fényében igyekeztek értelmezni. Tették ezt egyfelől saját élettörténetükön keresztül, amiként erről korábban már szóltunk, másrészt a meneküléssel és üldözéssel kapcsolatos társadalmi vagy kulturális emlékezet felidézésével. Az előzmények, amelyekről szólnak, többnyire a mostani kiváltó okokhoz hasonlóak: háborúk, konfliktusok, kollektív exodus. Interjúalanyaink közül többen a jugoszláviai háborút/kat említették, amelyeket vagy üldözötként, vagy az üldözötteket akkor befogadó társadalom tagjaként éltek meg.

¹³ Interjú10

¹⁴ Interjú13

¹⁵ Interjú11

¹⁶ Interjú25

¹⁷ Interjú21

Kilencvenegyben tört ki a háború Jugoszláviában, és akkor kezdtek érkezni a menekültek, szerb menekültek Szerbiából és Boszniából. Úgyhogy én erre a jelenségre nagyon emlékszem. Ez, hogy buszokkal érkeznek emberek egy nylonzacskóval a kezükben, én ebből nagyon sokat láttam, évekig ez volt a téma a mi köreinkben. És jön ugyanez a szó, hogy „a menekültek” (...) És hát a vajdaságiak nagyon negatívan élték meg, hogy jöttek a menekültek, és én erre emlékeztem.¹⁸

A másik fő narratíva: 1956, és a forradalom leverését követő magyarországi exodus, amelyet a kulturális és politikai emlékezeten túl sok családi emlékezet is őriz, azokkal a kapcsolatokkal együtt, amelyek az itthon maradottak és a külföldön megtelepedettek között fennmaradtak. Az 1956-os magyar menekültek képekben, filmekben, írott elbeszélésekben rögzített kulturális emlékezete jelentős hatással van az aktuális menekülthulám történeti keretezésére. Egy részben Budapesten, részben külföldön élő középkorú nő együttérzését közeli családtagjával magyarázta:

Nekem az, hogy elválasztani magunkat a menekültektől, nagyon furcsa. Tudom, hogy ez nem egy általános érzés nagyon sok emberben, de akkor is furcsállom, hogy ez hogy lehet. Hogy amikor a magyarok állandóan a saját történelmükön sajnálkoznak, hogy az ötvenhatos menekültek, meg az ilyen diktatúra elől menekültek, meg a magyarok, akik szanaszét a világban élnek, ők ugyanilyenek voltak.¹⁹

A shoá formatív emlékezete

A leggyakrabban feltűnő emlékezeti narratíva azonban kétségtelenül a shoá. Az utakon, utcákon csoportosan vonuló vagy az állomásokon várakozó elcsigázott tömeg budapesti és szegedi interjúalanyok számára egyaránt megindító élmény volt. Általa a menekültekhez való viszony sokkal inkább volt a zsidó–nem zsidó reláció narratív és képi keretébe ágyazva, mint bármely más történeti előzménybe.

Egyik interjúalanyunk édesanyja menekült, édesapját deportálták. A menekültek látványa azokra emlékezteti, akiknek a segítsége nélkül a családját megölték volna. Egy másik interjúalanyunk még pontosabban fogalmazott a menekültekkel való sorsközösséget és az abból levezetett morális kötelességet illetően, ugyanakkor jelezve, hogy az összefüggés csak a magyarországi zsidók egy része esetében érvényes, azokra, akik egy emberi-jogi, anti-diszkriminációs ideológiával azonosulnak.

Magyarországon a zsidóságnak az a része, akik ez a liberálisabb egyöntetűen ebben a menekültség létben találta meg azonosulási pontot és ezzel tudott... sorsközösség. Sokan sokféleképpen segítettek. Ez nem a zsidóságról szólt, hanem a Holokauszt-identitásról, arról hogy ez a menekülés, a társadalomból való kirekesztettség.²⁰

A shoá azonban nem csak az izraelita hitű vagy zsidó származástudatú emberek családi emlékezete révén keretezi a menekültek társadalmi percepcióját és segítőik identitásnarratíváit, hanem a kulturális emlékezet részeként is. Az alábbi idézet azt mutatja, hogy a menekültek látványa egy még aktív emlékezetmunkába illeszkedik, amelyet nem a közvetlen érintettség, hanem a felelősség kérdése tart ébren. Azt a megnyugtatóan soha meg nem magyarázható kérdést, hogy „miként történhetett” meg, a menekültludözés politikája és annak társadalmi támogatottsága teszi elképzelhetővé (ha nem is racionálisan érthetővé).

¹⁸ Interjú12

¹⁹ Interjú6

²⁰ Interjú18

(Gy)erekkoromban sokat gondolkodtam rajta, hogy amikor volt a holokauszt és vitték el az embereket, hogy akkor csak úgy nézték a többiek. Tehát én akkor nem tudtam elképzelni, hogy ez így megtörténhetett, hogy ami velük történt, hogy vitték el az embereket az utcán, mások meg mentek bevásárolni, meg fagylaltozni, hogy ez hogy. És nekem erről az egésztől rögtön, ahogy megláttam, ez jutott eszembe, meg ahogy olvastam, hogy miket írnak, meg hogy mentek a Facebookon ezek az undorító képek, hogy mennek a vonatsínen és hogy jön a vonat, és hogy ez a megoldás, meg ilyenek. És akkor el is kezdtem kitörölgetni minden ismerősömet, aki ilyeneket rak ki, mert én nem akarom látni az ő dolgaikat soha többet. (...) És én most értettem meg, hogy ez így lehetséges. (...) Tehát, hogy empirikusan én is megéltem egy olyan dolgot, amitől én ezt már el tudom gondolni, hogy hogy történt, amikor a zsidókat vitték el. Most már nem csak azt hiszem el, hogy ott fagylaltotztak, hanem azt is, hogy mondták, hogy igen, igen, dögöljete meg. Szóval ez érzelmileg engem eléggé belevitt a dologba. (...) Azt gondolnánk, hogy ma már ilyen nem lehet megcsinálni, hogy biztos mindenki kirohanna, ha látná, hogy valakit visznek el a gyerekeikkel, és lefognák a rendőröket vagy mit tudom én. És most már azt gondolom, hogy rohadtul nem.²¹

Német kutatók hívták fel először a figyelmet arra, hogy a menekültek felé mutatott szolidaritás összefüggött azzal, hogy a német társadalom egy része a náciizmus és a shoá keretei között ismerte fel és értelmezte a menekült tömegek második világháború óta ismeretlen látványát (Hamann–Karakayali 2016). Az alábbi interjúrészlet az eddigieknél is nyilvánvalóbban mutatja, hogy a magyar társadalom egy részének emlékezetében is létezik ugyanez az érzékenység, amit többféleképpen tud aktualizálni. A menekültekkel kapcsolatos felelősség nem csak a helyi zsidókkal kapcsolatban elmulasztott könyörületességből, hanem a hétköznapi szolidaritás példáiból is levezethető.

Személyes ebben annyi, hogy még gyerekkoromban mesélte a nagymamám, hogy az ő édesapja, tehát az én dédapám, aki akkor egy olyan harminc-negyven közötti férfi lehetett, Tótkomlóson, tehát ez nyilván a vidéki zsidóság története, Tótkomlóson, azt mesélte a nagymamám, hogy Mezőhegyes állomáson keresztül a zsidókat marhavagonban vitték. És csak ennyit mesélt nagymamám, hogy az én dédapám, akit én személyesen is ismertem, vizet akart adni nekik, mert nyár volt, hőség volt. Elzavarták, hogy őt is berakják a vagonba, ha vizet mer adni. Ez nekem annyira megmaradt, hogy egyrészt, micsoda kegyetlenség, másrészt pedig az, hogy az én dédapám segíteni akart. Ez nekem egy nagyon fontos tényező volt és itt szendvicsezés közben derült ki, hogy pontosan egy ugyanilyen történettel rendelkezett az egyik kolleganő, hogy neki a nagyapja segíteni akart és nem hagyták. Én azt gondolom, hogy akit az ilyen jellegű traumák, még ha nem is olyan családból származik, hogy közvetetten érintett volt abban a tragédiában, hanem csak hall erről, azoknak ez egy életre szóló indíttatás, hogy igenis ez kegyetlen volt és igenis segíteni kell.²²

A shoára való emlékeztetés nem csak, sőt sok esetben nem is elsősorban a zsidóságra mint a mai menekültek előképére irányítja a figyelmet. A shoá sok esetben csak emlékeztető, amin keresztül a menekültekhez való viszonyulás a nemzeti identitás, az állampolgári közösség morális tartalmának kérdéseit veti fel. Amint azt az alábbi interjúidézet szemlélteti, Németországhoz hasonlóan Magyarországon is vannak, akik azt gondolják, a befogadás (mint a szolidaritás egyik formája) növeli a befogadó társadalom felelősségtudatát és kohézióját, továbbá a közösségtudatnak, a nemzeti önérzetnek is új – morális – tartalmat ad.

21 Interjú26

22 Interjú5

Lehet, hogy túl komolyan vettem azokat a meséket, amiket gyerekkoromban meséltek nekem, meg azokat a filmeket, amiket mindannyian együtt néztünk. Talán túlzottan azonosultam a hősökkel. Nem tudom. Vicces, de nem tudom. Többször megkérdem magamban, hogy a magyarok többsége nem látta ezeket a filmeket, mint a Schindler listája, mint a Napfény íze, vagy az Eldorádó, Szamárköhögés. Ezek nem közvetítettek semmilyen üzenetet a múltból nekünk, hogy hogyan lehetnének jobb emberek? (...) Szerintem ez egy elszalasztott lehetőség volt a magyar társadalomban. Annyira apatikus és minden feladás határán van a magyar társadalom, hogy igazán jól jött volna egy közös projekt, amit együtt jól megoldunk. Mindentől függetlenül, hogy ki kire szavazott, ki kit utál, miért meg hogyan. Hanem csak úgy együtt, mint ami igazából kicsit történt az M1-es szakaszon, hogy az emberek fogták magukat és csak úgy kimentek és csináltak valamit valakiért.²³

4. A SZOLIDARITÁS LEGITIMÁLÁSÁRA SZOLGÁLÓ TÁRSADALMI KATEGÓRIÁK ÉS AZONOSSÁGOK

A következőkben azt vizsgálom meg, hogy a menekültek felé irányuló együttérzés vagy felelősségtudat milyen identitáskategóriákat mozgósított, illetve erősített meg a segítői oldalon. Leírásommal a reflexív jótekonyságnak ahhoz a téziséhez kapcsolódom, amely szerint a filantrópia az identitások definiálásának és kifejezésének terepe, amelyet a segítők a saját magukra és a segítettékre vonatkozó kategorizációs diskurzusokkal teremtenek meg.²⁴

A menekültszolidaritás elbeszélésében leggyakrabban kisebbségi vagy migráns identitásnarratívákkal találkoztam. Ezt nem jelenti azt, hogy interjúalanyaink többsége valamely kisebbségi csoporthoz tartozna, azt viszont igen, hogy a segítők jelentős része saját magát ebben a helyzetben kisebbségi kötődése által azonosította. A kisebbségi kötődés elsősorban etnikai, de arra is volt példa, hogy valaki szexuális kisebbségi helyzetéből eredeztette az üldözöttekkel való szolidaritását. A kisebbségi identifikáció ritkán áll önmagában, általában összekapcsolódik az elbeszélő migrációs tapasztalatának elbeszélésével, vagy az üldöztetés családi vagy társadalmi emlékezetével. A kisebbségi identifikációs narratívák másik része nem az elbeszélőre magára, hanem további referenciaszemélyekre vagy csoportokra vonatkozik, például korábban segített vagy együttérzéssel kezelt hajléktalan, kisebbségi, migráns emberekre.

Hasonló intenzitással jelent meg a nemzeti vagy állampolgári identitás az elbeszélésekben, ami gyakran kapcsolódott közéleti tartalmakhoz. De még inkább a valós eseményeket kísérő negatív érzelmek (szégyen, düh), továbbá a segítséget kísérő pozitív érzések (büszkeség) megfogalmazását tette lehetővé. Az elbeszélt identitások eddig bemutatott módjainak közös eleme a partikularitás, vagyis a szolidaritás alapja egy közös identitás (üldözött, mint mi, szenved, mint mi stb.), a segítők ön bemutatása ezt hivatott alátámasztani. Ettől alapvetően eltér a segítők önazonosításának egy másik kategóriája, amit a kozmopolita vagy humanista emberként, szülőként, nőként vagy férfiként való azonosulás együttesen alkot, és amelynek meghatározó közös vonása az univerzalista logika és az azzal összefüggő morál.

A menekültekkel való szolidaritás legitimációjára létrehozott emlékezeti és identifikációs narratívákat a Melléklet 3. táblázatában foglaltam össze, feltüntetve a teljes interjús szövegtörzsetben való előfordulás gyakoriságát.

²³ Interjú6

²⁴ Ezt tette korábban Zakariás is a határon túli magyaroknak nyújtott civil és önkéntes segítség esetében. (Zakariás 2016b)

Kisebbségi és migráns (ön)reprezentációk

A menekültekkel való szolidaritását interjúalanyaink jelentős része magukat kisebbségiként vagy migránsként azonosítva mondja el, amihez szorosan kapcsolódik egy reciprocitási logika. Az etnikai migráció ennek egy sajátos, Magyarországra viszont különösen jellemző formája. A migrációval összefüggő sérelmeik környező országokból származó interjúalanyainkat egyfelől szolidaritásra ösztönözték, másfelől korábban elhallgatott sérelmeik elbeszélésére. A következőkben idézett interjúalanyunk egy erdélyi nagyvárosból költözött Budapestre, ahol elutasítással találkozott. Egy muzsikás cigány családtól kapott segítség válik ebben a helyzetben a menekültekkel való szolidaritásának előképévé.

A múltamból jön, de ez nem releváns..., na jó igen releváns, hogy kik azok, akik segítenek..., az életemből jön, a családomból, olyan múltam volt, ami ezt idézi elő bennem, hogy az ezt idézi elő bennem, és ez egyik, hogy a múltam olyan, a másik meg, hogy ... gondolkodom. Hát persze, mindenképpen az emigráció, hát én is migráns vagyok, 92-ben jöttem át, és nagyon rosszul fogadtak itt az emberek, nem, nem, az emberek nem, az intézmények, hogy hányszor kellett bizonyítani, hányszor dobták vissza a kérelmemet, és hogy egyszer egy nappal többet voltam otthon, tanár voltam és szünetem volt, és mi az, hogy én ennyit vagyok Kolozsváron, szóval ilyen marhaságok. Volt egy momentum, amire emlékszem, nekem kellett egy lakásbejelentő nyilatkozat, és nem kaptam senkitől, és akkor egy cigány, muzsikás családnál laktam albérletbe' és ők megírták, mondom nem probléma ez? Mert mások nagyon nem akarták, hogy bejelenteni engem, hogy ott lakom, ki vagyok én persze, és ez a cigány család, ugyan már igyunk egy pálinkát és bejelentettek, csak ez a cigány család, megírták, aláírták. Ebben a pillanatban döntöttem el, hogy itt vége az előítéleteknek, amikor tudok, segítek rajtuk, és azóta dolgoztam nevelőintézetben és mindig segítek rajtuk, ők segítettek rajtam krízishelyzetbe', én is segítek. És ahol tudom, jelzem is, az óráimon, aki cigányozik, zsidózik, fáradjon ki, itt nincs ilyen, és elmondom mindig ezt a történetet, hogy nekem ők segítettek.²⁵

A nyugat-európai vendégmunkás-tapasztalat bizonyos esetekben ugyancsak precedensként jelenik meg az elbeszélésekben, ami egyfelől a menekültekkel kapcsolatos érzékenységet növeli, másfelől a segítség megszervezésében való jártasságot.

Átéltam azt, bár nem gyalog kellett jönnöm, hogy milyen az, amikor leültetnek és órákon át kérdezősködnék arról, hogy te mit akarsz, meg hogy ugye nem fogok férjhez menni, meg hogy ugye nem vagyok terhes és nem fogom a social welfare akármiket használni.²⁶

Arról nem is beszélve, hogy a magyar nép mozgását is tapasztaljuk, hogy majdnem nincs olyan család, ahol ne lenne egy tag, aki kiment valahova, pontosan ilyen okoknál fogva, hogy jobban tudok keresni, meg tudok élni, egy hegesztő, vagy ápoló. Pontosán ugyanolyan emberi motivációk. Én ezzel tisztában voltam, sokan szerintem nincsenek, bár a segítők között szintén ez ismert, hogy amikor jöttek a menekültek, akkor jön és kér valamit, aztán megköszöni, van aki meg dacosabb, szóval pontosan ugyanolyanok, mint mi. Ugyanazok motiválják őket, csak nekik még kényszerítőbbek a körülményeik. Énszerintem ezen semmi csodálkoznivaló nincs és ezért semmi értelme nincsen a homokba dugni a fejünket és eljátszani, hogy mi akkor kimaradunk.²⁷

25 Interjú25

26 Interjú21

27 Interjú5

Jelentősebb bevándorlóközösségekkel rendelkező országokban (pl. Németországban vagy Svédországban) fontosnak találták a migránsok előző nemzedékének részvételét a menekültek és a többségi társadalom közötti közvetítésben. Ilyen közvetítői szerepe volt Budapesten az egyik segítő szervezet félig egyiptomi, félig zsidó származású vezetőjének. Általa Magyarországon élő muszlimok és külföldi adományozók egyaránt bekapcsolódtak a menekültek segítésébe. Ugyancsak fontos volt a korábbi menekültekből és magyar állampolgárok-ból álló aktivista közösség (MIGSOL) hatása. Magyarországon ennek ellenére jelentős hiány volt a menekültek korábbi nemzedékének a szolidaritási mozgalomba való bevonásában. Elemzők úgy találták, hogy ennek egyik oka az volt, hogy a magyar civilek elsősorban a magyar állammal vagy a magyar társadalommal akartak kommunikálni, a menekültekkel magukkal sokkal kevésbé (Kallius–Monterescu–Rajaram 2016). A segítséget a maguk elképzelése szerint szervezték meg, nem a menekült emberek szándékainak és valós helyzetének ismeretében. Az egyetlen menekültek és migránsok által kezdeményezett szolidaritási közösség tagjai, akik a Keleti pályaudvarnál nemcsak fordítottak, hanem a legfeszültebb helyzetekben közvetítettek is, a velük készült interjúban sérelmezték, hogy az önkéntesek és közösségeik vezetői érdemben nem működtek velük együtt.

A nemzeti és állampolgári identitás

A menekültekkel való szolidaritás elbeszéléseiben kétféle módon jelenik meg a nemzeti identitás. Mindkettőhöz minden korábban említett azonosságnál erősebb és specifikus érzelmek kapcsolódnak. Az egyik egy antinacionalista beszédmód, amely a magyar társadalom xenofóbiáját ostromozza. A nemzettel való azonosulást itt negatív érzelmek kísérik, például a szegyen, amiről a következő interjúalanyunk általánosságban és egy konkrét esetre vonatkozóan is beszél:

Én nagyon szégyelltem magam, konkrétan szégyelltem a magyarságomat, ha megnézed, akkor tényleg xenofóbok vagyunk, és nem tudom, hogy miért, ezen annyit gondolkoztam, miért van ez. Hogy amikor kijártam segíteni és amennyi bántást kaptam én, hogy segítetek, hogy miért azzal van baj, hogy én emberként viselkedek. (...) Akkor éreztem a szégyent, hogy magyar vagyok, mikor mentünk a Hgmatékkal a metróra és úgy néztek ránk, megvetően, és legszívesebben bocsánatot kértem volna a srácoktól a nevükben.²⁸

A jótékony cselekedeteket értelmező elbeszélés célja a megsértett állampolgári öntudat helyreállítása, ami összekapcsolódik egy morális érveléssel: a menekülteknek segítő magyarok az erkölcsös és szolidáris Magyarország képét akarták helyreállítani a xenofób Magyarország nemzetközileg elhíresült képével szemben. A mozgósítás sikeressége büszkeséggel tölti el a beszélők többségét. Ez itt a társadalmi szolidaritásra építő nemzeti identitás keretei között fogalmazódik meg, illetve áll helyre.

Ezt abszolút diadalmenetnek érzem. Bebizonyosodott, hogy létezik emberség. A csöndes többség mellettünk volt. Ami azonban rendkívüli, az az, hogy a szolidaritás, a valódi emberbaráti cselekvés utat keresett és talált magának. A segítőik megszervezték magukat, és a „profik” méla közönye helyett valódi szeretettel fordulnak azok irányába, akik hozzánk érkeznek. Azok a menekültek, akik szerencsések lehettek és az elmúlt hetekben a Köztársaság téren várakoztak és innen indulva hagyták el az országot, ránk magyarokra úgy fognak emlékezni, mint egy segítő és támogató népre, akik ételt vittek az éhezőknek, italt a szomjazóknak, gyógyírt a régóta gennyedző sebekre és tiszta ruhát az elrongyolódott helyett. És talán ez mindennél fontosabb!²⁹

28 Interjú9

29 Interjú30

Kozmopolita és civilizációs identifikáció

Más helyütt részletesebben szólnunk róla (Feischmidt–Zakariás 2017), itt csak megemlítem, hogy a menekültsegítésnek értelmet adó normatív diskurzusok közül a humanitarizmust mint az egész emberi nemre kiterjedő felelősséget találtuk a leggyakoribbnak. Eszerint azért kell a menekülteknek segíteni, mert rászoruló embereknek segíteni általános emberi kötelesség. Az identitás, amit ez a norma megerősít, a kozmopolitizmus. A kozmopolitizmus értelmében az emberiség egyetlen nagy közösséget alkot, aminek alapja az azonos, mindenkire érvényes moralitás. Ebből következik a kölcsönös, mindenkire kiterjedő tisztelet, amely magasabb rendű, mint bármely partikuláris érték, hit vagy meggyőződés. A filozófiában a kozmopolitizmus az erkölcs és az idegenség viszonyára vagy az erkölcs érvényességére kérdez rá egy olyan világban, amelyben az ember idegenekkel van körülvéve.

A hétköznapi kozmopolitizmus szinonimája az elbeszélésekben az európai identitás mint „a világ iránti nyitottság”³⁰ amelynek látszólag igen, valójában nagyon kevés köze van az Európai Unióhoz mint politikai konstrukcióhoz. Egy kulturális szupremáciára épülő Európa-vízió hatásai keverednek itt egy globalizációkritikus és transznacionális felelősséget hangsúlyozó diskurzus hatásával. Vagyis, amit találtunk, jelentős mértékben egybeesik a kritikai elemzések tanulságaival, amelyek azt mutatják meg, hogy a humanitarizmus (legalábbis az a formája, amelyben az Észak segíti a Harmadik világot – mint a menekültválságban is) egy fehér Nyugati/Északi szubjektumot hoz létre, illetve erősít meg.

*Közös felelősség, nem lehet szétválasztani, hiába mondjuk már, hogy belül kell náluk megoldani, de pont mi avatkozunk be, mondják a franciák ezt, és közben küldik a fegyvereket, mondják az amerikaiak, akik elveszik az olajat, és mondjuk, hogy oldják meg. Ezt már nem lehet, mert mindenki involválódva van, ez közös felelősség!*³¹

A társadalmi státuszkategóriák és az erőforrásokkal összefüggő felelősség

A globális felelősség összekapcsolódik azzal a társadalmi státusszal, amelyet a többletjavak vagy többletidő fölötti rendelkezés alapoznak meg. Hogy ebből a többletből másoknak is lehet juttatni, ezt a mintát interjúalanyaink külföldön sajátították el. Egyikük arról beszélt, hogy Angliában találkozott először azzal, hogy vele egykorú (akkor huszoneves) barátai, évfolyamtársai rendszeresen adakoznak jótékony célra, illetve önkénteskednek jótékonyági intézményeknél. Ezt a gyakorlatot ő is átvette. Ahogyan a következőkben beszél az adakozás és jótékonyág kultúrájáról, jól mutatja, hogy ezt a cselekvést a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségre vonatkozó folytonos önreflexió kíséri:

Bennem mindig az volt, hogy én gazdagabb vagyok, mint a többiek körülöttem, és ez mindig zavart, de valahogy így nem tudtam, hogy mit lehetne tenni azon kívül, hogy zavar (nevet). Mert nem volt ez a minta, hogy van ilyen, hogy adakozás, tehát hogy tulajdonképpen így is lehet valamit tenni. De amikor láttam, hogy van ilyen, akkor én erre nagyon vevő voltam, mert volt bennem egy igény, hogy valamit kompenzálni. Azért hívom kompenzációnak, mert nem gondolom, hogy az egyenlőtlenségek abból adódának, hogy én jobb vagyok, vagy ilyesmi, hanem abból adódnak, hogy a szüleim azok gazdagabbak.

30 Interjú16

31 Interjú25

Tehát igazságtalan, hogy én ennek élvezem a gyümölcsét. Meg úgy gondolom, hogy nekem nem okoz gondot, hogy adjak párezer forintot akár hetente, és másnak meg ez tők nagy segítség.³²

A humanitárius érveket gazdaságiakkal kapcsolják össze a társadalmi felelősségvállalás korporatív formáit gyakoroló vállalatulajdonosok és vezetők,³³ akik a szociális rászorultsággal vagy kulturális sokféleség hasznával érveltek a szolidaritás mellett. A világviszonylatban sikertörténetnek számító Prezi, amely rendszeresen támogatja a munkahelyi nemi egyenlőséggel, a romák társadalmi integrációjával kapcsolatos programokat, a menekültek támogatását dolgozói nyomására kezdte el. A *Nyitottak vagyunk* programot alapító három cég, a Prezi, a Google Magyarország és az Espel a menekülteket is bevonta abba a programba, amellyel a diverzitás elfogadását ösztönzik az üzleti szférában.³⁴

A segítőik egy része – többnyire magas iskolai végzettséggel, idegen nyelvtudással és külföldi tapasztalatokkal rendelkező emberek – olyan élettörténeti elbeszélést konstruált, amelynek középponti eleme a kulturális sokféleséggel és transznacionális mobilitással kapcsolatos személyes tapasztalatok. A személyes kapcsolatokban megismert idegenek képét – a liberális értékrendre való hivatkozással – állítja szembe interjúalanyunk a politikai beszédben kriminalizált idegennel, a xenofília politikáját a xenofóbiával.

Az elköteleződéselem több irányú. Egyfelől éltem évekig Algériában. Így sokmindent ismerek a kultúrájukból, sok barátot szereztem, és számomra ők nem egy massa, hanem jó és rossz emberek közössége, mint bárhol másutt, akik között nagyon sok barátra leltem.

Másfelől ismerem a szíriai tragédia részleteit, átlátom az „arab tavasz” következményeit és a történelmi összefüggéseket is. Másrészt liberális emberként egyfelől felháborít minden előítéletesség, minden idegenellenesség. Így minden esetben a kiszolgáltatottak oldalán állok. Érjen sérelem bármely egyént, vagy közösséget. Másfelől átérzem ezen emberek tragikus helyzetét.³⁵

A keresztény morál identitásnarratívái

A keresztényként való azonosulás ugyancsak bizonyos értékek és felelőségek melletti elkötelezettség elbeszélésével kapcsolódott össze. A menekültekkel szolidáris magyarországi egyházak és vallási közösségek többnyire a nagy történelmi egyházak ellenében reagáltak, de azokkal szemben kritikát csak ritkán fogalmaztak meg. A szolidaritást a szentírási tanítással és az ezzel összefüggő szociális missziójukkal magyarázták, aminek megvalósulását nemzetközi partnerek is elősegítették. Hajléktalanmissziójuk mellett a menekültek ellátásában és a keresztényi könyörületesség diskurzusának magyarországi terjesztésében fontos szerepet játszó közösség vezetője erről így beszélt:

Én egy olyan katolikus közösségnek vagyok a tagja, aki általában szegényekkel foglalkozik, tehát a lelki-ségének a középpontjában a Szentírás, közös imádság és a testvériség áll, és a szegényekkel való konkrét személyes szolgálatokban megélt barátság. A közösségnek, a Sant' Egidio közösség a világ több mint

32 Interjú27

33 Interjúalanyaink egy része hazai alapítású, másik részük nagy külföldi cégek (Deutsche Telekom, Audi, Google Magyarország, Ikea, Decathlon) vezetői.

34 <http://nyitottakvagyunk.hu/hu>

35 Interjú23

hetven országában van jelen, Magyarországon több mint két évtizede, szegény gyerekekkel, később intézetben élő időssekkel, majd még később hajléktalanokkal barátkozunk. (...)

Másik interjúalanyunk egy neo-protestáns közösség vezetője, akinél a fizikai segítségnyújtás összekapcsolódott a térítő misszióval, az ország déli határának közelében nemcsak enni- és innivalót, ruhát és sátraikat osztogattak a menekülteknek, hanem Bibliát is. Más kisegyházak a keresztény irgalmassággal összefüggő szociális misszió megvalósítása mellett a nyilvánosságra igyekeztek inkább hatni. A magyar médiában talán legtöbbet a Magyarországi Evangéliumi Testvérközösséggel lehetett találkozni, amely hajléktalanok és mélyszegénységben élők ellátásában tapasztalattal rendelkező szervezete, az Oltalom Karitatív Egyesület önkénteseivel és infrastruktúrájával kapcsolódott be a menekültek megsegítésébe. A pannonhalmi főapátságot a menekültek előtt megnyitó Várszegi Asztrik hasonlóképpen újszövetségi alapértékekre és arra a történeti tradícióra hivatkozott, hogy a kolostorok a menekülők előtt mindig nyitva álltak.³⁶

A segítőik élettörténeti és identitásnarratíváinak elemzésével rámutattam, hogy a segítő–segített relációban a cselekvést a segítőik szükségletei is motiválják, amit a segítőik önbemutatása, önelbeszélése is alátámaszt. Az elbeszélés egyik legfontosabb motiváló ereje, hogy a segítőik a biztonság és veszély kérdését középpontba állító környezetben érzelmi és morális pozíciójukat meg tudják erősíteni. Az elemzés az identitáskategóriák és elbeszélések segítségével megteremtett szolidáris vagy humanitárius self megalkotásának módozatait követte nyomon. A szolidaritást állítva a középpontba azt vizsgáltuk, hogy milyen segítői önpercepciók születtek, továbbá, hogy azok milyen társadalomképet legitimálnak. Egymás mellé állítva a segítői önreprezentációkat rámutattunk, hogy a kisebbségi vagy migráns azonosság legalább annyira fontos, mint a nemzeti állampolgári identitás helyreállításának igénye, továbbá, hogy a segítőik kozmopolita vagy európai identitásnarratívái egy szupremációs és öngyarmatosító diskurzus legitimálói.

36 A Baptista Szeretetszolgálatnak ugyancsak működött Magyarországon menekült krízisprogramja, hajléktalanszállásokon helyeztek el menekült embereket, sőt külföldi programjaik is vannak, a magyarországi civilekre azonban kisebb hatással voltak. <http://www.baptistasegely.hu/hirek/belfold/a-baptista-szeretetszolgalat-es-a-baptistak-a-menekultek-erdekeben>

Egy a médiának nyilatkozó zsidó közösségi vezető a bevonódásnak egy újabb morális dimenzióját említette: „Körülbelül száz-százötven magyar zsidóról tudok, akik részt vesznek a menekültek megsegítésében. Kelet-európai zsidóként pontosan tudjuk, milyen az, amikor el kell menekülnünk otthonainkból.” (<http://www.akibic.hu/kozosseg/item/1992-magyar-zsido-szervezetek-is-segitik-a-menekulteket>) Az izraeliták azonban ugyanúgy megosztottak voltak, mint a keresztény történelmi egyházak, amelyek a törvénytiszteletre és a keresztény Európa elleni támadásra hivatkozva erősítették a kormányzati pozíciót. Nagyon sajátos volt a pozíciója a nagy egyházak segélyszervezeteinek. A Máltai Szeretetszolgálat csak nagy késéssel kapcsolódott be a munkába, a Katolikus Caritas adományokat gyűjtött ugyan, de csak a menekülttáborokban lévőkhöz juttatta el, önkénteseik nem voltak láthatók a vasútállomásoknál, a határnál vagy a tranzitzőnákban. <http://www.magyardurir.hu/hirek/a-katolikus-karitasz-tevekenysege-menekultugyi-helyzetben>

5. A SEGÍTETTEK MEGJELENÍTÉSE A SEGÍTŐI NARRATÍVÁKBAN

Ennek a tanulmánynak elsődleges célja az, hogy a menekültekkel való szolidaritás elbeszéléseiben a segítő motívációit, identitását és társadalomvízióját azonosítsa. Az identitások és társadalomvíziók azonban csak úgy érthetőek meg mélyebben, ha a segítettokről és a segítő-segített kapcsolatról szóló narratívákat is beemeljük az elemzésbe.

A humanitárius katasztrófa-ként azonosított helyzetek egyik velejárója, hogy a segítség címzettjeit kollektív kategóriákban jelenítik meg, és fizikai szenvedésüket hangsúlyozzák (Ticktin 2011, Fassin 2012). A menekültek a velük szolidáris magyar civilek elbeszélésében is leginkább szenvedő és passzív tömegként jelentek meg. De ugyancsak jelentősnek találtuk, sőt jelentősebbnek, mint ahogyan azt a humanitarizmus kritikai irodalma tételezi, a menekültek perszonalizált megjelenítését, amit egyfelől a gondoskodás intenciója, másfelől a személyes interakciók hatásai erősítenek. Amíg a szenvedő tömeg elsősorban a morális érvekkel, a perszonalizáció az érzelmi keretetéssel kapcsolódik össze. A humanitárius és jótékonyági intervenciók a közvetlen kapcsolatokban működnek, mindeközben a rászorultságot eredményező strukturális viszonyoknak a segítő – mondja ugyanaz a kritikai irodalom – nem szentelnek kellő figyelmet. Ezt az általános megállapítást a magyarországi menekültsegítőkkal készült interjúink megerősítik. Interjúalanyaink közül kevesen, és leginkább csak azok beszéltek a humanitárius katasztrófa okairól, akik szakértőként foglalkoznak a migráció kérdéseivel.

Szenvedő tömegként való érzékelés

A magyarországi segítő elbeszélései a segített szenvedésére irányítják a figyelmet, a menekültek testi és lelki fájdalmait, nélkülözését hangsúlyozzák. Ahogyan a legújabb kritikai irodalom Agamben pusztá élet (*bare life*) (Agamben 1998) fogalmára reflektálva felismeri: miközben a megmentésre vagy a szenvedés enyhítésére irányítja a figyelmet, a jótékony cselekvő a segítségre szoruló, szenvedő embereket biológiai életfunkcióikra redukálja. Ugyanez a szemlélet a magyar segítő elbeszélésében még egy többletfunkcióval, illetve jelentéssel is bír: ellensúlyozni hivatott a veszélyes, és saját állapotuk miatt hibáztatott emberekről alkotott politikai közbeszédet. A katasztrófa áldozatainak tekintett emberekhez való viszonyulás nem mérlegelés kérdése, ezzel vonja ki interjúalanyunk a menekülőknél nyújtandó oltalmat a politikai mérlegelés alól.

Amikor földrengés van és mindenkit betemetnek az épületek, akkor nem kezdjük el tőlük kérdezgetni, hogy akkor most ő jó ember vagy nem. A börtön épülete alól ugyanúgy kihalásszuk az embereket, mint az óvoda vagy a kórház alól. (...) Vannak olyan pillanatok az életben, amikor ez nem kérdés. Ott van előttem egy ember, aki átjutott a tengeren, aki fél, aki nem igazán tudja, milyen lesz a jövője. Ettől ilyeneket nem kérdezzük. Tőle azt kérdezzük, hogy éhes-, fázik-e. (...) És néhány nap múlva, amikor lenyugodott és már nem éhes, nem fáradt, akkor elkezdhetünk beszélgetni, hogy honnan jött, mit akar, és akkor szépen le kell nyomozni, erre megvannak a megfelelő eljárások, amiket eddig is alkalmaztak.³⁷

Mindenkinek segíteni kell, akinek segítségre van szüksége. Amikor valaki ott áll, és nincs semmije és mögötte sincs semmi, meg előtte sincs semmi. (...) Hogy aki teljesen kiszolgáltatott helyzetben van, akkor az ember segít. Mert ha én lennék ilyen kiszolgáltatott helyzetben, akkor bizonyára lenne, bárhol lennék, lenne valaki, aki segít. Mindenkinek kell segíteni. Én nem kérem el az iratait, nem kérdezem le, hogy akkor

³⁷ Interjú6

*most tényleg lebombázták, vagy hány családtagját ölték meg, vagy csak jobban szeretne élni. Egyébként joga van ahhoz is, hogy jobban akarjon élni. Mert én is jobban akarok élni. Miért ne élhetne jobban, a munkájából akar élni. (...) És nem csak a menekülteken, hanem a hajléktalanokon, a földön fekvő embereken, mindegy, hogy azért fekszik a földön, mert részeg, vagy mert rosszul van. Az egy emberhez méltatlan helyzet, hogy a földön fekszik.*³⁸

Az áldozati narratívák különös hangsúlyt fektetnek az ártatlanság leginkább kétségbevonhatatlan példaként kezelt gyerekekre. A segítők szülői felelősségérzetük mozgósításával, magukat apaként vagy anyaként azonosítva beszélik el azokat a helyzeteket, amelyekben a menekült gyerekek látványa megindította őket. A gyerekekre irányuló figyelmet az univerzálisnak tekintett szülői gondoskodáson túl a médiahatások is erősítik.

A segítették perszonifikációja

A másokért viselt felelősség civil formáinak működtetésében a közvetlen segítségnek meghatározó szerepe van. A gondoskodás értelmezése szempontjából pedig különösen fontos a segítők és segítették közötti interakciók tapasztalata. A magyarországi menekültsegítőkkal készült interjúk azt mutatják, hogy az interakciókról, a benne részt vevőkről, körülményeiről és hatásairól bőszégesen és szívesen beszéltek a megkérdezettek. Vagyis a találkozásnak formatív ereje volt annak ellenére, hogy az adott körülmények miatt többnyire rövid ideig tartott. A menekülteknek nyújtott segítség már az intenciók szintjén az egyes emberekre irányította figyelmet. Erről beszél a következő interjúalanyunk:

*Tehát, hogy az emberek, ebből a masszából, hogy afgán menekült, vagy szíriai menekült... nem. Ezek olyan családok voltak, hogy ennek a kisgyerekeknek cipőre volt szüksége, annak a kislánynak meg ruhára, nekik meg játékot kellett hozni, hogy egy kicsit teljen az idő. Ez volt a kulcs, ezekkel tudtuk perszonalizálni őket. Ezekkel tudtuk megmutatni, hogy egyénileg tudunk odafordulni, hogy akkor azt tudtad mondani, hogy figyelj, látom, hogy nincs cipőd, jövök két óra múlva, várj meg és hozok neked cipőt. És akkor úgy is jöttek vissza az önkéntesek, hogy van egy család, akinek ez kell, az kell, amaz kell. A ruha volt az erre igazán alkalmas dolog, amikor meg tudtuk mutatni, hogy te egyénileg is fontos vagy, nem csak kaját adunk neked.*³⁹

Az a mód pedig, ahogyan ezt utólag elbeszélték, még inkább a perszonifikációt erősítette. A következő interjúrészlet a perszonifikációt és a gyerekek emocionális bemutatását egyaránt szemlélteti.

Ő elővett egy papírt, és lerajzolta nekem önmagát. Onnan tudtam, hogy ez ő, hogy kérdeztem, hogy hogy hívják, és beleírta a saját nevét a rajzba. És akkor kérte, hogy írjam le az én nevemet, és akkor azt lemásolta betűről betűre és azt is beleírta a rajzba. (...) Ez a gyerekrajz ugye, ház, napocska, a ház körül virágok, madarakat rajzolt, tehát ilyen békességes otthon rajz. És akkor a végén odarajzolta a ház elé a tengert. (...). És akkor kérdeztem tőle, hogy ez folyó-e vagy tenger, és akkor mutatta, hogy nagy víz, tenger. És kérdeztem tőle, hogy ez hol van, hogy ott van, ahonnan te jöttél, és mondta, hogy igen. És kérdeztem tőle, hogy te itt laktál és mondta, hogy igen. És kérdeztem tőle, hogy most hová mégy. És akkor nagyon ... Akkor láttam a szemén... Nagyon komoly kislány volt, nagyon keveset mosolygott, csak akkor, amikor megkérdeztem, hogy a tenger ott van-e Szíriában. (...) És akkor nagyon szomorú lett a szeme, és

38 Interjú7

39 Interjú1

mondta, hogy nem tudja hová megy. És az nagyon szíven ütött, mert fogta beírta a nevét a házba belülre, és így rám nézett és az én nevemet is beírta a házba. Szóval mi ott együtt laktunk.⁴⁰

A strukturális okok alulreprezentáltsága

Interjúalanyainkat kifejezetten kérdeztük arról, hogy mit gondolnak a 2015-ös menekülthullámot eredményező nemzetközi politikai és társadalmi viszonyokról. Az, hogy kevesen beszéltek erről részletesen és kimerítően, azt mutatja, hogy a szolidaritási akciókban való részvétel nem feltétlenül járt együtt azzal, hogy strukturális, történeti-földrajzi viszonyokról önálló véleményük volna. Ez azonban nem zárta ki azt, hogy néhányuknak legyenek ilyen gondolataik. Ha voltak ilyenek, akkor azok kiléptek az európai és magyarországi félelmek perspektívájából, és kritikusan viszonyultak mind a nemzetközi, mind a hazai szekuritizációs politikához. A kritikai perspektívát erősítette a tájékozottság is, amely néhány társadalomtudományos képzettségű válaszadókra jellemző volt. Egyikük így fogalmazott:

A rendszerszintű elméletek azt mondják, hogy egy folyamatos human erőforrás mozgás van. Ha elkezd fejlődni valahol egy gazdaság, akkor elindul egy bevándorlás és lassul a kivándorlás. Magyarország nem egy vonzó hely. Sokan mennek el, senki nem akar jönni. Az, hogy a világ vagyonának a kilencven százaléka a leggazdagabb tíz százalék kezében van, az óhatatlanul okoz olyan dolgokat, hogy mindenki arra szeretne menni, ahol ez van, miközben akinél van ez a felhalmozott tőke, az pont azért tudja ezt felhalmozni. (...) A globális kommunikáció ezt felgyorsítja, mindenhol látható a centrum jóléte, el akarnak indulni oda. Az iszlám ezért fanatizálható. Magasra értékelt kultúra, miközben a nyugat szerintük a bűnei miatt él így. Miért várom el azt, hogy akit én kizsákmányolok, az nyugodtan üljön és mosolyogjon hozzá? (...) Amíg nem hajlandó lemondani a világ egy kicsi része arról, hogy mások vérén sokkal jobban él, mint amennyit dolgozik, addig lesznek folyamatosan ilyen problémák.⁴¹

A segítőik gondolkodása nem csak az okokra, hanem a megoldásokra is kiterjedt:

Gondoljunk arra, hány olyan válsággóc van, ahol a legtöbb embernek esélye sincs arra, hogy fűtött otthona, munkája legyen. A globális válság szükségszerűen teremt ilyen helyzeteket. Európában elengedhetetlen a jelenlegi menekültpolitika helyett egy egészen új stratégia kidolgozása. Ez csak valódi nyitottsággal lehetséges. A jelenlegi menekülthullám azokat az erőket erősíti, akik radikálisan elutasítóak, azokkal is, akik évtizedek óta itt élnek.⁴²

A tájékozottság a globális vagy legalábbis európai szintű politikai felelősség gondolatával párosult. A menekülteknek nyújtott közvetlen, humanitárius segítség nemhogy kizárta volna a strukturális gondolkodást, hanem erősen összefonódott a kettő. Máshol bővebben írtunk (Feischmidt–Zakariás 2017) a gondoskodás és a közéleti felelősség dinamikus viszonyáról azt hangsúlyozva, hogy a segítség tapasztalata a közéletre irányította a cselekvők figyelmét, ezt nevezzük a *charity* politizálódásának, másfelől a civil segítségbe való bevonódás egyik legfontosabb motivációja a szekuritizációs diskurzussal szembeni fellépés volt, ezt neveztük mi a politika *charitizációjának*.

⁴⁰ Interjú7

⁴¹ Interjú26

⁴² Interjú11

A segítették depolitizációja

A magyarországi menekültszolidaritásra vonatkozó korábbi elemzések már rámutattak, migráns és menekültháttérű interjúalanyaink még inkább megerősítették, hogy a menekülteket önálló politikai aktoroknak a magyarországi segítőik a legritkább esetben tekintették. Ez nem jelenti azt, hogy depolitizált lett volna a részvétel, hiszen, mint rámutattunk, egy komplex dinamika volt a jótékony cselekvés és a közéleti állásfoglalás között, csak hogy a politikai elem leginkább belpolitikai volt, és nem a menekültek politikai ágenciájának percepciójából következett. A menekültek politikai akaratának felismeréséhez valószínűleg a Magyarországon töltött idő is kevés volt. Ezt csak erősítette az a körülmény, hogy csekély a korábbi tapasztalat is, amit különösen azokkal az országokkal való összehasonlításban láthatunk, ahol a menekültek már korábban politikai aktorokként léptek fel. A Budapestről Bécs felé az autópályán gyalog elinduló menet azonban még ilyen körülmények között is hatással volt. Az önkéntes segítőik egy része csatlakozott a menethez, az őket támogatók száma pedig hirtelen megugrott. Erről a változásról, és annak a magyar közéleti gondolkodásra tett hatásáról beszél a következő interjúalanyunk:

Annak hatására, hogy elutasították a rájuk kényszerített megoldási javaslatokat, erőt adtak a magyaroknak is, hogy nem kell mindent elfogadni, amit ránk akarnak kényszeríteni: a menekültek ekkor arra kényszerítették két szomszédos ország kormányát, hogy tárgyaljanak és egyezzenek meg, hogy együtt keressenek megoldást. Az ő közreműködésük nélkül ez nem történt volna meg.⁴³

6. AZ AZONOSSÁG ÉS MÁSSÁG DINAMIKÁJA A SEGÍTŐ–SEGÍTETT RELÁCIÓ MEGJELENÍTÉSÉBEN

Az események utólagos értelmezésének egyik legfontosabb jellemzője a segítették és a segítőik reprezentációjának viszonya, amit két reprezentációs technikával, az azonossággal (*sameing*), és a mássággal (*othering*), illetve azok dinamikájával tudunk jellemezni.

Vizsgálatunk azt találta, hogy a magyarországi menekültszolidaritás narratíváiban a segítői self és a segítségére érdemes másik kapcsolata az azonosság hangsúlyozására és a különbségek relativizálására, illetve kontextualizására épül. A menekültek és segítőik elképzelt azonosságának alapja biológiai, pszichológiai és morális, amit a hasonló célok, motivációk és reakciók alapján azonosítanak a beszélők. Az azonos emberi fajhoz való közös tartozás legáltalánosabb szintjén túl az interakciók elbeszélései a korosztályi, nemi, társadalmi státuszbeli azonosság felismerését emelik ki. Egy ilyen történetet idézünk a következőkben:

Azt nem felejttem el, hogy egy pad mellett mentem el, a Nyugati és az Oktogon között, és akkor rám zuhant ez az egész. Két fiatal srác aludtak keresztbe-kasul egymáson, egy ágyon... egy padon, utcabútoron, és akkor úgy döntöttem, hogy jó, akkor hazamegyek, magamhoz veszem a pénzt és bevásárolok. Egy kisgyermekes családot választottam. Nagyon jól fogadták a segítséget, nem hálálkodtak, nem volt semmi nagy dolog körülötte. Azt láttam, hogy jó helyre került, tehát... valahogy én azt gondolom, hogy ha én kimennék valahova, el kell menekülnöm az országból, akkor pont ugyanezt várom, hogy valaki érkezzem meg hozzám egy banánnal, meg egy... tehát én akkor is azt éreztem, hogy ez helyénvaló.⁴⁴

43 Interjú29

44 Interjú22

Az azonosságra vonatkozó általános kijelentéseket a hétköznapi és személyes tapasztalatok történetei támasztják alá, és érvénytelenítik ugyanakkor a média által manipulált képeket. A következő interjúalany erről a dichotómiáról beszélt. A médiában vagy agresszív, vagy beteg embereket mutattak, a valóságban ő szimpatikus, „értelmiségi”, „középosztálybeli fiatalokkal”, és „fiatal családokkal” találkozott, akik saját környezetére (család-jára, tanítványaira) emlékeztették.

Nekem a hallgatóim jutottak róluk eszembe. A médiában ugye az volt, hogy ezek ott rombolnak, meg összehugyoznak, meg ilyenek voltak, de én ezt elengedtem a fülem mellett. Egyszerűen nem foglalkoztam vele. (...) És amikor láttam, akkor láttam, hogy ezek tök ugyanolyan emberek, mint akiket én tanítok. Nekem tök szimpatikus gyerekek ott fociztak, meg normális, tiszta... Egyáltalán akkor döbbsentem én meg, hogy mennyire torzan ábrázolta a média ezt a helyzetet. (...) És akkor lementem és semmi rettegést nem éreztem, pedig nem vagyok ilyen proszociális alkat alapvetően.⁴⁵

Hasonló tapasztalat írta felül az iskolai műveltségéből hozott és a nemzeti önképpel mélyen összefüggő hierarchikus szemléletet.

(S)zóval annyi életöröm és optimizmus van bennük, nagyon sokat tanulhatnánk tőlük. Nekem teljesen más lett a véleményem az iszlámról! (Előtte mi volt?) Nekem hát az egri csillagokból a törökök, és jönnek és levágnak mindenkit, hogy hitetlen gyaurok, és, hogy az iszlám kibékíthetetlen ellenétben van a kultúránkkal, most már ebben egyáltalán nem vagyok biztos. Összetartóak, családközpontúak.⁴⁶

A különbségekről sokkal kevesebb beszéd volt az interjúkban. Ez nyilvánvalóan válasz arra a környezetre, amely a különbségek túlhangsúlyozására, esszencializálásra törekszik. De következik a helyzetből is, amely nem tette lehetővé a különbségek valódi jelentőségének felismerését, még kevésbé azt, hogy az milyen mértékben, hogyan hat a kommunikációra vagy együttélésre. Mindezekkel a tapasztalatokkal a magyar segítők többsége nem rendelkezik. Aki mégis, az ezt a tapasztalatot leginkább külföldről hozza sokszorosán reflektált formában:

Sokféle menekült van. Ez egy heterogén kategória. Az én véleményem a rasszistáktól (nevet) nem abban tér el, hogy, tehát úgy gondolom, hogy vannak olyan csoportok, akik veszélyt jelentenek, viszont azt gondolom, hogy ezek nem ilyen megváltoztathatatlan tulajdonságok, hanem a kultúra az egy változtatható dolog. És attól függően, hogy hogyan viselkedünk velük, meg milyen integrációs programokat indítunk, vagy pedig bezárjuk őket egy gettóba, mint ami gyakorlatilag Franciaországban történik a bevándorlók-kal, attól függően lesznek veszélyesek, vagy nem veszélyesek. Vannak olyan menekültek, akik olyan országokból jönnek, ahol a nők egyáltalán nem élveznek egyenjogúságot, és amit mondjuk Dániában, vagy Svédországban csinálnak, amikor elmagyarazzák a kulturális normákat, azt nem tartom hülyeségnek. (...) Tehát azt gondolom, hogy azok közül, akik most érkeznek, lehetnek olyanok, akik veszélyesek különböző szempontokból. Tehát nem biztos, hogy örülnék, ha összefutnék este egy olyan arab férficsoporthal az utcán, akik ilyen nagyon elnyomó helyről jöttek. De nem gondolom, hogy ez örökre így lesz. Ez azon múlik, hogy mennyire segítjük ezt az átalakulást.⁴⁷

Hogy hogy lehet egymillió traumatizált, nagyon más kultúrából érkező embert Európában integrálni, igen ez kurva nehéz! (...) Egy csomó probléma lesz a kulturális dolgokkal, gender dolgokkal, hogy a me-

45 Interjú26

46 Interjú3

47 Interjú27

menekültek valamire számítottak és mást kapnak, csomó probléma lesz a rasszizmussal. A bevándorlás nem egy jó dolog, ez egy létező dolog, amivel egy csomó munkánk van, hogy jól kezeljük. De nem mindegy, hogy azt mondjuk, hogy ne jöjjön senki, hanem, hogy oké gyertek és próbáljuk meg együtt az integrációt! De az is más dolog egy fehér bőrű gyönyörű afgán kisfiúnak vizet adni, mint aztán megtudni, hogy az a keresztény apa ugyanolyan konzervatív módon gondolkodik a lány házasságáról, mint egy muszlim, és családon belüli erőszak is igen előfordul gyakran. Szóval nem angyalok jönnek, hanem problémás emberek mint mi.⁴⁸

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a menekültszolidaritásban részt vevő magyar civilek diskurzusait a segítség címzettjeiről a humanitárius jótékonyság nemzetközi diskurzusaival egybecsengően a szenvedők kollektív bemutatása dominálta. Ezt a képet jelentősen árnyalta azonban két dolog: a menekült emberekkel való személyes találkozások, valamint az üldözés nagyjából hazai, kisebbrészt nemzetközi okaira és körülményeire történő reflexiók. Azt, hogy a menekültek maguk politikai ágensként alig jelentek meg, három körülmény magyarázza, a korábbi kapcsolatok hiánya, tartós viszony további lehetetlensége, és nem utolsósorban az a késztetés a segítőik részéről, hogy a gondoskodást a szekuritizációs politikára adott válaszként értelmezzék.

7. DISZKUSSZIÓ

A tanulmány célja az volt, hogy a menekültekkel szolidáris civilek tapasztalataiból és elbeszéléseiből kiindulva hozzájáruljon a szolidaritás magyarországi működésének megértéséhez. A hozzájárulást leginkább azon keresztül vállalta, hogy megválaszolja, miként történik meg a felelősség hordozóinak és a cselekvés címzettjeinek azonosítása a menekülteknek nyújtott civil segítség esetében, vagyis, hogy a menekültekkel való szolidaritás miként épült a társadalmi kategorizáció és identifikáció meglévő folyamataira.

Rámutattunk, hogy a szolidaritást kísérő reflexió középpontjában segítőik és segítettek (valós vagy képelt) viszonya áll, amelyet **két átfogó reprezentációs stratégia** határoz meg. Az egyik az azonosságot hangsúlyozza, vagyis az elbeszélés **segítőik és segítettek azonosságának felépítésére** és alátámasztására fekteti a hangsúlyt. Az azonosság logikája a segítőik bemutatását a menekültekéhez hasonló sorssal, identitásokkal, tulajdonságokkal jellemzi, amihez az üldöztetés sorsközösségét alátámasztó kulturális emlékezeti narratívák, a reflektált társadalmi kategóriák közül pedig a kisebbségi és migráns kategóriák kapcsolódnak szorosan. A segítettek megjelenítésében a perszonalifikáció, és ezzel együtt a személyes interakciók hatása erős. A szolidaritás **alapja az azonosság**, a hasonló sorsú, társadalmi helyzetű segítőik és segítettek viszonyát inkább a **reciprocitás**, mint a nagyvonalúság határozza meg.

A szolidaritás-elbeszélést meghatározó második reprezentációs stratégia a **különbségre (othering) épül**, amely azonban jellemző módon nem magára a különbözőre irányítja a figyelmet, hanem a különbséget áthidaló morális univerzálékra. A segítői elbeszéléseknek a **felelősségről** szóló beszéd kerül a középpontjába. A szolidaritás alapja a moralitás. Ez a morális érvelés határozza meg a segítői én bemutatását, ami egyfelől a szolidaritást normalizáló élettörténeti keretezéssel, másfelől a morális érveléshez szorosabban kapcsolódó társadalmi kategóriákkal (nemzeti, kozmopolita és vallási kategóriák) valósul meg. A segítő cselekvés elbeszélése a **morális self megteremtését és a morális rend fenntartását** vagy helyreállítását szolgálja. A szenvedés és a rászorultság

⁴⁸ Interjú32

elismerésén túl a segítettek bemutatására is a segítőkből kiinduló morális beszédmód van hatással, nem az üldöztetés strukturális okai vagy az üldözöttek politikai szándékai.⁴⁹

A tanulmány végül felhívta a figyelmet annak az értelmezésnek és beszédmódnak a hiányára, amely a segítettekre aktív politikai szubjektumként vagy globális strukturális problémák részeként tekint, egyben azt emelve ki, hogy a menekült-szolidaritás magyarországi elbeszélése inkább szolgált a szolidaritás személyes és társadalmi emlékezetének felelevenítésére, mint egy új helyzet és újabb szereplők mélyebb és strukturált értelmezésére.

49 A humanitarianizmus rászorultság-alapú (*needs-based humanitarianism*) diskurzusa válik meghatározóvá a jogokkal érvelő humanitárius diskurzussal szemben (*rights-based humanitarianism*). A különbségtétel Liisa Malkkitól származik. (Malkki 2015)

HIVATKOZÁSOK

- Agamben, G. (1998) *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Bauböck, R. – Scholten, P. (2016) Solidarity in diverse societies: beyond neoliberal multiculturalism and welfare chauvinism. Introduction. Coping with ‘the progressive’s dilemma’; nationhood, immigration and the welfare state. *Comparative Migration Studies*, 2016/4. <https://doi.org/10.1186/s40878-016-0025-z>
- Beck, U. – Beck-Gernsheim, E. (2002) *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. London: Sage.
- Bernát, A. – Kertész, A. – Tóth, F. M. (2016) Solidarity Reloaded: Volunteer and Civilian Organizations during the Migration Crisis in Hungary. *Review of Sociology*, Vol. 26., No. 4, 29–52.
- Bernáth, G. – Messing, V. (2015) Bedarálva. Menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terepei. *Médiakutató*, 2015/4. http://www.mediakutato.hu/cikk/2015_04_tel/01_menekultek_moralis_panic.pdf (2016-08-01).
- Edwards, M. (2014) *Civil Society*. London: Polity Press
- Fassin, D. (2012) *Humanitarian Reason. A Moral History of the Present*. Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.
- Feischmidt M. (2016) Manipulált félelmek és dehumanizált idegenek A xenorasszizmus felépítése és társadalmi háttere egy magyarországi faluban. *Regio*, 2016/4. <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v24i4.135>
- Feischmidt, M. – Zakariás, I. (2017) Politics of care and compassion. Civic help for refugees and its political implications in Hungary – a mixed method approach. Kézirat.
- Hamann, U. – Karakayali, S. (2016) Practicing Willkommenskultur: Migration and Solidarity in Germany. *Intersections EEJSP*, 2(4): 69–86. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v2i4.296>.
- Hustinx, L. – Lammertyn, F. (2003) Collective and Reflexive Styles of Volunteering: A Sociological Modernization Perspective. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 14 (2): 167–187.
- Hustinx, L. – Cnaan, R. A. – Handy, F. (2010) Navigating theories of volunteering: A hybrid map for a complex phenomenon. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 40 (4), 410–434. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5914.2010.00439.x>
- Kallius, A. – Monterescu, D. – Rajaram, P. K. (2016) Immobilizing Mobility: Border ethnography, illiberal democracy, and the politics of the “refugee crisis” in Hungary. *American Ethnologist*, 43(1): 25–37.
- Kende A. (2017) The Politicized Motivations of Volunteers in the Refugee Crisis: Intergroup Helping vs. Political Activism as the Means to Achieve Social Change. *Journal of Social and Political Psychology*, 5(1): 260–281. <https://doi.org/10.5964/jspp.v5i1.642>
- KSH (2016) Statisztikai Tükör, Menekültek a világban <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/menekult15.pdf>, utolsó letöltés: 2017. 12. 13.
- Malkki, L. H. (2015) *The Need to Help. The Domestic Arts of International Humanitarianism*. Durham, London: Duke University Press.
- Menekültek a világban. *KSH Statisztikai Tükör*, 2016. július 25. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/menekult15.pdf> utolsó letöltés: 2017. 12. 13.
- Putnam, R. (2000) *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Simonovits, B. (2016) Mass-Migration Related Fear in Contemporary Hungary: The Social Basis of Realistic and Symbolic Threats. In *The Social Aspects of the 2015 Migration Crisis in Hungary*. TÁRKI, www.tarki.hu/hu/news/2016/kitekint/20160330_refugees.pdf.
- Szalai, J. (2007) *Nincs két ország? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Szalai, J. (2012) Fragmented Social Rights in Hungary’s Post-communist Welfare State. In Adalbert Evers – Guillemard, A. (szerk.) *Social Policy and Citizenship: The Changing Landscape*. Oxford: Oxford University Press, 283–304.
- Szalai, A. – Göbl, G. (2015) *Securitizing Migration in Contemporary Hungary*. Working Paper. CEU Center for EU Enlargement Studies.
- Schiff, C. – Szalai, J. (szerk.) (2014) *Migrant, Roma and Post-colonial Youth in Education across Europe: Being ‘visibly different’*. London: Palgrave.
- Ticktin, M. (2011) *Casualties of Care. Immigration and the Politics of Humanitarianism in France*. Los Angeles: University of California Press.
- Wuthnow, R. (1991) *Acts of Compassion: Caring for Others and Helping Ourselves*. Princeton: Princeton University Press.
- Wuthnow, R. (1995) *Learning to Care: Elementary Kindness in an Age of Indifference*. New York: Oxford University Press.
- Zakariás I. (2016a) A menekültek civil segítése: attitűdök és morális érvek. *Regio*, 24:(4), 61–87. <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v24i4.137>
- Zakariás I. (2016b) Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarokra irányuló jótekonyságban. PhD Disszertáció. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.

MELLÉKLETEK

1. táblázat. Az interjúalanyok jellemzői

Válaszadók nemi, életkor, iskolázottság és foglalkozás szerint	N	%
Nem		
Férfi	16	50,00
Nő	16	50,00
Életkor		
18-35	10	31,25
36-55	20	62,50
56+	2	6,25
Iskolázottság		
Főiskolás	1	3,13
Felsőfokú végzettség	25	78,13
Kevesebb mint felsőfokú végzettség	3	9,38
Hiányzó válasz	3	9,38
Foglalkozás		
Szociális területen vagy oktatásban	9	28,13
Más alkalmazott	7	21,88
Tulajdonos vagy felsővezető	8	25,00
Önfoglalkoztató (művész, IT)	5	15,63
Inaktív (nyugdíjas, diák)	2	6,25
Hiányzó válasz	1	3,13
Total	32	100,00

2. táblázat. A szolidaritás élettörténeti keretezése

	A szövegkorpuszban való előfordulás száma	A szövegkorpuszban való előfordulás gyakorisága (százalékban, az egész kód-család 100%-hoz képest)	Említő személyek száma
Professzionális (szociális elkötelezettség)	38	29,5	19
Közéleti és civil elkötelezettség	32	24,9	21
Családi tradíciók, hétköznapi humanitarizmus	30	23,3	16

3. táblázat. A szolidaritás által megerősített segítői társadalmi és kulturális identitások

	A szövegtörzsben való előfordulás száma	A szövegtörzsben való előfordulás gyakorisága (százalékban, az egész kódcsalád 100%-hoz képest)	Említő személyek száma
Kisebbségi, külföldi, migráns	60	30,9	31
Nemzeti, állampolgári	44	22,7	21
Közmopolita, civilizációs	31	15,9	20
Üldözött, menekült emlékezet	27	13,9	20
Vallási	15	7,7	7
Anyagi státusz, korporatív identitás	10	5,2	5
Nemi (női, férfi) és szülői	7	3,6	6

4. táblázat. A segítségére szoruló megjelenítése

	A szövegtörzsben való előfordulás száma	A szövegtörzsben való előfordulás gyakorisága (százalékban, az egész kódcsalád 100%-hoz képest)	Említő személyek száma
Szenvedő tömeg	68	25,5	25
Perszonalizáció	63	23,6	20
Gyerekek, családok, nők	40	15,0	14
Jogokkal felruházott	42	15,7	19
Üldözött (strukturális okok)	36	13,5	14

VOSZKA ÉVA¹

JÓLÉTI ÁLLAM

Keynes és a köztulajdon

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2018.1.95

ABSZTRAKT

A fejlett európai országokban az állami tulajdon 1945 után több hullámban is kiterjedt, miközben kialakultak a „keynesi jóléti állam” különböző változatai. A tanulmány ennek a két folyamatnak a kapcsolatát vizsgálja, pontosabban azt, hogy adtak-e elméleti háttérrel az államosításokhoz a keynesi, illetve jóléti teóriák. A nem teljes körű és csak a tulajdonlás kérdésére összpontosító elemzés következtetése az, hogy az államosítások szilárd elméleti alapok nélkül indultak. Csak az állami szerep növekedésének általános, a keynesi jóléti államban összegződő keretfeltételei adtak nekik hátszelet – de természetesen ez sem kevés.

Kulcsszavak: állami tulajdon, államosítás, jóléti állam elméletek, keynesianizmus

WELFARE STATE

Keynes and state ownership

ABSTRACT

In the developed countries of Europe, state ownership expanded in several waves after World War II, when various types of “Keynesian welfare states” emerged. This paper raises the question of whether the theory of Keynes and the theories of the welfare state give sound fundamentals for taking private firms into state hands. The non-exhaustive analysis of related conservative, social democratic and academic approaches concludes that nationalization started without any theoretical background. The process was boosted only by the general expansion of state interventions, justified by Keynesian principles.

Keywords: state ownership, nationalization, theories of welfare state, Keynesianism

¹ Egyetemi tanár, Szegedi Egyetem, Gazdaságtudományi kar, Pénzügyek és Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Intézete

VOSZKA ÉVA

JÓLÉTI ÁLLAM

Keynes és a köztulajdon

Kedves Juli,

Keresve sem találhatnék jobb bizonyítékot a nyitottságodra és olthatatlan kíváncsiságodra – ami egyébként szerintem az örökifjúság titka –, mint a születésnap csokorba szánt rövid írás sorsát. Elolvastál egy félkész, kicsit zűrös, a te témáiddal alig érintkező kéziratot, ráadásul Amerikában, ahol nyilván száz más dolgod-bajod volt. És szokás szerint éles szemmel vetted észre a logikai buktatókat, a gyöngye pontokat, a meg nem gondolt gondolatokat. Közéjük tartozott a „jóléti állam” kapcsolódása a készülő könyv tárgyához, az államosítási és privatizációs hullámokhoz.

A megjegyzéseid, mint mindig, inspirálóak voltak. Próbáltam javítani a szövegen, de tudom, hogy ez még most sem az igazi. Ennek ellenére kérek, ne utasítsd vissza ezt a szerény kis virágot.

A jóléti állam kifejezés általában a fejlett országokban a második világháború után kiépült, a piacot a kormányzati beavatkozás változatos formáival kombináló rendszerek általános megjelölésére szolgál, amit „jóléti kapitalizmusnak” vagy „keynesi jóléti államnak” is szokás nevezni. Annak a készülő könyvnek a tárgya, amelyből ez a részlet származik, az állami tulajdon. Ezért a fő kérdés az, hogy adott-e a fejlett országok 1945 utáni államosítási hullámaihoz elméleti háttér az időszak két fontos irányzata, a jóléti és a keynesi teória. Kérdéses az is, hogy mennyire megalapozott ennek a két eszmekörnek az összekapcsolása, hol érintkeznek, van-e választóvonal közöttük. Viszonyukat már csak azért sem könnyű elemezni, mert egyiknek sincs általánosan elfogadott meghatározása. A jóléti állam és Keynes elmélete is összetett, képlékeny, utat nyit az egymástól eltérő felfogásoknak. Ezért ez az írás először külön-külön veszi őket szemügyre, majd megkísérli értelmezni a kapcsolatukat, és összegzi az állami tulajdonhoz fűződő viszonyuk tanulságait.

Az elemzés korlátozott lesz, mert egyrészt nem vállalkozik arra, hogy a jóléttel, a jóléti állammal foglalkozó teóriák teljes körét feldolgozza, csak néhány jellegzetesnek tekinthető elméletet emel ki közülük. Másrészt ezeknek is csak a kontúrajait vázolja fel, és mindvégig a tulajdonra, illetve e szempont felvetésének hiányára fókuszál – az utóbbira próbál legalább részleges magyarázatot adni.²

² Köszönettel tartozom a cikk két anonim lektorának, akik kritikus megjegyzéseikkel az írás első változatának jelentős átdolgozásra készítették.

A „JÓLÉTI KAPITALIZMUS”

A jóléti elméleteknek két generációja különböztethető meg, amelyeknek nemcsak a keletkezési ideje, hanem – részben ebből adódóan – a megközelítése is eltér egymástól. A korai, második világháború előtti teóriák a többféleképpen felfogott jólétről és az állam ebben betöltött szerepéről szólnak, zömmel normatív módon, gyakorlati javaslatokat is megfogalmazva. Ezek azután sokszor befolyásolták is a politikai döntéseket. A második hullám a már működő rendszerek létrejöttének okait, társadalmi feltételeit, következményeit vizsgálja, típusokat is alkotva – voltaképpen ezek a jóléti állam pozitív teóriái.

A korai jóléti felfogások a 19. századtól kezdve a dolgozó osztályok időnként gazdasági válságokkal és háborúkkal is súlyosbított nyomorára, az ennek talaján szerveződő radikális mozgalmakra, a robbanással fenyegető társadalmi feszültségekre reagáltak, ezek enyhítését tűzték ki célul, a forradalmi változások elkerülése érdekében. Közös a kiindulópont, a szabad piaci berendezkedés (korabeli szóhasználat: a *manchesterizmus*) bírálata, és közös a részben morális megfontolásokra építő javaslatok alapiránya is: a szegénység enyhítése, a szociális biztonság erősítése, mégpedig reformok útján, állami közreműködéssel. A kapitalizmus kereteit a konzervatív irányzatok nem, a szocialista-szociáldemokrata megközelítések pedig csak békés, fokozatos módon akarták átlépni. Ezeket az elgondolásokat mutatom be a teljesség igénye nélkül néhány példával, amelyek egyik csoportja társadalmi mozgalmakhoz, a másik az akadémiai tudományhoz kapcsolódik, és egyben illusztrálják az állami tulajdonhoz fűződő viszony több változatát is.

A konzervatív vonal egyik reprezentánsa a német *katedraszocializmus*,³ amely hatást gyakorolt a korabeli szociális törvényhozásra is. Az úttörőnek tekintett bismarcki rendszer az 1880-as évektől bevezette az egészségügyi, baleset-és nyugdíjbiztosítás elemeit – szelektíven, zömmel az ipari munkásokra, alkalmazásban lévőkre korlátozva – és jórészt a munkaadók, munkavállalók hozzájárulására, nem pedig állami forrásokra építve.

A katedraszocializmus elnevezésének alapja az, hogy képviselőik, mint Gustav Schmoller, Lujo Brentano és Adolf Wagner professzorokként a „szociális kérdés” megoldását tartották a fő feladatnak – hasonlóan a nem sokkal korábban még törvényen kívülre szorított, akkor még radikális német szociáldemokrata párthoz. A javasolt eljárás azonban lényegesen különbözött a szociáldemokratákétól: az egyetemi tudósok nemcsak a liberális *laissez faire* elveket vetették el, hanem a szocializmust, a forradalmi átalakulást is. Éppen ennek elhárítása érdekében szorgalmazták az igazságosabb elosztást, a szegény- és középrétegek erkölcsi-anyagi felemelését – amit pedig az államnak kell megvalósítania. Nagyobb kormányzati szerepet javasoltak tehát, de nem a termelésben-tulajdonlásban, hanem a források és javak elosztásában. Noha általános érvényű gazdasági törvények létét megkérdőjelezték, ezt uralkodó tendenciaként is megfogalmazták. A társadalom fejlődésével együtt – állítja a nevezetes Wagner-törvény – az összjövedelmen belül nő az állami kiadások részaránya az iparosítás, a népességnövekedés és az urbanizáció következtében, a szükséges infrastrukturális beruházások, a jólét, a magasabb rendű szükségletek megjelenése miatt. Wagner szerint a nemzetgazdaságnak (*Volkswirtschaft*) államgazdasággá (*Staatwirtschaft*) kell válnia, amelynek alapja a „jólét”. Az a felfogás, amely szerint a munkaerő áru, és a

³ A katedraszocializmusról összefoglalóként lásd az újabb irodalomból Madarász (2002), Drechsler (2016).

munkabér ennek ára, nem humánus és nem keresztény⁴ – vitatkozik explicit módon a marxizmussal, egyben megelőlegezve a későbbi, Esping-Andersenhez köthető felfogás egyik kulcspontját.

Míg a katedraszocialisták konzervatív alapállásukból következően nem vették számításba az állami tulajdonlás lehetőségét, a szocialisztikus indíttatású, de a forradalmi átalakulást szintén elvető angol *fábiánusok* hosszú távon ezt tartották kívánatosnak: „*a termelési eszközök ellenőrzése a közösség által, a köz érdekében... a nyereség és a kamat kollektív elsajátítása a közösség által*” (Webb 1890: 4). Úgy látták azonban, hogy az általuk egyedül elfogadható demokratikus megközelítéssel ez a cél csak fokozatosan érhető el, de változatos eszközökkel: a magántulajdon korlátozásával, államosításokkal és szociálpolitikával.

Álláspontjuk szerint a munkástömegek nyomora nem szüntethető meg, amíg fennáll a „*termelési eszközök korlátozatlan magántulajdona*” (Webb 1890: 12, kiemelés az eredetiben). Csakhogy a legfejlettebb országban már sok korlátozás megvalósult az adózással és számos ipari ágazat szabályozásával. Terjed a szövetkezeti és még inkább a helyhatósági tulajdon – a víz- és gázszolgáltatásban, a városi közlekedésben –, amelynek bővítését Webb a mozgalom lapjában folyamatosan szorgalmazta (például 1891a, b, c). Örömmel látta az állami foglalkoztatás és tulajdonlás növekedését is (bíróságok, iskolák, posta, a közlekedés és a közszolgáltatások egy része) – majd az első világháború után a szakszervezetek delegáltjaként a továbblépés egyik élharcosa lett. Már korábban is úgy gondolta, hogy a folyamat megállíthatatlan, és elvezet a nagy részvénytársaságok, végül a föld közösségi ellenőrzéséhez. Nem utópiákat és a jövő társadalom részletes tervezetét kell felrajzolni – írja –, hanem a tendenciák felismerésével és az azokat akadályozó, önző érdekek elhárításával kell lépésről lépésre előre haladni. A szegénység és az elnyomás fennmaradása ismét társadalmi kataklizmához vezetne, amit csak a szociáldemokrácia fokozatos elterjedése tud elhárítani.

A fábiánusok alapvető szerepet tulajdonítottak a szociálpolitikának is. „*A társaság tagjai megállapítják – fogalmazták meg célkitűzésüket 1883-ban, az alapításkor –, hogy a kompetitív rendszer kevesek boldogságát és kényelmét sokak szenvedése árán biztosítja, és hogy a társadalmat úgy kell átalakítani, hogy az általános jólétet és boldogságot teremtsen*” (Pease 1916: 32).

A sok szempontból úttörő megközelítés szerint a szegénység nem morális-egyéni, hanem *strukturális probléma*, amelynek elsősorban a megelőzésére, nem pedig megbélyegző, büntető jellegű kezelésére kell törekedni. A nyomorúságos helyzetet újratermelő, megalázó dologházak és a tüneti enyhítést jelentő egyéni jótekonkodás helyett *az állam feladata*, hogy adókból és a felhasználók hozzájárulásából mindenki számára, *univerzálisan* biztosítsa a „civilizált élethez” szükséges oktatási, egészségügyi szolgáltatásokat, a gyermekek, az idősek és a rokkantak ellátását, továbbá hogy elősegítse a foglalkoztatás, a bérek növelését. Jelszavuk a „nemzeti minimum” volt, ami egyrészt bérminimum meghatározását jelentette azoknak, akik dolgoztak, másrészt kielégítő támogatást a munkaképteleneknek.

Ezeket a szegénység-törvényeken alapuló korabeli brit rendszer kritikájaként megfogalmazott elveket egy évekig tartó parlamenti bizottsági munka több száz oldalas jelentése, a nevezetes *Minority Report* fejt ki

⁴ Idézi Briggs (1961: 29). Meg kell jegyezni, hogy a katolikus egyház, majd a keresztényszocialista mozgalmak szintén behatóan foglalkoztak a szegénységgel, a jóléttel és a munkáskérdéssel (lásd például XIII. Leo és XI. Pius enciklikáit 1891-ből és 1931-ből), de ezekre itt nem térünk ki.

(Webb–Webb 1909).⁵ A fábiánusok javaslatait a liberális kormány nem fogadta el, de az első világháború előtt reformtörvényeket hozott a gyermekvédelemről, a nyugdíj- és egészségbiztosításról, amelyek szigorú feltételek mellett jórészt a szegényeket érintették, továbbá néhány ágazatban bevezették a minimálbért is. Ám az akkor kisebbségben maradt elvek később közvetlenül – a kidolgozásukban fiatal tanácsadóként résztvevő, majd 1942-ben átfogó programot előterjesztő William Henry Beveridge révén – beépültek a brit rendszer átalakításába.

A radikális, diktatúrával fenyegető változásokat a 19. és 20. század fordulóján a *szociáldemokrácia egyes irányzatai*, a marxi-lenini elveket felülvizsgáló „revizionista” megközelítések is elutasították. A reformista szociáldemokraták közül a német Eduard Heimann például úgy vélte, hogy a szociálpolitika idegen elemet visz a kapitalizmus rendszerébe, így ez lesz az a trójai faló, amely segít átlépni a kapitalizmus és a szocializmus határát (idézi Espig-Andersen 1990: 11). Ha a határt ennek alapján húzzuk meg, akkor érthető, hogy nincs szükség a radikális előfutárok által alapvető elemnek tekintett tulajdonlás kiemelt kezelésére. Részletesebben a svéd esetet idézzük fel, mert ez a tulajdonlásról is újszerű megközelítést tartalmazó elmélet, és gyakorlati alkalmazására már a második világháború előtt sor kerülhetett.

A Hjalmar Branting vezette szociáldemokrata párt kezdettől „integratív demokráciát” hirdetett: a piacot nem megszüntetni, hanem csak korlátozni kell, így felhasználva azt alapértékeik – egyenlőség, szabadság, szolidaritás, együttműködés, biztonság – megvalósításához.⁶ Bár programjukban az 1910-es évek végén szerepelt a tulajdon nagy léptékű „szocializálása”, de ezt elvetették a számukra riasztó orosz tapasztalatokra, a hadigazdálkodással szembeni társadalmi ellenszenvre, az alacsonyabb hatékonyságra, valamint a tőkések várható ellenállására hivatkozva. Úgy ítélték meg, hogy „...a perdöntő elem nem a formális tulajdonjog, hanem az ellenőrzéshez szükséges hatalom” (Tilton 1979: 515).

A teoretikus háttér a Nils Karleby nevéhez köthető „hagymaelmélet,” vagy más megfogalmazásban a „funkcionális tulajdon”.⁷ Eszerint a tulajdon nem pusztán fizikai tőke, nem oszthatatlan egység, amelyet egyszerre kell kisajátítani, hanem – kimondatlanul is a tőke, mint termelési viszony marxi elvét követve – jogok „kötege.” Így egyes részei leválaszthatók, és lépésről lépésre társadalmi befolyás alá rendelhetők. „Ez a felfogás az alapja annak, hogy a kapitalisták előjogait fokozatosan bontsuk el, mint a hagymahéjakat, amíg semmi nem marad belőlük” (Karleby idézi Berman 2006: 168). A lebontás módszere pedig egyfelől a progresszív adózás, az erős szabályozás, másfelől a jóléti intézkedések sora, amihez később a gazdasági tervezés és az ipari (vállalaton belüli) demokrácia erősítése társult.

Ernst Wigforss, a svéd szociáldemokrácia egyik legbefolyásosabb teoretikusa a fokozatosság jegyében, Karleby elméletét elfogadva, az államosítást is mérték kérdésének tekintette: ez esetenként indokolt lehet, de önmagában nem alkalmas a szociáldemokrata célok elérésére (Tilton 1979). A kistulajdont elvileg sem szükséges közkézbe venni – állította –, mert abban a tőke és a munka összekapcsolódik, a nagyvállalatok kisajátítása

⁵ Elemzését lásd például Wallis (2009).

⁶ Mivel az eredeti írásokat nem találtam meg fordításban, ez az ismertetés másodlagos forrásokra épít, elsősorban Tilton (1979), Loppert (2003), Berman (2006) elemzéseire.

⁷ Ezzel szó szerint megegyezik a fábiánusokhoz, majd a keresztényszocialistákhoz közel álló angol Tawney megfogalmazása: „A tulajdon nem egyetlen jog, hanem jogok kötege” (1922: 123), aki nyeréskedő társadalom helyett funkcionális társadalmat gondolt el. Ebben a békés és fokozatos köztulajdonba vételnek tulajdonított meghatározó szerepet. Az elsőséget, illetve azt, hogy a két szerző ismerte-e egymás munkáját, a rendelkezésre álló forrásokból nem sikerült megállapítanom.

pedig állami túlhatalomhoz vezetne. A „szocializálás” elvileg sem jó megoldás, mert a kapitalizmus hibáit nem önmagában a magántulajdon okozza, hanem a piaci mechanizmusok szélsőséges hatásai. Az ipar államosítása a piac megszervezése nélkül nem hatékony, igazságtalan és antidemokratikus kapitalizmushoz vezetne, ellentmondva a szocialista értékeknek. Ezeknek az érveknek az alapján Wigforss gyakorló politikusként a radikális tulajdonosi döntések helyett sokfajta szabályozást valósított meg a tőke korlátozására, és már az 1920-as években közmunkaprogramokat indított a munkanélküliség csökkentésére és a kereslet növelésére, hangsúlyozva a multiplikátor hatásokat is. A nagy válság idején a svédek minden más országnál, sőt az elmélet részletes kifejtésénél is előbb alkalmazták a később „keynesianizmusnak” nevezett gyakorlatot (Berman 2006). Ugyanakkor élen jártak a szociális juttatások területén is, amelyek – részben az emancipatorikus elvek, részben a szavazóbázis kiterjesztésének praktikus szempontja miatt, széles körű koalícióra támaszkodva – az univerzális, osztályhatárokat átlépő szolidaritásra épültek, a lakosság nagy részét bevonták a rendszerbe.⁸

A pártpolitikától távol álló, akadémikus közgazdászok közül Arthur Cecil Pigout emelhetjük ki, aki talán elsőként helyezte átfogó munkájának középpontjába a jólétet. Az *Economics of Welfare* kiindulópontja az, hogy a közgazdaságtudomány vezérlő elve nem a kíváncsiság, hanem a *társadalmi együttérzés* az esetekkel, „a hervadó életek örömtelenségével” (Pigou 1920 I.1: 1). A könyv tematikája a szociálpolitikánál sokkal szélesebb körű, lényegében a jövedelem termelésének és elosztásának minden területére kiterjed. Alapvető megközelítése nem normatív, hanem mérlegelő: sorra veszi a lehetséges megoldásokat, bemutatja előnyeiket és hátrányaikat az általános jólét, illetve az egyes társadalmi osztályok szempontjából. Álláspontja általában a piac kombinálása az óvatos állami beavatkozással. Ez jellemzi a szociálpolitikával kapcsolatos állami újraelosztás alapvető formáinak (nyugdíj, egészségügy, oktatás, a gyermeknevelés támogatása) és a foglalkoztatásnak, a béreknek – köztük a minimálbérnek – a tárgyalását. Hasonlóképpen közelíti meg az állami tulajdon ügyét is, amelynek külön fejezetet szentel.

A köztulajdonba vétel kérdése azért merülhet fel – írja –, mert a tapasztalatok szerint a szabályozás, különösen a monopóliumok megregulázása nehézségekbe ütközik. Pigou az állami és magántulajdont a technikai (működési) hatékonyság alapján próbálja összehasonlítani, de rögtön megállapítja, hogy ez nem egyszerű: a statisztikai adatok a szolgáltatások minőségének eltérései miatt szinte teljesen használhatatlanok, továbbá „...a magáncég működése számos különböző dolgot jelenthet, ... csakúgy, mint az állam működése” (II. XXII: 13). Ezért általánosságban semmit sem mondhatunk arról, hogy melyik hatékonyabb; ezt mindig konkrétan, az összes körülmény figyelembe vételével kell mérlegelni. A feltételek sorában Pigou kiemelten vizsgálja, hogy a vállalkozás szabályozott piacon működik-e vagy sem, mekkora az adott területen a kockázatvállalás, az új találmányok (ma azt mondanánk, innovációk) jelentősége, milyen szervezeti keretek között gyakorolja tulajdonosi szerepét az állam vagy a helyhatóság, milyen ösztönzőket szab meg a vállalatvezetők számára. E fel fogásnak megfelelően a következtetések is valószínűségeket fogalmaznak meg: a köztulajdon hatékonyabb lehet a monopóliumok, a regulált iparágak, a lassan változó piacok esetében, és akkor, ha az állam független

⁸ Lásd részletesen Esping-Andersen (1990). E politika kidolgozásában részt vett a párt fiatal gazdaságpolitikai tanácsadója, Gunnar Myrdal is, aki később a svéd szociáldemokraták nemzetközileg legismertebb képviselője lett. Írásainak egyik fontos része a jóléti állammal foglalkozik; a szociális, különösen az oktatási kiadásokat nem költségnek, hanem produktív befektetésnek, az emberi tőke minőségi fejlesztésének tekintette. Nézeteiről jó összefoglalót ad a Morel és szerzőtársai által szerkesztett kötet (2012) bevezető tanulmánya.

hatóságok útján, viszonylag kevés beavatkozással (nem termelési mennyiségek vagy módszerek előírásával) gyakorolja tulajdonosi jogait.

Szerepel az állami tulajdon a fábiánus körből induló William Beveridge elgondolásaiban is. Noha ebben az esetben nem elméletről, hanem nagyon is praktikus, a kormány számára kidolgozott javaslatról van szó, fő vonásait érdemes bemutatni az átfogó jelleg és a nemzetközi hatás miatt: ezen alapult a második világháború utáni angol szociális rendszer, ami később a kifejlett „jóléti állam” egyik mintapéldája lett. Beveridge tervezeteinek legrészletesebben kibontott része a társadalombiztosítást érintette, de más, kevésbé ismert javaslatai a foglalkoztatásra, a tervezésre és az államosításokra is kitértek.

A társadalombiztosításról és a hozzá kapcsolódó szolgáltatásokról szóló Beveridge jelentés (1942) fontos újdonsága a fábianizmusból eredeztethető átfogó jelleg: a társadalombiztosítás jövedelemtől (rászorultságtól) és foglalkoztatástól függetlenül mindenkinek kötelező. Fontos különbség azonban, hogy míg az előbbi elméletben a részesedés állampolgári jog, az utóbbi biztosítás alapú.⁹ A javaslat célja a jövedelembiztonság minimális szintjének megteremtése munkanélküliség, betegség, öregség és rendkívüli élethelyzetek esetére. Kockázat-közösséget és szolidaritást jelent, de a szolgáltatások feltétele az egyének közreműködése és hozzájárulása: a finanszírozás forrása a munkavállalói és munkáltatói befizetés, amit az állami költségvetés csak kiegészített.

A biztosítási rendszert a javaslat szerint a hasonló elvekre épülő egészségügyi ellátásnak, a gyermek-nevelés támogatásának, nem-kormányzati szolgáltatásoknak, valamint a foglalkoztatás növelését-fenntartását segítő állami intézkedéseknek kell kiegészítenie. Ez utóbbi, a *teljes foglalkoztatásról* szóló dokumentum az állami tulajdont érintő explicit javaslat miatt külön figyelmet érdemel. Beveridge kiindulópontja itt az, hogy a két háború közötti tartós és magas munkanélküliség társadalmi és morális probléma: *„...a jövedelembiztonság nem alkalmas a tömeges munkanélküliség kezelésére, vagyis a társadalombiztosítás önmagában nem teremt jó társadalmat”* (Beveridge 1944: 4). Ehhez szükség van tervezésre, állami költekezésre és szabályozásra, valamint köztulajdonra is.

A teljes foglalkoztatás megteremtésére – amit Beveridge legfeljebb három százalékos munkanélküliség-ként definiál – az államnak is felelősséget kell vállalnia, de „szabad társadalomban”, azaz a szabadságjogok és a magántulajdon fenntartása mellett. A legfontosabb eszköz a foglalkoztatáshoz szükséges kiadási szint elérése; ha a magánköltekezés nem elegendő, akkor az éves költségvetésben ezt ki kell pótolni a kívánatos szintig – inkább adóbevételekből, de akár deficit-finanszírozás árán is. Ezt pedig tervezéssel, egy Nemzeti Beruházási Bizottság felállításával, a magántőke terelésével és ösztönzésével lehet elérni, amihez a termelési eszközök, vállalatok állami tulajdona nem elengedhetetlen feltétel: a háborús tapasztalatok is azt mutatják, hogy az erős szabályozás nagy léptékű államosítások nélkül is megvalósítható, *„inkább a keresletet, mint a termelést kell szocializálni”* – írja Beveridge (1944: 27). De konkrét javaslatai (a társadalom- és egészségbiztosítás, a magánberuházások támogatása és szabályozása, a költségvetési kiadások megfelelő szintjének biztosítása és más intézkedések mellett) hangsúlyozzák az állami szektor kiterjesztését is, mert ez elősegíti a beruházások stabilizálását és a monopóliumok ellenőrzését (i.m.: 40).

⁹ Beveridge maga elutasította, a javaslat lényegének félreértéseként minősítette a „jóléti állam” elnevezést, helyette a „szociális szolgáltatások állama” kifejezést ajánlotta, hogy inkább a kötelezettség, mint a jogok kapjanak hangsúlyt. <https://julesbirch.com/2012/11/27/10-things-you-may-not-know-about-the-beveridge-report/>

A bemutatott korai jóléti elméletek tehát *különbőképpen kezelték* az állami tulajdonlást, mint a kívánatosnak tartott új társadalmi rend egyik lehetséges összetevőjét. A két szélsőség a teljes elutasítás-negligálás (a konzervatív irányzatokban), illetve a fontosnak minősítés (fábiánusok, Beveridge). Közttes, mérlegelő álláspontot foglalt el Pigou, a svéd szociáldemokraták pedig elvileg nem zárták ugyan ki a termelési eszközök közkézbe vételét, de azt gyakorlatilag célszerűtlennek ítélték; helyette az állami beavatkozás két másik módszerére, a szabályozásra és a szociálpolitikára összpontosítottak.

Nézzük ezután a *második generációnak* nevezett elméleteket, amelyek az 1950-es évektől kezdve nem önmagában a jólét növelésének lehetőségeit, hanem – most már alapvetően pozitív-értelmező megközelítéssel – a működő „jóléti államokat” vizsgálták. De mi is ez az új berendezkedés? Meghatározását az úttörők közé tartozó Asa Briggs (1961: 9) is hiányolta, és a téma jeles kutatója, Esping-Andersen (1990) szerint ezt az űrt a következő harminc évben sem sikerült betölteni. Ő maga kiindulópontként két felfogást különböztet meg. A fogalom szűkebb értelemben a szociális helyzet javításának hagyományos területeit jelenti (jövedelem átcsoportosítást, szociális szolgáltatásokat, esetleg a lakáshoz jutás segítését), tágabb értelemben pedig „...az állam nagyobb szerepvállalását a gazdaság menedzselésében és szervezésében,” beleértve a foglalkoztatást és az egész makrogazdasági irányítást „...ez a megközelítés ’a Keynesi jóléti államként’ vagy ha tetszik, ’jóléti kapitalizmusként’ határozza meg a tárgyat” (Esping-Andersen 1990: 1–2).

A keynesi tanokhoz fűződő viszony elemzését szem előtt tartva számunkra ez utóbbiak érdekesek, azok, amelyek nem a szociális ellátások mennyiségi mutatót, hanem annak intézményi kereteit, működési mechanizmusait és hatásait vizsgálják. Közülük Esping-Andersen mindmáig leginkább elfogadott elméletét idézzük fel részletesebben, amely erősen történeti szemléletű: bár a tipizálás alapadatai az 1980-as évekből származnak, a szerző hangsúlyozza a társadalm szerkezeti és intézményi adottságok, az útfüggőség meghatározó szerepét. Ez teremt lehetőséget arra, hogy a viszonylag kései teóriát összevegyük a keynesi elgondolásokkal, illetve a második világháború utáni államosítások elméleti hátteréhez kapcsoljuk.

Új politikai gazdaságtanra van szükség a jóléti állam értelmezéséhez, de a klasszikus kérdésből, *az állam és a piac viszonyából kiindulva* – írja a dán szociológus. A jóléti kapitalizmus a munkaerő *áru jellegének korlátozására* épül, amelynek a társadalmi rétegződést, az egyenlőtlenségeket is meghatározó típusait a nagy társadalmi csoportok közötti politikai koalíciók sajátosságai alakítják ki.

„Az áru-jelleg megszűnéséről (*de-commodification*) akkor beszélhetünk, amikor egy szolgáltatást jogosultság alapján nyújtanak, és amikor egy személy anélkül képes biztosítani létfenntartást, hogy a piacra támaszkodna” – állítja Esping-Andersen (1990: 22–23). A kiindulópontot Polányi Károlynak (2004 [1946]) a szélsőségesen kiterjesztett áruviszonyok romboló hatására – a piaci önszabályozás és a társadalom védekező mechanizmusai közötti folyamatos feszültségre –, valamint T. H. Marshallnak (1950) a polgári és politikai jogokat kiegészítő szociális jogokra vonatkozó elmélete adja.¹⁰ A szerző szerint a piaci erőktől való függetlenedés mérhető – ennek különböző fokozatai és következményei a jóléti államok típusképző ismérvei. A dekommodifikáció a liberális (angolszász) rezsimekben a leggyengébb, amelyek szelektíven, rászorultság alapján viszonylag kevés

¹⁰ Előzményként voltaképpen mindazokra lehetne hivatkozni, akik a piaci hatások mérséklésére középutat kerestek a *laissez faire* kapitalizmus és a diktatórikus szocializmus között. Esping-Andersen be is mutatja a 19. századtól jelentkező marxista, konzervatív és szociáldemokrata kritikákat, részben azokat is, amelyek elemzésünkben is szerepeltek.

forrást osztanak el, közvetve és közvetlenül is a piac szerepét erősítik, és duális társadalmi szerkezetet eredményeznek. A közepes mértékkel jellemezhető konzervatív (kontinentális) típus a foglalkoztatottakra összpontosít, a juttatásokat társadalmi státus szerint differenciálja, így erősíti ezt a megosztottságot, mérsékelten enyhíti a szegénységet. A szociáldemokrata (skandináv) jóléti rendszer állampolgári jogon és nagyvonalúan nyújtja a szolgáltatásokat, az érintett területeken a piac helyébe lép, így az egyenlőtlenségek itt a legkisebbek.¹¹ A mintapélda sorrendben az Egyesült Államok, Németország és Svédország. A különbségek kialakulásának meghatározó eleme a társadalmi szereplők (osztályok) koalícióalkotásának módja, a hatalmi erőforrások mértéke és felhasználása, amelynek háttérében a munkásosztály szerveződésének, az osztály-preferenciáknak és a politikai magatartás intézményesülésének eltérései állnak.¹²

A tulajdonlás kérdése Esping-Andersennél néhány elszórt utalástól eltekintve¹³ a munkaerőpiaccal és a foglalkoztatással kapcsolatban merül fel, de *csak a szociális területet érinti*. A szolgáltatások bővülésével az állam nagy munkaadóvá válik, befolyásolja a munkaerő keresletét, és ebben a szegmensben korlátozza a piaci mechanizmusokat. *„Nem foglalkozunk az általában vett közszektorral. Ha a jóléti állam és a munkaerőpiac interakciójára vagyunk kíváncsiak, a közkézben lévő ipari, közlekedési vagy hírközlési vállalatok irrelevánsak, csakúgy, mint a közigazgatás az igazságszolgáltatás és rendfenntartás hagyományos területei. Az érdekel bennünket, hogy milyen mértékben dominálják a kollektív jóléti szempontok a piacot a munkaerő allokációjában”* – írja Esping-Andersen (1990: 157). További magyarázat hiányában nem világos ugyan, miért ne tartozna ebbe a körbe az „általában vett közszektor” egésze, hiszen ott ugyanúgy a piac háttérbe szorításáról van szó, akár a munkalehetőségek szempontjából is. A könyv azonban ezután csak az egészségügyi, oktatási és jóléti szolgáltatások állami-munkáltatói szerepét elemzi. A foglalkoztatás növelése kapcsán szó esik valamiféle átváltásról *„a kormányzati hitelek, beruházások, államosítások és a támogatások, adózás, foglalkoztatás és a jóléti politikák”* között (i.m.: 187), de ez az utalás is kifejtés nélkül marad.

Úgy tűnik, hogy az ilyenfajta megközelítés széles körben elterjedt: az 1945 utáni jóléti teóriákban a köztulajdon jelen van – de csak a szociális szektorban válik láthatóvá. Jellegzetes példa erre a jóléti államok politikai gazdaságtanával foglalkozó, Csaba Iván és Tóth István György szerkesztette kötet (1999) alapos áttekintést adó bevezetője.

A szerzők szerint a jóléti államok tipizálásának egyik lehetséges szempontja az allokációs és disztributív döntések intézményi megoldásainak mintázata. Ebben a keretben az állami beavatkozásnak három csoportja van: a szabályozás, a jövedelem-újraelosztó programok és a közületi szektor egy részének működtetése. A forma pedig lehet a fogyasztói döntések korlátozása, pénzbeli transzfer, ártámogatás és természetbeni juttatás – az utóbbi esetben az állam nemcsak finanszíroz, hanem szolgáltat is. *„A jóléti szektorban az állami és nem állami intézmények részben helyettesíthetik egymást (vagyis az állami beavatkozásnak lehet ’kiszorítási*

11 Maga a tipizálás Lebeaux és Wilensky, valamint Titmuss modelljeire is támaszkodik, akik reziduális és univerzális jóléti államokat, illetve „ipari teljesítmény alapú” és „intézményesített” rendszereket különítettek el. A jóléti elméletekről összefoglalóként lásd Csaba–Tóth (1999).

12 Lásd erről és más magyarázó elméletekről Gedeon (2011).

13 Az államosítások elutasítása az 1920-as, 1930-as évek svéd és norvég példája kapcsán kerül szóba, az USA-t pedig a könyv a nyugdíjjogosultság kiterjedésével összefüggésben említi, amit az akkori államosítások, az állami alkalmazottak számának növekedése okozott (Esping-Andersen 1990: 12, 94–95).

hatása'), részben egymással komplementer viszonyban állnak." A különböző tulajdonosi háttérű intézmények kombinálásával kialakul „a jólét vegyes gazdasága,” például a több pillérre épülő nyugdíjrendszerekben (Csaba–Tóth 1999: 20). De vegyes gazdaságról ennél szélesebb, a tulajdonviszonyok egészére kiterjedő értelemben itt is alig esik szó.¹⁴

A jóléti állam működését értelmező, második generációs publikáció-tömeg feldolgozására nem tudok vállalkozni, de néhány alapmű és összehasonlító elemzés alapján megkockáztatom azt a feltételezést, hogy ezek az elméletek még kevésbé foglalkoznak az állami tulajdon kérdésével, mint korai társaik. A téma legfeljebb a szűkebb szociálpolitikai területen belül bukkan fel, abban a formában, hogy valamilyen állami szervezet közvetlenül nyújtja-e ezeket a szolgáltatásokat – ami szintén fontos kérdés, de a gazdaság egészében terjedő köztulajdonnak nem ad teoretikus háttérrel.

Nézzük meg ezután, hogyan kezelte a tulajdon ügyét a „keynesi jóléti rendszer” másik elméleti komponense!

A KEYNESI ELMÉLET ÉS A „KEYNESIANIZMUS”

Az 1920-as években nemcsak a hagyományos („ó-liberális”) gazdaságfelfogás bírálata, hanem a keynesi *Általános elmélet* gazdaságpolitikai elemei is benne voltak a levegőben. Maga a szerző és mások is tettek hasonló javaslatokat, sőt ezek – mint az említett svéd példa mutatja – a gyakorlatban is érvényesültek. John Kenneth Galbraith (1988) szerint a keynesi tan az új gazdaságpolitikák programoknak nem kiindulópontja volt, hanem „kikristályosodási pontja”.

Keynes már 1924-ben megjelent hetilap-cikkében azt javasolta a kormánynak, hogy a munkanélküliség csökkentésére állami beruházásokkal adjon élénkítő lökést a gazdaságnak. Öt év múlva a liberális párt választási programjának részeként is ezt ajánlotta, utalva a multiplikátor hatásra is – úgy, hogy elemélet helyett a „józan észre,” ráadásul a közgazdászok általános egyetértésére hivatkozott. Nem alaptalanul. Lee (1989) hosszan sorolja az előfutárokat, köztük az azóta elfeledett, de a korszakban széles körben ismert amerikai „amatőr közgazdászokat”, akik hasonló nézeteket népszerűsítettek, nagy sikerrel.

Az akadémiai tudomány köréből is hozva egy példát, a Keynes-tanítvány Richard Kahn is az államilag finanszírozott közmunkák fontosságát hangsúlyozta a foglalkoztatás bővítése érdekében, már az 1930-as évek elején: „Az elsődleges foglalkoztatás növelése nyomán emelkedő bérek és profitok által teremtett kereslet kielégítésére megnő a fogyasztási cikkek termelése. Így ezekben a szektorokban is nőnek a bérek és profitok, és ezek a hatások tovagyűrűznek, bár csökkenő intenzitással. És így tovább, a végtelenségig” (Kahn 1931: 173), majd modellezte is a multiplikátor hatás nagyságát.

¹⁴ A tanulmány említi ugyan a magántulajdon és a privatizáció melletti érveléseket, de csak az állami terjeszkedés kordában tartása kapcsán, nem hozva ezeket közvetlen összefüggésbe a jóléti államokkal.

Érdemes megjegyezni, hogy hasonló hiátus jellemzi a redisztribúciós mechanizmusok kutatását is. Sem a szociológiai, sem a közgazdasági szakirodalomban nem szokás egységes szemléletben vizsgálni a jóléti és a gazdaságon belüli újraelosztást (például az állami támogatásokat, vállalat- és bankmentéseket, a közforrásokból finanszírozott fejlesztéseket). Ritka és ígéretes kivételnek számít Czibere–Gerő–Kovács (2017) friss tanulmánya.

Ezt a mechanizmust, valamint a közösségi beruházások növelését, mint tudjuk, John Maynard Keynes is alapvetőnek tekintette. Ha elméletét elemekre bontjuk, mint ezt Peter Hall (1989c) teszi, akkor három szint különböztethető meg: a közgazdasági teória megreformálása, egy sajátos javaslat az anticiklikus kínálat-vezérlésre, valamint az állami aktivitás kiterjesztése. Mivel a gondolatrendszer összetett – és a kritikusok szerint számos ponton a kifejtés sem egyértelmű – itt is tág tere van a különféle elméleti és gazdaságpolitikai értelmezéseknek. Winch meggyőzően érvel amellett, hogy a szerző maga az első két szintet tartotta fontosnak – nevezzük ezt a keynesianizmus szűkebb fogalmának –, a harmadikat a gazdaság egészének menedzseléseként értelmezte. „...a makrogazdasági szabályozás keynesi technikáit világosan meg kell különböztetni a gazdasági tervezés más formáitól, nem utolsó sorban azért, mert maga a fő építőmester az állami beavatkozás más, **dirigistább** formáival szembeni alternatívaként határozta meg saját rendszerét” – ő maga ebből a szempontból „minimalista” volt (Winch 1989: 109, 124, kiemelés az eredetiben).

Az *Általános elmélet* elismeri ugyan, hogy a teljes foglalkoztatás érdekében tett lépések a hagyományos állami funkciók kiterjesztését jelentik, ami azonban szerzőjének felfogása szerint nem vezet a gazdasági élet zömét átfogó államszocializmushoz. „Ezért úgy vélem, hogy a beruházások meglehetősen átfogó szocializálása bizonyul majd az egyetlen eszköznek a teljes foglalkoztatás megközelítéséhez” – írja. Ugyanakkor széles tevékenységi területek érintetlenek maradnak. „Az állam számára nem a termelési eszközök tulajdonlása a legfontosabb. Ha az állam képes arra, hogy meghatározza az eszközök növelésére szolgáló források nagyságát és a tulajdonosoknak járó jövedelem alaprátáját, akkor minden feladatát teljesítette. A szocializálás szükséges intézkedései pedig fokozatosan, a társadalom általános hagyományainak megtörése nélkül megtehetők” (Keynes 1936: 238), de Keynes sem itt, sem a beruházásokkal kapcsolatban nem fejti ki világosan a szocializálás mibenlétét.

Mindenesetre saját rendszerét „*mérsékelt konzervatív*”-nak nevezte, és szenvedélyesen – noha nem megszorítások nélkül – érvelt az individualizmus, a szabadság megőrzése mellett. „...az individualizmus, ha meg lehet tisztítani a fogyatékoságaitól és a túlkapásoktól, a személyes szabadság legjobb őre, amely minden más rendszernél jobban kiterjeszti az egyén választási lehetőségeket és az élet sokszínűségét.” Az állami szerep növelésére most éppen azért van szükség, mert ez „...az egyetlen gyakorlati eszköz arra, hogy elkerüljük a ma létező gazdasági formák teljes lerombolását, és ez a feltétele az egyéni kezdeményezések sikeres működésének” (i. m.:239). Vagyis ez a kapitalizmus és a demokrácia megmentésének egyetlen útja – állítja Keynes –, minden más autoriter rendszerekhez vezet, mert az emberek nem tűrik tovább a munkanélküliséget, amit a szabadversenyes kapitalizmus önérdékkövetésének tulajdonítanak.

Hozzá kell tenni, hogy az elmélet mindenképpen radikális abból a szempontból, hogy a kapitalizmusnak ennél is lényegesebb megváltozását – talán azt is mondhatnánk, eddig feltételezett lényegének elvesztését – vetíti előre. A tőke mennyiségét ugyanis nem nehéz olyan szintre emelni, írja az *Általános elmélet*, ahol a határhatékonyság nagyon alacsonnyá válik, vagyis a tőke szűkösségének megszűnésével a funkcióját veszített beruházó már nem kap juttatást. „...ez a járadékosok eutanáziáját jelentené, következésképpen a kapitalisták elnyomó hatalmának az eutanáziáját, amely a tőke szűkösségén alapul ... Ezért úgy látom, hogy a kapitalizmus járadékos formája átmeneti fázis, amely eltűnik, amikor megtette a magáét” (i.m.: 237) – mégpedig fokozato-

san, békés úton, azoknak a folyamatoknak a továbbgördülésével, amelyek akkoriban már láthatók voltak Nagy-Britanniában.

Dokumentálható, hogy Keynes nem rokonszenvezett a gazdaság aprólékos vezénylessel, az „üzletellessé” fellépésekkel és a *köztulajdon kiterjesztésével*. Alapművében ezt az előbb idézett félmondaton túl nem is említi, a korabeli angol államosításokért pedig nem lelkesedett (Winch 1989). A későbbi jóléti állam másik két fontos alkotórésze sem szerepelt az elméletben. A nagyhírű közgazdász nem foglalkozott az akkoriban sokhegyűtt, köztük Angliában is egyre népszerűbbé váló *tervezéssel*, amit fenntartásokkal kezelt, sőt a teória némelyek szerint inkább ennek „*mértéktartó alternatíváját*” jelentette (Weir 1989: 74). Elméletének nem része továbbá a *szociális újraelosztás* sem – ez a kérdés nem érdekelté különösebben („*Keynes soha nem volt szenvedélyes szociális reformer*” – idézi életrajzíróját, Skidelskyt Marcuzzo 2005: 5). Bár támogatta William Beveridge javaslatát az átfogó társadalombiztosítási rendszer kialakítására, ugyanakkor a modern szociálpolitika atyja a kezdeti elutasítás után, eredeti neoklasszikus közgazdasági nézeteitől eltávolodva egyre inkább hajlott a keynesi elmélet elfogadására (Marcuzzo 2005), az erre építő korabeli gazdaságpolitikai kormányprogramot pedig „*korszakalkotónak*” nevezte (Beveridge 1944: 28), világos, hogy ezeken a pontokon elgondolásaik különböztek egymástól.

Keynes a megoldáshoz a termelés oldaláról közelítve nem lelkesedett a magas adóért, és eleinte aggodott a széles körű társadalombiztosítás hosszabb távú költségvetési hatásai miatt – később már úgy vélte, hogy az összjövedelem emelkedése megteremti majd a pénzügyi hátteret (Marcuzzo 2005). Beveridge pedig, mint szó volt róla, pártolta a tervezést és az állami tulajdont is, miközben a keynesi javaslatok több elemét, köztük a közmunka középpontba állítását is bírálta. Véleménye szerint az egyrészt nem praktikus, mert nem a reális szükségletekre épít, és nem számol a munkaerő-mobilitás korlátaival, másrészt nem elég radikális, mert a munkaerő-keresletnek csak a ciklikus, nem pedig a tervezést mellőző gazdaságokban krónikussá vált hiányát kezeli, továbbá a beruházások zömét magánkézben hagyja, és nem szakít a költségvetési ortodoxiával (Beveridge 1944: 32–35).

Rövid kitérőként hadd idézzek fel egy korabeli hazai példát a tervezés pártolásáról. Ez azt az állítást is illusztrálja – amelyet Ormos Mária (2004) könyve részletesen kifejt –, hogy a második világháború előtt magyar közgazdászok legjobbjai naprakészen ismerték a külföldi elméleteket, és figyelemmel kísérték a nyugati gyakorlat alakulását.

A liberális gazdaságpolitikához többé-kevésbé határozottan ragaszkodók (mint Navratil Ákos, Heller Farkas, Surányi-Unger Tivadar) mellett voltak olyan szerzők, akik „...a politikai és személyi szabadságjogok fenntartása mellett jóval radikálisabban képviselték az 'irányítás' és részleges tervszerűség programját” (Ormos 2004: 192) – de a szó szűkebb értelmében véve nem voltak keynesiánusok. Közéjük tartozott Malcomes Béla, aki szerint a liberális rendszer korábbi formájában megbukott, mégpedig jórészt azért, mert „*már magát a liberalizmus fogalmát is túlságosan liberálisan értelmezte... A szabad kereskedelmi elv alkalmazása nem volt egyéb, mint az erősebbnek a nemzetközi gazdasági forgalomban biztosított ökoljog... A liberálizmus jegyében nagyra növekedett magángazdaság sok tekintetben az államhatalom fölé kerekedett, és a közérdeket háttérbe szorította. A világgazdaság keletkezében lévő új politikája a szociális és az állami eszme fokozottabb befolyása alá került. A szabadkereskedelmi irányzat letört*”. Az egyes országokban már bevezetett rend lényege a „józan

tervszerűség”. Ez nem a „tőkegazdasági rendszer” ellen irányul, hanem az individualizmus erősebb korlátozásával, a közérdek érvényesítésével „a kapitalizmus végre szociálisan is fokozottabban megindokolható hivatását” alapozhatja meg (Malcomes 1936: 43–47). Ebben megítélése szerint több európai ország mellett az Egyesült Államok is élen járt.

Az utóbbi hivatkozás nem megalapozatlan. Voltak akkoriban olyan amerikai javaslatok, amelyek az eddig idézett elgondolások mindegyikénél keményebben fogalmaztak. Rexon Tugwell (1932) például átfogó, az összes ágazatra kiterjedő tervezést ajánlott, amely meghatározná a tőkefelhalmozás irányát, korlátozná a cégek piacra lépését és terjeszkedését, hozzáigazítaná a termelést a kereslethez – általános ár- és profitellenőrzést jelentene. Ilyen feltételek mellett az új a rendszerben „...a vállalkozásnak (*business*) el kell tűnnie. Ez nem a hangsúly nyomatékosítására szolgáló túlzás, hanem szó szerint kell érteni” (Tugwell 1932: 89). A változásokat nem egyszerre vezetjük be – írja –, fokozatos módosítások lesznek. De a *laissez faire* intézményeit le kell rombolni, amihez az alkotmányos rend átalakítása is szükséges. Vagyis e felfogás szerint a magángazdálkodás a szigorú szabályozás, nem pedig köztulajdonba vétel útján „tűnik el”.

Bár Tugwell Roosevelt elnök agytrösztjének tagja volt, a változás persze nem lett ennyire szélsőséges. Sok ponton módosította azonban a gazdaság és a társadalom működési kereteit. Az *Általános Elmélet* megjelenése előtt elindított, szociálliberálisnak nevezett New Deal tartalmazott foglalkoztatás- és keresletnövelő elemeket – ez a gazdaságélénkítés Salant (1989) elemzése szerint csak 1938-tól vált alapvetővé –, de az egyéb programok listája is hosszú. Többek között új hatóságok jöttek létre, megváltoztatták a bankok, az értékpapír forgalom, valamint a munkaviszonyok szabályozását, új állami vállalkozások alakultak, és az 1935-ben elfogadott társadalombiztosítási törvény a központi állam pénzügyi hozzájárulásával bevezette a nyugdíjrendszert, a munkanélküli segélyt és a gyermeknevelés támogatását. Az USA-ban, Angliától eltérően, a keynesi program az 1930-as években összekapcsolódott a tervezéssel és a jóléti rendszer kiterjesztésével¹⁵ mind intellektuálisan, mind pedig a politikai porondon (Weir 1989).

Az Egyesült Államok esete a korábban felvillantott angol és svéd példákkal együtt azt mutatja, hogy nemcsak a jóléti rendszerek alakításában, hanem *a szűkebben definiált keynesianizmus* politikai értelmezésében, elfogadásában, alkalmazásának idejében és módjában nagyok voltak az országok közötti különbségek. Ezt alaposan és tanulságosan elemzi a Peter Hall (1989a) által szerkesztett kötet, amely az eltéréseket komplex indokokkal – a gazdaságok, az állami intézményrendszer és a tudományos élet szerkezetével, a pártok ideológiájával és hatalmi viszonyaival, az állam és a társadalom történetileg kialakult kapcsolatával, a politikai diskurzus szerkezetével – magyarázza. E csoportosítás szerint az elmélet hatása először az USA-ban és Svédországban volt a legnagyobb, majd a világháború után Angliában is; a németek, a franciák, az olaszok, a dánok és a finnek viszont – különböző okokból – később is csak visszafogottan alkalmazták.

Ez a felosztás nem vág egybe Esping-Andersennek a jóléti államokra adott hármastipológiájával – részben az elemzés fő szempontjának különbsége miatt –, de főképpen valószínűleg azért, mert a keynesi és a jóléti rendszereknek nemcsak a megvalósítása tér el országonként, hanem maguk az elméletek is különböznek.

¹⁵ Igaz, hogy ezek a maguk idejében úttörő lépések 1945 után megtorpantak, és sokáig folytatás nélkül maradtak (Esping-Andersen 1990).

Államosítások – elmélet nélkül

Elemzésünk középponti kérdése, az állami tulajdon kiterjesztése szempontjából az a legfontosabb következtetés, hogy ehhez a keynesianizmus – legalábbis az elméletet és a gazdaságpolitikai javaslatot nézve – nem adott eszmei keretet. A jóléti teóriák zömében sem szerepel a köztulajdon. A kivételek – az itt bemutatottak közül a fábiánus mozgalom, Pigou és Beveridge – a korai elgondolások közé tartoznak, az 1945 utáni írások ezt általában csak egy szűkebb területen, a szociális szolgáltatások intézményeivel kapcsolatban említik. Mivel a második világháború után a fejlett országok a Keynesre hivatkozó jóléti állam valamilyen formáját vezették be, és ugyanakkor nagy – bár nem egyforma mértékű – *államosítási hullám* is kezdődött, ez utóbbinak valójában *nem volt elméleti megalapozása*. A jelenség okainak mérlegeléséhez hozzásegít a keynesi és a jóléti teóriák viszonyának összegzése.

Ha mindkét felfogás *szűkebb értelmezését* vesszük alapul (azaz a jóléti államot Esping-Andersen meghatározása nyomán a szociálpolitikával, a keynesianizmust pedig az eredeti forrásból kiindulva egy új teória, illetve az anticiklikus gazdaságpolitika új módszerével definiáljuk), akkor a két irányzat korántsem azonos, annak ellenére, hogy az általánosságok szintjén *sok a hasonló vonás*. A jóléti elméletek és a keynesianizmus és egymáshoz *közel álló problémára* kerestek választ. Ez először a szegénység, azaz a jövedelemhiány, ami összefügg a munka-lehetőséggel is, majd az 1920-as évektől a tömeges munkanélküliség – innentől kezdve a foglalkoztatás kitüntetett szerepe szoros kapcsolatot teremt a két irányzat között. Közös a *kiindulópont* is, a kétkedés abban, hogy a piaci önszabályozás a legjobb megoldás a társadalmi-gazdasági bajok orvoslására. A kapitalizmust a bemutatott elméletek többsége hosszú távra nem tartja a legjobb berendezkedésnek – mint láttuk, ez nemcsak a szocialistákra, szociáldemokratákra, hanem Keynesre is áll –, de a változásokat békés, fokozatos úton, a szabadság és a demokrácia fenntartásával gondolják el. Közös továbbá a *javaslat* fő iránya is: a piacgazdaság keretein belül az állami felelősség és szerepvállalás növelése, azaz a magántulajdonhoz fűződő jogok korlátozása, a közösségi értékek érvényesítése az individualisztikus szempontok rovására.

A konkrétumokat nézve azonban *szembeötlőek a különbségek*. Keynes alapvetően gazdasági nézőpontból, kifejezetten a recessziós időszakok makrogazdasági politikájához adott programot, a ciklikus munkanélküliség enyhítése érdekében. A kereslet élénkítése az állami kiadások emelkedésével jár ugyan, és növelheti a költségvetési hiányt, de jó esetben csak átmenetileg.¹⁶ A jóléti állam magját adó szociálpolitika ellenben a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésére, a nehéz élethelyzetek kezelésére irányul, amelyeknek a munkanélküliség csak az egyik megjelenése. A válságperiódusokon túlmutató, strukturális problémák megoldása többé-kevésbé széleskörű és tartós jövedelem újraelosztást igényel, hosszabb távon is felduzzaszthatja a kormányzati redistribúciót. A keynesianizmusban a magántulajdon (az „individualizmus”) korlátozása a beruházási döntésekre, azaz döntően a termelésre összpontosul, míg a jóléti elvek a piac (az áru jelleg) szélesebb körű háttérbe szorítására építve elosztás-centrikusak.

Ebből következően *a keynesi rendszer nem okvetlenül jóléti jellegű* a szó szűkebb értelmében – a szociálpolitika nem szerves része –, és megfordítva, a jóléti berendezkedés nem feltételezi a beruházásokat növelő

16 A szakirodalomban vitatott, hogy mennyire korlátozta az eredeti elmélet a deficitfinanszírozást a visszaesés periódusaira. Az ütköző álláspontokról lásd például Marcuzzo (2005), Skidelsky (2009).

fiskális politikát. Ugyanakkor a kétféle megközelítés nem zárja ki egymást, ellenkezőleg, *kölcsönösen erősíthetik a másik hatását*. Az összkereslet fenntartásához hozzájárulhatnak a szociális újraelosztásból – társadalombiztosításból, családtámogatásokból, a rendszert működtető adminisztráció finanszírozásából – adódó automatikus stabilizátorok, a gazdaságélénkítés sikere viszont egyrészt csökkenti az elosztó rendszerekre nehezedő nyomást, másrészt megnagyobbítja azt a tortát, amit szeletelni lehet.

Ahol a két megközelítés a hasonló kiindulópontokon és ezen a komplementer jellegén túl összetalálkozik, az a felfogások *tág értelmezése*. Így nézve a közös lényeg *az állami szerep kiterjesztése* – ami viszont annyira sokrétű, hogy szinte parttalan fogalomkör. Ennek ellenére, vagy éppen ezért lett ez a közkeletű felfogás, különösen a (gazdaság)politikában. A keynesi eszmerendszer gazdasági ciklusokat kisimító javaslati vegyes fogadtatásra találtak,¹⁷ miközben az állami aktivitás növelése egyértelműen népszerűvé vált. Az elmélet hivatkozási alapot adott a kormányzati szerep bővítéséhez, segített felpuhítani a nemzetállamok költségvetési korlátját, lehetőséget adva többek között nagy léptékű szociális programok elindítására és fenntartására is. Amikor 1945 után a konkrét körülmények – a hadigazdálkodás tapasztalatai, az újjáépítés és a biztonság igénye – elodáztathatatlanná tették a változásokat, a keynesizmus *„olyan köpönyeggé vált, amely alkalmas volt elfedni vagy felöltöztetni a gazdasági gyakorlat sokféle változatát”* (Hall 1989b: 5); magába foglalta a fiskális politikán túl a monetáris politikát, a tervezést, a szabályozást, a mikrogazdasági vezérlést és a széleskörű szociálpolitikát is. Ez lett a „keynesi jóléti állam”, a „*Keynes plusz Beveridge*” formula (Esping-Andersen 1990: 147), amely útfüggő módon, országonként változatos mintázatokban vegyítette az egyes eszközöket, így különböző kapitalizmus-típusokat teremtett.¹⁸

A szociális szolgáltatások területén túllépő állami tulajdonlás perifériára szorulását az elméletekben az magyarázhatja, hogy a köztulajdon sem a keresletélénkítő politikának, sem a szociális újraelosztásnak nem elengedhetetlen feltétele. A magántulajdonosi rendszer *államosítás nélkül is korlátozható*, megfelelő szabályozással működtethető államvezérelten – mint ezt a hadigazdálkodás vagy a korai svéd példa is mutatta –, és a szolidaritás, az egyenlőség értékeit is lehet enélkül érvényesíteni. Ugyanakkor a kormányzati beavatkozás eszközeinek kombinálhatósága érvényes a köztulajdonra is: ez is *beillesztethető a bővülő állami szerepkészletbe*, a szabályozás-újraelosztás színes palettájába. Az állami szektor kiterjedésével szilárdabb bázist kap a makrogazdasági tervezés, közvetlen központi döntésekkel növelhetők mind a beruházások, a foglalkoztatás és a keresletet bővítő bérek, mind pedig – a vállalatok által nyújtott juttatások révén – a szociális jólét. De a komplementaritás mellett megjelenik a *helyettesítés lehetősége*: a tulajdonlás kiválthatja a szabályozást és (főként a munkahelyteremtés révén) a szociálpolitika egy részét is. Noha ezeknek az átváltásoknak a felvetése a teóriákból kimaradt, a gyakorlati-politikai döntésekben fontos szerepet játszhattak, hozzájárulhattak a közszektor bővítéséhez.

17 Lee (1989) kimutatja, hogy 1945 előtt sok kormány ódzkodott a deficit-finanszírozástól a korábbi inflációs trauma és az azzal járó társadalmi zűrzavar miatt, továbbá attól tartva, hogy ez csökkentené autonómiájukat az üzleti körök és a szélesebb társadalmi csoportok erősödő nyomása következtében.

18 Ennek az utóbbi évtizedekben egyre bővülő irodalmát Peter Hall és David Soskice (2001) úttörő munkája nyomán a kapitalizmus változatainak (*Varieties of Capitalism*) címszava alatt találhatjuk meg. Az eredeti, Európára és az angolszász országokra összpontosító modell egyébként liberális és koordinált piacgazdaságot különböztet meg, amelyeknek mintapéldája az USA és Németország. Itt a csoportképző kritériumok a vállalatok kapcsolatrendszerén, a koordinációs mechanizmuson alapulnak, sem az állami tulajdon, sem a jólét nem szerepel közöttük. A későbbi tipizálások viszont sokszor tartalmazzák a szociális védelem, a jóléti rendszerek elemeit.

Végül is az 1945 utáni államosítások szilárd elméleti alapok nélkül indultak el. Csak az állami szerep növekedésének általános, a keynesi jóléti államban összegződő keretfeltételei adtak nekik hátszelet – de természetesen ez sem kevés.

HIVATKOZÁSOK

- Berman, S. (2006) *The Primacy of Politics: Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511791109>
- Beveridge, W. (1942) *Social Insurance and Allied Services*. London: His Majesty's Stationary Office.
Elérhető: http://news.bbc.co.uk/2/shared/bsp/hi/pdfs/19_07_05_beveridge.pdf [Letöltve: 2017-10-11]
- Beveridge W. (1944) *Full employment in a Free Society*. London: The New Statesman and Nations and Reynolds News.
Elérhető: https://library.lse.ac.uk/archives/beveridge/9A_79_Full_employment_in_a_free_society.pdf [Letöltve: 2017-10-11]
- Briggs, A. (1961) The Welfare State in Historical Perspective, *Archives Européennes de Sociologie*, II. 221–258.
<https://doi.org/10.1017/s0003975600000412>
- Csaba I. – Tóth I. Gy. (szerk.) (1999) *A jóléti állam politikai gazdaságtana*. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium. Bevezetés, 7–37.
- Czibere I. – Gerő M. – Kovács I. (2017) Újraelosztás és integráció. In Kovács I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezetet a magyar társadalomban*. Szeged – Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet – Belvedere Meridionale, 51–116.
- Drechsler, W. (2016) Kathedersocialismus and the German Historical School. In Reinert, E. S. – Ghosh, J. – Kattel, R. (szerk.) *Handbook of Alternative Theories of Economic Development*. Edward Elgar Publishing, 109–123.
<http://dx.doi.org/10.4337/9781782544685.00011>
- Esping-Andersen, G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Galbraith, J. K. (1988) *Egy kortárs emlékei*. Budapest: Európa.
- Gedeon P. (2011) Rivalis elméletek a jóléti államról. *Politikatudományi Szemle*, 2, 7–30.
- Hall, P. A. (szerk.) (1989a) *The Political Power of Economic Ideas: Keynesianism across Nations*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Hall, P. A. (1989b) Introduction. In Hall (1989a) 3–26.
- Hall, P. A. (1989c) Conclusion: The Politics of Keynesian Ideas. In Hall (1989a) 361–392.
- Hall, P. A. – Soskice, D. (szerk.) (2001) *Introduction: Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford University Press.
- Kahn, R. (1931) The Relation of Home Investment to Unemployment. *The Economic Journal*, (41)162, 173–198.
<https://doi.org/10.2307/2223697>
- Keynes, J. M. (1936) *The General Theory of Employment, Interest, and Money*. Elérhető: <http://cas.umkc.edu/economics/people/facultypages/kregel/courses/econ645/winter2011/generaltheory.pdf> [Letöltve: 2016-05-30]
- Lee, B. A. (1989) The Misadventure of Necessity and Invention: the Porto-Keynesianism and Democratic States in the 1930s. In Hall (1989a), 129–170.
- Loppert Cs. (2003) *Sikerek és kudarcok az európai szociáldemokrácia történetében*. Budapest: Századvég.
- Madarász A. (2002) Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. *Közgazdasági Szemle*, 10, 838–857.
- Malcomes B. (1936) *A gazdaság új fejlődése. Az antilibális irány rendszeres vizsgálata, különös tekintettel a nemzetközi vonásokra*. Budapest: Dr. Vajna György és Társa.
- Marcuzzo, M. C. (2005) Keynes and the Welfare State.
Elérhető: www.ie.ufrj.br/eventos/seminarios/pesquisa/texto_02_12.pdf [Letöltve: 2017-01-09]
- Marshall, T. H. (1950) *Citizenship and Social Class and Other Essays*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Morel, N. – Palier, B. – Palme, J. (szerk.) (2012) *Towards a Social Investment Welfare State? Ideas, Policies and Challenges*. Bristol: Policy Press at the University of Bristol.
- Ormos M. (2004) *A gazdasági világválság magyar visszhangja*. Budapest: PolgART.
- Pease, E. R. (1916) *The History of the Fabian Society*. New York: E. P. Dutton & Co.
- Pigou, A. C. (1920) *The Economics of Welfare*. Elérhető: <http://www.econlib.org/library/NPDBooks/Pigou/> [Letöltve: 2016-11-20]
- Polányi K. (2004 [1946]) *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest: Napvilág.
- Salant, W. S. (1989) The Spread of Keynesian Doctrines and Practices in the United States. In Hall (1989a) 27–52.
- Skidelsky, R. (2009) *The Return of the Master*. New York: Public Affairs.

- Tawney, R. H. (1922) *The Acquisitive Society*. London: G. Bell and Sons Ltd.
Elérhető: <https://archive.org/details/acquisitivesocie00tawnuoft> [Letöltve: 2016-07-18]
- Tilton, T. A. (1979) A Swedish Road to Socialism: Ernst Wigforss and the Ideological Foundations of Swedish Social Democracy. *The American Political Science Review*, (73)2, 505–520. <https://doi.org/10.2307/1954894>
- Tugwell, R. (1932) The Principle of Planning and the Institution of Laissez Fire. *American Economic Review*, March, 75–92.
- Wallis, E. (szerk.) (2009) *From the Workhouse to Welfare, What Beatrice Webb's 1909 Minority Report can teach us today*. London: Fabian Society.
- Webb, S. (1890) *English Progress towards Social Democracy*. London: Fabian Society. Elérhető: <http://digital.library.lse.ac.uk/objects/lse:viy575hih> [Letöltve: 2016-01-11]
- Webb, S. (1891a) *The Municipalisation of the Gas Supply*. Fabian Tract No. 32. Elérhető: <http://digital.library.lse.ac.uk/objects/lse:yeq938bor> [Letöltve: 2016-01-11]
- Webb, S. (1891b) *Municipal Tramways*. Fabian Tract No. 33. Elérhető: <http://digital.library.lse.ac.uk/objects/lse:yeq938bor> [Letöltve: 2016-01-11]
- Webb, S. (1891c) *London's Water Tribute*. Fabian Tract No. 34. Elérhető: <http://digital.library.lse.ac.uk/objects/lse:put749cot> [Letöltve: 2016-01-11]
- Webb, S. – Webb, B. (szerk.) (1909) *The Minority Report of the Poor Law Commission, Printed for the National Committee to Promote the Break-up of the Poor law*. London. Elérhető: https://archive.org/details/b24872726_0001 [Letöltve: 2017-09-16]
- Weir, M. (1989) Ideas and Politics: The Acceptance of Keynesianism in Britain and the United States. In Hall (1989a) 53–86.
- Winch, D. (1989) Keynes, Keynesianism, and State Intervention. In Hall (1989a) 107–128.

STEFAN DOMONKOS – SIMONOVITS ANDRÁS¹

NYUGDÍJREFORMOK A POSZTSZOCIALISTA EU TAGÁLLAMOKBAN 1989 ÓTA²

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2018.1.113

ABSZTRAKT

Cikkünk az EU11 országok nemzeti nyugdíjrendszereinek legfontosabb problémáit tekinti át. A rendszer-váltás után e nemzeteknek át kellett alakítaniuk időskori nyugdíjrendszerüket is. Közös és eltérő vonásokat hangsúlyozva, cikkünkben arra a következtetésre jutunk, hogy a tizenegy ország közül egyik sem találta még meg a tökéletes megoldást: egy olyan nyugdíjpolitikai eszközkombinációt, amely ötvözné a fenntarthatóságot a hatékonysággal és az elégségességgel. Sőt, a régió államai az idő haladtával sem javítottak eleget nyugdíjrendszerük működésén. A tanulmányban taglalt hibák egy része változatos formában és különféle körülmények között újra és újra megjelent. A nyugdíjrendszereket legfontosabb kvalitatív dimenzióik mentén értékelve, írásunk közös keretben világítja meg a leggyakoribb nyugdíjpolitikai hibákat.

Kulcsszavak: posztszocialista országok, nyugdíjreform, politikai fenntarthatóság, gazdasági fenntarthatóság

PENSION REFORMS IN POST-SOCIALIST EU MEMBER STATES

ABSTRACT

This paper surveys the most important conundrums of the pension policies among the EU11 countries. After the systemic changes following 1989, these nations had to transform their old-age pension systems. Emphasizing the commonalities and the differences, we reach the conclusion that none of the eleven countries have found the perfect solution: a pension policy mix which would combine sustainability and efficiency with adequacy. Some of the errors discussed in the study reappear from time to time in various forms and in various situations. By evaluating pension systems alongside the most important qualitative dimensions, our paper provides an analysis of the most ubiquitous pension policy errors in a common framework.

Keywords: post-socialist countries, pension reform, political sustainability, economic sustainability

1 *Stefan Domonkos*: Szlovák Tudományos Akadémia Közgazdaság-tudományi Intézete (IER-SAS). *Simonovits András*: MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet.

2 Ez a tanulmány az angol nyelvű Domonkos–Simonovits (2017) némileg átdolgozott változata. Szalai Júliát Simonovits András hosszú évek óta ismeri és tiszteli. Bár mindketten sokat foglalkoztunk nyugdíjrendszerekkel is, hozzáállásunk jelentősen eltért egymástól. Júli alulnézetből, András fölülnézetből közelített a kérdésekhez. Ez a tanulmány is a felülnézeti közelítés alkalmazza, ezért az illendőnél kevesebb lesz az átfedés. A tanulmány a Szlovák Köztársaság tudomány-és kutatási alapjának (APVV) támogatásában részesült az APVV-14-0787 projekt keretén belül. Köszönjük a szerkesztők és a névtelen lektorok értékes megjegyzéseit, amelyeket minél teljesebben igyekeztünk figyelembe venni.

NYUGDÍJREFORMOK A POSZTSZOCIALISTA EU TAGÁLLAMOKBAN 1989 ÓTA

BEVEZETÉS

1990 után a korábbi államszocialista blokk nemzetei, és ezek között az Európai Unió (EU) integrációt követő kelet-európai posztszocialista országok is, szembetalálták magukat a szükségszerű átalakítás nehéz feladatával: az államszocialista gazdaságot piacgazdasággá, a tekintélyelvű politikai rendszert a demokráciává kellett átszervezniük. Az ún. tervgazdaság torz szerkezetéhez illesztett nyugdíjrendszerüket is összhangba kellett hozni a piacgazdaság körülményeivel. Eltérő gazdasági és politikai feltételeiktől függően az EU11 mindegyik országának újra kellett gondolnia nyugdíjpolitikáját.³ A régió tapasztalatai bizonyítják, hogy a politikacsinálók sokféle választ adhatnak a reformkihívásokra. Különböző EU11 országok különböző időpontokban vezettek be reformcsomagokat, a korábbi nyugdíjpolitikai megoldásoktól és a gazdasági-politikai feszültségekről függően. E tanulmány közös nyugdíjkeretben értékeli a legjobb és legrosszabb nyugdíjpolitikai döntéseket az EU11 országok elmúlt 25 éves reformjaira fókuszálva.

A(z egészségügyi és nyugdíj) társadalombiztosítás 19. századbeli bevezetése óta a ma EU11-nek nevezett országok zömének terve inkább a bismarcki, mintsem a beveridge-i filozófia felé hajlott (Inglist 2008). A járadék valamilyen formában a korábbi járulékuktól függött, de e két változó közti kapcsolat erőssége gyengébb volt, mint amit egy járulék meghatározott (DC) vagy pontrendszer követelne. Ez utóbbi esetén az életpálya során befizetett járulékok és a kifizetett járadékok szoros kapcsolatban állnak egymással. Bár az államszocialista gazdaságok nyugdíjrendszere mélyreható reformokat igényelt, volt egy tagadhatatlan előnyük: szemben számos nyugati nyugdíjsémával, az 1970-es évekre már átfogták az egész népességet.

Az első átmeneti évtizedben az EU11 politikusi és hazai szakértői nagymértékben külföldi, mindenekelőtt a Világbank (WB) és a Nemzetközi Valutaalap (IMF), másodsorban a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) szakembereire támaszkodtak. Néhány kihívás, például a már megállapított nyugdíjak indexálása és a kezdőnyugdíjak valorizálása kezelhető volt e nemzetközi szervezetek tanácsainak megfogadásával. Az átmenet sajátos problémái, például az állami tulajdonban lévő vállalatok összeomlása jelentős kihívást jelentettek, és kezelésük sajátos megoldásokat igényelt. A jelen tanulmány értékeli azokat a nyugdíjpolitikai válaszokat, amelyek a korábbi államszocialista országok demokratikus kormányai a gazdasági átmenet és a küszöbönálló népességöregedés kihívásaira adtak. A posztszocialista nyugdíjreform-politika legnyilvánvalóbb kérdéseinek megvitatásán túl felhívjuk az Olvasó figyelmét a nyugdíjrendszerek szinte rejtett tervezési (dizájn) hibáira, amelyek még nem kaptak elegendő figyelmet a szakirodalomban.

³ Az EU11 országok abc-sorrendben: Bulgária, Csehország, Észtország, Horvátország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia és Szlovénia.

Milyen ismérvek mentén értékeljük a nyugdíjrendszerek és a nyugdíjreformok minőségét (Barr–Diamond 2008)? A legtöbb szakértő egyetért abban, hogy egy nyugdíjrendszernek *elégészesnek* (adekvátnak) és gazdaságilag *fenntarthatónak* kell lennie. Ha nagy csoportok tagjai nem kapnak elégséges nyugdíjat, amely elfogadható időskori jövedelmet biztosít számukra, akkor a rendszer elégtelen. Ha a nyugdíjrendszer gazdaságilag fenntarthatatlan, akkor előbb vagy utóbb lényeges reformra szorul.

A nyugdíjrendszernek mind a nemzedékeken belül, mind a nemzedékek között *méltányosnak* kell lennie. A méltányosság nem feltétlenül jelenti azt, hogy a nyugdíjrendszernek biztosításmatematikailag méltányosnak (fair) kell lennie, mint amilyen a Svédországból másolt lengyel vagy a lett nem pénzügyi DC (rövidítve NDC).⁴ Azt várjuk, hogy egy nemzedéken belül méltányos rendszer logikusan eltér a biztosításmatematikai méltányosságtól, és újrelosztást hajt végre a jól fizetettektől a rosszul fizetettek felé, nem pedig fordítva. A nyugdíjrendszer nemzedékek között akkor méltányos, ha minden nemzedék relatív terhe azonos (Musgrave-szabály).

Egy jó nyugdíjrendszer vegyíti a *szolidaritás* és a *hatékonyság* elvét. A szolidaritás legalább minimális szociális segítyt követel azok számára is, akik nem fizettek elég hosszú ideig járulékot. A hatékonyság olyan szabályokat követel, amelyek a dolgozókat érdekeltté teszi abban, hogy dolgozzanak és rendesen fizessenek járulékot a teljes munkabérük után. A nyugdíjrendszeren belül a hatékonyság különösen fontos akkor, amikor az általános (normális) nyugdíjkorhatár gyorsan és jelentősen emelkedik, ahogyan ez a legtöbb EU11 országban végbe megy. Ha ugyanis az előrehozott nyugdíjba vonulás büntetése túl kicsi, akkor az általános korhatár emelése nem növeli a tényleges nyugdíjba vonulási életkort (a korcentrumot). Viszont ha a levonás túlzott, akkor a nyugdíjasok jelentős részét kitevő korhatár alatt visszavonulók szegénységbe zuhannak.

Utoljára, de nem utolsósorban, egy nyugdíjrendszernek *jól tervezettnak* kell lennie. Hüvelykujjszabályként a jól tervezettség azt jelenti, hogy a tb-rendszer a lehető *legegyszerűbb*, de nem túlzottan egyszerű. Például a nyugdíjak legegyszerűbb emelési szabálya az lenne, ha mindenki azonos összegű emelést kapna, függetlenül az előző évi nyugdíj nagyságától. Egy ilyen megoldás azonban nemcsak méltánytalan és politikailag érzékeny, hanem – mint a jelenlegi szlovák tapasztalat is mutatja – a különböző nyugdíjkorosztályok között előreláthatatlan egyenlőtlenségekhez vezet. Ezért a legtöbb országban a már megállapított nyugdíjak arányos indexálása és a korábbi keresetek valorizálása a főszabály.⁵ Hasonlóan, a nyugdíj megállapításánál figyelembe vett évek számát az utolsó néhány évre csökkentve egyszerűsödik a nyilvántartás, de egy ilyen megközelítés túlzottan egyszerűsít, és méltánytalanul kedvez azoknak, akiknek a keresete gyorsabban nő, mint az átlag. Tehát az egyenlőség és a méltányosság ismervét kielégítendő, a kezdő nyugdíjaknak nemcsak a záróévek, hanem szimmetrikusan minden járulékfizetési évtől egyformán kell függnie. A régió nyugdíjrendszereit az Eurostat és az OECD adatait használva összehasonlítjuk. Ezekre az adatokra támaszkodva, cikkünk kiértékeli, hogy a nevezett EU11 országok nyugdíjreformjai milyen mértékben követték a józan nyugdíjpolitika alapelveit.

Szalai Júlia számos tanulmányában foglalkozott a jóléti állammal és azon belül a nyugdíjrendszerrel. Itt csak két tanulmányra utalunk: Szalai (1992) a társadalombiztosítás érdekviszonyairól adott történeti áttekin-

4 Némileg leegyszerűsítve, az NDC az éves nyugdíjat a nyugdíjazásig felhalmozott járuléktömeg és a nyugdíjazás után várható hátralévő élettartam hányadosaként azonosítja.

5 A valorizálás azt jelenti, hogy a több évtizedes foglalkoztatási pályán befizetett járulékokat, pontosabban az alapul szolgáló egyéni béreket a kezdőnyugdíjban a nyugdíjazás előtti éves népgazdasági bérszintre hozzák.

tést, Szalai (2006) pedig a magyar poszt szocialista jóléti államban létrejövő szegénységet és csapdákat elemzte. Szociológusi hozzáállásának megfelelően kiemelt figyelmet fordított az elégtelen forrású, decentralizált szegénnytámogatásra. Ha elfogadjuk, hogy a tb-nyugdíjrendszer jelentős része csak kényszermegtakarítás, akkor érthető, hogy nála a nyugdíjrendszernek az egyéb területei, nevezetesen a munkanélküliséget tompító rokkant-nyugdíjazás és a rászorultsági segélyek megőrző hatása szerepel. Ezek a dimenziók hiányoznak cikkünkben. A cikk egyik lektora jogosan hívta föl figyelmünket további hiányzó dimenziókra: hogyan hat a nyugdíjrendszer a demográfiai folyamatokra, a munkapiacra, a jövedelmeken belül a járulékos jövedelmek arányára, az éves és az életpálya jövedelem-újraelosztás különbségeire. Igyekeztünk elszakadni az EU-szakirodalom túlzottan diplomatikus megfogalmazásaitól, de ez nem mindig sikerült.

Részben helyhiány miatt alig foglalkozunk a térség leglátványosabban induló, de jelenleg megbicsakló nyugdíjreformjával: a kötelező magánnyugdíj-pillér bevezetésével. Itt csak két dolgot szögezünk le: a szerzők egyrészt nem osztják az ún. második pillér iránti lelkesedést, másrészt elhatárolják magukat a 2010 óta Magyarországon kormányzó párt privatizációellenes kurzusától (vö. Simonovits 2011).

A cikk hátralévő részének a szerkezete a következő. A 2. szakasz az EU11 országok nyugdíjrendszereinek elégségeségét és fenntarthatóságát taglalja. A 3. szakasz a nemzedékek belüli és a nemzedékek közti újraelosztást tekinti át. A 4. szakasz a szolidaritás és a hatékonyság ötvözését tanulmányozza, míg az 5. szakasz az EU11 országok nyugdíjtervezésének kevésbé látható kérdését vitatja meg. A 6. szakasz levonja a cikk következtetéseit.

2. ELÉGSÉGESSÉG ÉS FENNTARTHATÓSÁG

Az 1a. és 1b. táblázat az EU11-országok relatív medián időskori jövedelmeit és a nyugdíjszegénységét mutatja – az egyenértékes medián jövedelem 60 százalékát tekintve a szegénységi küszöbnek. Látni fogjuk, hogy néhány EU11 országban a relatív időskori jövedelem meglehetősen alacsony (például a balti köztársaságokban kb. a medián 70 százaléka). Ezzel ellentétben Lengyelországban, Magyarországon és Romániában az időskorú háztartások jövedelme egyes években meghaladja az aktív korú háztartások átlagát.

Néhány EU11 országban az időskori relatív jövedelem meglehetősen stabil volt. Például Szlovéniában 87 és 91 százalék között ingadozott a megfigyelt időszak egészében. Más országokban, nevezetesen Lettországon, Litvániában és Romániában a mutató viharos pályát követett. Mélyreható elemzésről lemondva, mind az extrém értékek, mind a vad ingadozások a nyugdíjpolitika súlyos hibáit jelezhetik. Bár az időskori szegénységi mutatók ingadozása kisebb, a nemzetközi különbségek azonban itt is nagyok. Csehországban és Szlovákiában a szegénységi hányad 10 százalék alatt van, miközben a minimalista balti államok, különösen Észtország és Lettország, képtelenek megbirkózni az időskori szegénységgel.

1. táblázat. Időskori relatív medián jövedelem és szegénységi hányad

1a. táblázat. Időskorú* háztartások jövedelme a dolgozókorú háztartások jövedelmének arányában									
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
EU28					0,92	0,93	0,95	0,96	0,97
Bulgária	0,81	0,80	0,70	0,67	0,79	0,78	0,79	0,80	0,87
Csehország	0,84	0,84	0,81	0,81	0,84	0,85	0,87	0,88	0,87
Észtország	0,71	0,67	0,64	0,68	0,74	0,77	0,73	0,70	0,64
Horvátország					0,81	0,87	0,89	0,92	0,90
Magyarország	0,96	0,99	1,03	1,04	1,04	1,01	0,99	1,05	1,10
Lettország	0,67	0,66	0,58	0,60	0,79	0,87	0,81	0,79	0,75
Litvánia	0,76	0,71	0,72	0,75	0,95	0,92	0,80	0,81	0,79
Lengyelország	1,09	1,07	0,99	0,93	0,95	0,96	0,98	1,00	1,01
Románia		0,80	0,89	0,99	1,02	1,06	1,07	1,09	1,11
Szlovénia	0,87	0,89	0,88	0,88	0,89	0,88	0,89	0,89	0,91
Szlovákia	0,88	0,84	0,81	0,85	0,87	0,89	0,85	0,92	0,93

* A 60 éven felüliek mediánjövedelme a 15–59 éves csoportéban kifejezve.

1b. Időskori szegénységi hányad**									
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
EU28					15,3	15,5	14,6	14,1	14,0
Bulgária			18,9	22,6	30,3	34,6	28,7	27,8	25,6
Csehország	5,4	4,9	6,7	7,1	6,4	6,5	6,1	5,6	6,5
Észtország	24,0	30,6	35,5	31,0	15,5	13,1	17,6	23,3	30,9
Horvátország					27,5	27,2	24,2	22,0	22,6
Magyarország	9,1	5,9	4,4	4,9	4,8	6,1	7,7	5,9	6,2
Lettország	30,7	34,1	47,2	43,5	18,3	10,9	14,8	17,6	25,7
Litvánia	20,7	26,7	28,9	23,7	12,0	11,7	19,5	20,3	19,9
Lengyelország	8,3	8,3	11,8	14,2	14,0	14,5	14,0	12,3	12,3
Románia		28,1	23,5	19,1	15,7	13,5	14,3	14,8	15,5
Szlovénia	18,3	17,7	19,1	18,2	18,8	19,1	17,3	17,8	15,9
Szlovákia	7,6	7,3	9,0	8,8	6,7	6,2	7,8	6,6	6,6

** A 60+ korcsoport százalékaként kifejezve.

Forrás: Eurostat [tespn060 és ilc_li02 series] 2016. február 19.

Az érme másik oldalát nézve, a fenntarthatóságot legjobban a nyugdíjkiadás/GDP-arány vagy a járulékkulcs segítségével ítéltethetjük meg legjobban. Általános elképzelés szerint a 15 százalék fölötti nyugdíjkiadás/GDP arány vagy a 25–30 százalék fölötti járulékkulcs túl magas.⁶ A 2. táblázat a GDP-arányos időskori, rokkantsági és túlélői nyugdíjkiadásokat mutatja. Több EU11 ország jóval 10 százalék fölött költ a nyugdíjakra, de egyiküké sem éri el a 15 százalékot. Bátor következtetések kimondása előtt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a kategória tartalma egyik évről a másikra változhat. Erre jó példa Magyarország, ahol 2011-ről 2012-re 10,8-ról 9,3 százalékra csökkent a mutató.⁷

6 A teljes járulékbontása munkavállalói és munkáltatói járulékra még ezt a látszólag egyértelmű mutatót is módosítja. Az EU11 országokban a munkavállalói járulékkulcs sokkal kisebb volt, mint a munkáltatói, ezért az összegük nagynak tűnt a többi országhoz képest, ahol a két kulcs egyenlő volt. Például Lettorszában 0 és 20 százalék a két kulcs értéke. Ha a bruttó jövedelmet 10 százalékkal növelnénk, és 10–10 százalékra módosítanánk a két kulcsot, akkor az új járulékkulcsok 10/1,1≈9,09 százalékra módosulnának, összegük pedig 18,18 százalékra csökkenne.

7 Rosszhiszemű változtatással 2011-ről 2012-re a magyar statisztikában a korhatár alatti rokkantnyugdíjasok megszűntek nyugdíjasok lenni, ameddig el nem érik az általános korhatárt; attól kezdve időskori nyugdíjasok lettek.

2. táblázat. Nyugdíjkiadások a GDP százalékában

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
EU28			11,3	12,3	12,3	12,3	12,5	
Bulgária	7,0	6,4	6,7	8,3	8,8	8,2	8,1	8,6
Csehország	7,7	7,6	7,8	8,7	8,8	9,2	9,4	9,3
Észtország	5,9	5,7	6,9	8,9	8,7	7,8	7,6	7,5
Horvátország			9,3	10,4	10,6	10,4	10,6	10,9
Magyarország	9,8	10,3	10,8	10,9	10,7	10,8	9,3	9,4
Lettország	5,7	4,9	5,7	8,3	10,1	8,7	8,3	8,2
Litvánia	6,3	6,5	7,3	9,5	8,4	7,6	7,6	7,2
Lengyelország	12,4	11,4	11,5	12,2	11,6	11,2	10,9	
Románia	6,0	6,4	7,5	9,2	9,3	9,1	8,7	8,3
Szlovénia	10,1	9,6	9,5	10,7	11,0	11,2	11,4	11,7
Szlovákia	7,2	7,1	7,0	8,3	8,2	8,1	8,3	8,5

Forrás: Eurostat [spr_exp_pens series], letöltve: 2016. február 19.

Sőt, a nyugdíjak eltérő adótartalma is torzíthatja a nemzetközi összehasonlítást. Romániában és Szlovéniában a nyugdíjak adóznak, Csehországban, Magyarországon és Szlovákiában nem. Remélve, hogy e problémák nem túl súlyosak, adataink azt mutatják, hogy a nyugdíjkiadás GDP hányadosa tartósan emelkedik a régióban, de elmarad az EU28 átlagától. Horvátországban, Lengyelországban és Szlovéniában a nyugdíjkiadások meghaladták a GDP 10 százalékát. Ezzel ellentétben más EU11 országok, különösen Észtország és Litvánia nyugdíjkiadása nagyon elmarad az európai átlagtól.

A 3. táblázat a nyugdíjkiadásokat az általános kormányzati kiadásokhoz viszonyítja országonként és évenként. Kiemeljük, hogy néhány EU11 országban a nyugdíjak a kormányzati bevételek körülbelül 1/3-át érik el. Ez volt a helyzet Lengyelországban a 2000-es években, de nem sokkal marad el Horvátország, Románia és Szlovénia sem a küszöbértéktől. Ez a mutató tartósan növekedett a régió legtöbb országában, kivéve Magyarországot, ahol a kormányzat kiadás/bevétel GDP aránya mindig a legnagyobb volt.

3. táblázat. A nyugdíjak aránya az általános kormányzati kiadásokban

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
EU28			26,4	28,8	28,8	28,4	28,5	
Bulgária	19,7	16,7	17,3	23,3	26,3	25,6	23,9	23,4
Csehország	19,9	19,3	20,5	22,8	23,0	22,9	23,1	22,6
Észtország	16,0	15,5	18,7	20,2	21,4	20,2	19,5	19,7
Horvátország			22,3	24,9	25,7	25,5	25,5	25,8
Magyarország	23,2	22,9	23,9	23,5	23,8	24,3	20,1	20,1
Lettország	16,1	14,8	17,1	24,2	28,0	24,3	22,9	22,7
Litvánia	18,5	18,9	20,9	26,5	23,9	22,6	23,0	21,9
Lengyelország	30,1	27,6	28,1	32,2	30,6	28,8	27,9	
Románia	18,1	18,1	22,5	29,3	28,3	26,8	26,0	25,1
Szlovénia	23,5	22,8	22,3	25,2	25,3	25,8	25,6	25,8
Szlovákia	20,6	20,7	20,4	23,1	23,9	22,3	23,0	22,1

Megismételjük a Bevezetésben elmondottakat: ha a rendszer fenntarthatatlan, akkor később megreformálják. Ez a követelmény rejlik a nyugdíjrendszerek EU11 néhány országában megfigyelt „állandó reformja” mögött (Simonovits 2008).

3. A NEMZEDÉKEKEN BELÜLI ÉS NEMZEDÉKEK KÖZTI EGYENLŐSÉG

Nemzedéken belüli egyenlőség, azaz a tagok közti egyenlőség mind a nyugdíjjárulék befizetésében, mind a nyugdíjkifizetésben figyelmet érdemel. A nyugdíjfedezet alapszabálya: a járulékköteles jövedelemmel arányosnak kell lennie a járuléknak. A régióban ezt a szabályt általában betartják, de fontos részleteit politikusok és szakértők vitatják. E viták főleg a hátrányos helyzetű, állástalanokat foglalkoztató intézmények járulékkedvezményeit és a nagyon magas jövedelmek után fizetendő járulékok maximalizálását (plafon) érintik.

Sok szakember szerint a munkajövedelmek után fizetett járulékok túlzottan nagy éke csökkenti a foglalkoztatást (Daveri–Tabellini 2000). Ezt az állítást tapasztalatilag megerősítették mind a poszt szocialista (Góra et al. 2006, Rutkowski–Walewski 2009), mind egyéb megfigyelések (Bassanini–Duval 2006). A munkajövedelmet terhelő adók következményeiről folytatott vita általában a szakképzetlen alkalmazottakat érintő kedvezőtlen hatásról szólt, mert őket jobban sújtotta e politika, mint a magasan képzett társaikat. A döntéshozók speciális mentesítéseket dolgoztak ki a kiskeresetűek számára. Jellemző friss példa Szlovákia, ahol 2013-ban bevezettek egy járulékkedvezményt olyan foglalkoztatók számára, akik hosszú távú munkanélkülieket alkalmaznak viszonylag alacsony bérért. Ez az alacsony keresetűeket célzó politika 2015-ben Szlovákia legkevésbé fejlett régióinak igényeihez lett hozzáalakítva, további járulékcsoökkentéseket adva a magas munkanélküliséggel küzdő régiókban élőknek. Bár a kivételezést általában kerülni kell, alkalmazásuk magas járulékkulcsok és nagy munkanélküliség esetén csökkentheti a hosszú távú munkanélküliséget.

A nagyon magas keresetek kezelése is figyelmet érdemel. A legtöbb EU11 országban a tb-törvények megadnak a járulékköteles keresetekre egy maximumot. Ezek a plafonok az átlagbér viszonylag alacsony lengyel 2,5-ös értékétől a szlovák 7-szeres érték között szóródnak. Észtország és Magyarország (ez utóbbi 2013 óta) kivételt képeznek, mivel nincs sem járulékalap-plafon, sem nyugdíjplafon. Hosszú távon ez a szabály kivételesen nagy nyugdíjakat is fog származtatni, s ez nem lehet a tb-nyugdíjrendszer célja.

A nyugdíjjárulék-fizetés nemzedéken belüli egyenlőségének megítélésekor nemcsak a járulékot, de a személyi jövedelemadót (szja) is figyelembe kell venni. A nevezett egyenlőség szükséges feltétele, hogy az szja-rendszer hosszú távon méltányos és stabil legyen. A szóban forgó országok működése tb-járulékon alapul, de ez a csatorna ritkán elegendő a teljes nyugdíjkiadás fedezésére. A keletkező nyugdíjhiányt az állami költségvetés fedezi. Ezért az egyensúlyi járulékkulcs ilyenkor nagyobb, mint a tb-járulékkulcs.⁸ Egy szélsőséges, EU11-en kívüli példa: Dániában, ahol a tb-nyugdíj alapnyugdíj, nincs is tb-járulékkulcs, tehát az szja egy része fedezi az alapnyugdíjakat.

A nyugdíjjárulékokról áttérve a járadékokra, a nemzedéken belüli egyenlőség megkívánja, hogy a nyugdíjrendszer elfogadható nyugdíjat adjon még azoknak az állampolgároknak is, akik egész munkaviszonyuk során olyan kevés járulékot fizettek, amely még ezt a minimumot sem biztosítja. Az OECD-országok zömében a nyugdíjrendszer valamivel nagyobb helyettesítést nyújt a kiskeresetűeknek, mint a többieknek. A 4. táblázat szerint ebből a szempontból az EU11 nagyon vegyes képet mutat. Egyrészt Csehországban egy nagyon erősen újraelosztó rendszer működik, ahol a múltban fizetett járulékok nagyon csekély mértékben hatnak a havi nyugdíjak értékére. Ezzel éles ellentétben a magyar helyettesítési arány alig csökken a jövedelemszinttel.

⁸ Az egyensúlyi és a kiszabott járulékkulcs különbsége a rendszer rejtett hiányára utal.

Az adóék, amely a személyi jövedelemadó és a tb-járulék aránya a teljes bérköltséghez, szintén jelentősen szóródik. Míg Csehországban, Szlovákiában és Szlovéniában az adóteher inkább a magas keresetűekre hárul, addig Magyarországon szigorúan arányos 2013 óta.

4. táblázat. Adóék és nyugdíjhelyettesítési arány jövedelemszint szerint

4a. táblázat. Adóék (szja-kulcs és tb-járulékkulcs)				
	Az átlagbér (AW) százalékában			Összehasonlítás*
	50	100	167	
EU28	20,8	29,6	34,7	1,67
Csehország	15,0	23,0	26,3	1,75
Észtország	16,7	19,6	20,8	1,25
Magyarország	34,5	34,5	34,5	1,00
Lengyelország	21,0	23,8	25,0	1,19
Szlovákia	16,0	22,9	25,7	1,61
Szlovénia	22,9	33,2	37,7	1,64
4b. táblázat. Időskori nyugdíjhelyettesítési arány				
	Az átlagbér (AW) százalékában			Összehasonlítás*
	50	100	150	
EU28	80,7	70,9	66,4	0,82
Csehország	93,1	63,8	51,9	0,56
Észtország	76,1	59,8	53,5	0,70
Magyarország	89,6	89,6	89,6	1,00
Lengyelország	54,0	52,8	52,4	0,97
Szlovákia	84,0	80,6	79,4	0,95
Szlovénia	57,6	57,4	55,1	0,96

* Az átlagon felüli keresetűek adóéke és nyugdíj helyettesítési aránya az átlag alattiak többszöröseként kifejezve.

Forrás: OECD (2015). tax wedge: Eurostat [earn_nt_taxrate series], data, letöltve 2016. április 15.

Bár a magasabb keresetűek alacsonyabb helyettesítési aránya vagy a nagyobb adóék egyes dolgozók járulékfizetési hajlandóságát gyengítheti, megalapozott érvek szólnak ilyen eltérések mellett. Közülük az egyik legfontosabb a jövedelemfüggő várható élettartam. Valóban, nemzedéken belüli egyenlőtlenség a várható élettartamok és a munkával járó fáradtság szóródásában jelenik meg a magas és alacsony keresetűek között. Ennek megfelelően, egyes kutatások arra mutatnak rá, hogy a hosszabban élő dolgozók halasztják el a nyugdíjba vonulást (Kühntopf–Tivig 2012). Egy nyugdíjrendszer, amely kizárólag szabványos biztosításmatematikai elveken és országos statisztikai hivatal által számított élettáblákon alapul, képtelen számot vetni ezzel az antiszelekciós problémával.

A jövőre vonatkozó jelentős mértékű bizonytalanság következtében a nemzedékek közti egyenlőtlenség felmérése még nehezebb feladat, mint a nemzedéken belüli egyenlőtlenségé. Az Auerbach, Gokhale és Kotlikoff (1992) által kidolgozott *korosztályi elszámolás* (GA), amely a korosztályok közti tehermegosztást próbálja meg számszerűsíteni, különösen hasznos lehet annak megállapítására, hogy az adott nyugdíjrendszer mennyire tesz eleget a nemzedékek közti egyenlőségnek. A hiányosságai ellenére a korosztályi elszámolás értelmes, ha nem is teljesen pontos képet ad a nyugdíjrendszeren belüli, nemzedékek közti újraelosztásról. Előrettekintő jellege miatt legfontosabb alkalmazása a közpolitikai reformok jövő nemzedékekre jutó nettó terhének számszerűsítése. Időben elsőként az EU11-régióban Gál, Simonovits és Tarcali (2000) készített korosztályi elszámolást, mégpedig a magyar nyugdíjrendszer 1998-as reformja kapcsán.

A nemzedékek közti egyenlőséget talán legegyszerűbben úgy valósíthatjuk meg, ha hosszú távra rögzítjük a járulékkulcsot, és a nyugdíjat az NDC-rendszerben számítjuk ki. Ez automatikusan figyelembe veszi a nyugdíjazáskor várható élettartam változását. Mégis, amint később taglaljuk, ez a rendszer is torz újraelosztást valósít meg a különböző foglalkozási és jövedelmi csoportok közti várható élettartam-különbségek elhanyagolása miatt.

Az NDC másik kedvezőtlen hatása, hogy a népességregedés miatt a tervezett helyettesítési arányok drámaian csökkennek. Lengyelország esetén ez a tendencia várhatóan szélsőséges mértéket ér el. Az Európai Bizottság (European Commission 2015) nyugdíjprognózisa szerint az átlagos lengyel helyettesítési arány a 2013-as 53 százalékról 2060-ra 29 százalékra fog csökkenni (5. táblázat). Nyilvánvaló, hogy a lengyel NDC-rendszer az elégségességet feláldozza a gazdasági fenntarthatóságért. (A lengyel kötelező magánpillér részleges újraállamosítása még a korábbinál is bizonytalanabbá teszi az előrejelzéseket.) Valószínűleg egy ilyen szigorú NDC rendszer megvalósítása hosszabb távon politikai nehézségekbe fog ütközni.

Jabłonowski, Müller és Raffelhüschen (2010) szerint a lengyel és a lett NDC-rendszer bevezetése valószínűleg módosítani fogja a nemzedékek közti tehermegosztást a megszületendő korosztályoktól a már megszületettek rovására. De ez a nyugdíjelégségesség kárára megy majd végbe. Ennek fő eszköze, hogy a kormányzat a jövőbeni nemzedékek nyugdíja helyett a mostani nemzedék nyugdíjait csökkenti.

5. táblázat. Bruttó helyettesítési arányok: NDC sémák az EU28-ban

	2013	2060
Olaszország	59,9	51,8
Lettország*	33,4	18,1
Lengyelország*	53,0	28,7
Svédország*	35,6	29,0

A számok az EU Aging Report (2015)-ből származnak.

* Tb-nyugdíjak. Forrás: European Commission (2015).

4. SZOLIDARITÁS ÉS HATÉKONYSÁG

Egy rendszer eleget tesz a *szolidaritás* elvének, ha figyelmet fordít a népesség szegényebb rétegeinek érdekeire. Ezzel ellentétesen a *hatékonyság* elve viszont adott járulékkulcs mellett az átlagos járadékot maximalizálja. Egy jó nyugdíjrendszer, amennyire csak lehetséges, ötvözi a szolidaritást és a hatékonyságot. Egy újraelosztó nyugdíjrendszer a szolidaritás erkölcsi parancsának tesz eleget, ugyanakkor ezzel növelheti a járulékfizetés elkerülését és a korai nyugdíjba vonulást is. Ha viszont a nyugdíjrendszer túl nagy figyelmet fordít a hatékonyságra, akkor tömeges időskori szegénységet teremthet.

A szolidaritás és a hatékonyság közti egyensúly megteremtése különösen fontos akkor, amikor az idősebb dolgozókat a munkapiacra akarjuk tartani: vagy az általános (normális) nyugdíjba vonulási kor emelésével vagy másképp. Magyarországot leszámítva szinte minden más EU11 ország megengedi, hogy a dolgozó az általános korhatár előtt vagy az után menjen nyugdíjba. Az előrehozott nyugdíj általában másuszt, a későbbi bónuszt von maga után.⁹ A legtöbb esetben a korai és a halasztott nyugdíjkiigazítás közti különbség kicsiny, és közel marad a biztosításmatematikailag méltányos értékhez. Például Szlovákiában és Szlovéniában rögzítettett szolgálati idő

9 Másik magyar kivétel, hogy minden nő, akinek a jogviszonya legalább 40 év, a korhatár elérése előtt csökkentés nélküli előrehozott járadékkal mehet nyugdíjba!

esetén egy dolgozó standard nyugdíja 0,5 százalékkal csökken minden előrehozott hónap után, és 0,5 százalékkal nő minden halasztott hónap után. De néhány országban a halasztott nyugdíjazást jobban jutalmazták, mint amit a biztosításmatematika előír. Például Észtországban minden többleshónap 0,9 százalékkal emeli a nyugdíjat, míg minden előrehozott nyugdíj 0,4 százalékkal csökkenti.

Első közelítésben az NDC ebből a szempontból is tökéletes megoldásnak tűnik. Minden többletév emeli a dolgozó eszmei nyugdíjvagyonát és csökkenti a nyugdíjvagyonból fedezett hátralévő évek számát, így a havi nyugdíj nő. De második megközelítésben a dolgok bonyolultabbak. A késői nyugdíjba vonulás és a magas jövedelem átlag fölötti várható élettartammal párosulnak. Emiatt egy tipikus NDC-séma, akár csak bármely más egységes halandósági táblán alapuló séma, a szegényebb és esendőbb rétegek kárára támogatja a jómódú és egészséges rétegeket.

Már említettük, hogy létezik egy elterjedt elemzési hiba, amely az éves és az életpálya arányosság között feszül. Amikor az újraelosztásról beszélnek, a legtöbb elemzés csak az éves járadékra koncentrál; s az életpályaáramok nagyjából elkerülik a figyelmet. Például a lengyel nyugdíjrendszer éves szinten majdnem arányos. Ugyanakkor mivel – rögzítve a nemet (férfi vagy nő az illető) – ha valaki többet keres, akkor tovább él, ez az arányosság eltűnik. Valójában az élettartamok közti különbségek miatt a jómódúak egységnyi hozzájárulása többet hoz, mint a többieké.

Paradox módon a heterogenitás fontosságát erősen hangsúlyozzák, amikor a *degresszív* nyugdíjrendszert értékelik. Degresszív rendszerek arányosan kisebb havi nyugdíjakat adnak azoknak, akik átlagosan többet fizetnek be. A rendszerek bírálói (World Bank 1994: 131) és támogatói (Ország–Stiglitz 2001) egyaránt hangsúlyozzák, hogy „csak kis újraelosztás valósul meg a gazdagtól a szegény felé a degresszió ellenére, (...) mert a járadékok nőnek a keresetekkel, (...) és (...) a magasabb keresetűek később kezdenek dolgozni és tovább élnek.”

5. TERVEZÉSI (DIZÁJN) HIBÁK A VALORIZÁCIÓBAN ÉS INDEXÁLÁSBAN

Az *időskori válság elkerülése* című, az időszedésről és a nyugdíjreformokról szóló gondolatébresztő World Bank (1994) kötet publikálása után sok tanulmány jelent meg a különféle nyugdíjrendszerek *nagy* és látható problémáiról. Közösségi vagy magán rendszer legyen-e, s ha közösségi, akkor próbálják-e privatizálni (Beattie–McGillivray 1995, Lesay 2006, Drahokoupil–Domonkos 2012, Adascalitei–Domonkos 2015)? Keresetarányos legyen a tb-nyugdíj vagy alapnyugdíj, esetleg a kettő kombinációja? Ha keresetarányos, akkor életpálya-keresetekkel vagy csak egy rövidebb időszak keresetével legyen arányos? A nemzetközi szakirodalomban is csak az utóbbi években kezd utat törni az a felismerés, hogy a nyugdíjba vonuláskor várható hátralévő élettartam egyre jobban nő az életpálya-keresettel, s emiatt, ami arányosnak tűnik az átlagos halandóság mellett, az perverz újraelosztást valósít meg a várhatóan rövid életű szegényektől a várhatóan hosszú életű gazdagokhoz.

Kevés írás foglalkozott kisebb és kevésbé látható problémákkal, amelyek azonban relevánsak mind a magán, mind a tb-rendszerekben. E problémák helytelen megoldásait tervezési (dizájn) hibáknak nevezzük. De vigyázzunk, mert ami hiba az egyik megfigyelőnek, az erény lehet a másiknak – és fordítva. E csapdát elkerülendő, Simonovits (2014) logikáját követve, minden intézkedést hibának tekintünk, ami inkonzisztens és hosszú távon fenntarthatatlan, függetlenül attól, hogy a megfigyelő támogatja vagy sem.

Figyelmünket az EU11 országok tb-rendszereinek legfontosabb tervezési hibáira fordítjuk. Ezek a hibák gyakran olyan szabályokban találhatók, amelyek a nyugdíjemelésekhez kapcsolódnak. Ezek a szabályok bonyolultak, és következményeik hosszú ideig beláthatatlanok az utca emberének, így ideális eszközök a megszorítási politikák leplezésére is (lásd Pierson 1994).

Amikor például a nyugdíjindexálást mérlegeljük, akkor adottnak vesszük a járulékkulcsot és a járulékalap plafonját. Emléztetünk rá, hogy inflációs környezetben az indexálatlan járadékok gyorsan elvesztik vásárlóértéküket. Ezért a modern tb-rendszerek bérek vagy árak vagy a kombinációjuk szerint *indexálnak*. A *járadékkulcsnak* elég nagyra kell lennie ahhoz, hogy biztosítsa a fogyasztási pálya simaságát; és elég kicsinek kell lennie ahhoz, hogy megőrizze a fenntarthatóságot. Felbontása munkavállalói és munkáltatói részre, valamint nyugdíj és egészségügyi részre gondosságot igényel (vö. 6. lábjegyzet). A plafonnak eléggé magasnak kell lennie ahhoz, hogy a többség számára pótolja az elvesztett jövedelmet, de egyben elég alacsonynak ahhoz, hogy korlátozza a szélsőségesen magas nyugdíjak keletkezését (Valdés-Prieto–Schwarzhaupt 2011, Simonovits 2015).

Megemlítnék néhány súlyos tervezési hibát, amelyeket különféle országokban követtek el.¹⁰ Elsőként a már megállapított nyugdíjak indexálási hibái nagyon gyakoriak voltak a régió országaiban. Magyarország ékes példa: a) 1996 és 1999 között az indexálási technika ide-oda változtatásával a magyar nyugdíjasok vesztek a dolgozókkal szemben; b) a fogyasztói árindexet túlbecsülve a magyar kormány 2013 és 2015 között a nyugdíjakat a szavatolt mértéknél 8 százalékkal jobban emelte.

Adascalitei (2015) összehasonlító tanulmánya jól mutatja, hogy Bulgária és Románia még szélsőségebbé példát képviselnek, mivel a kormányzat gyakran figyelmen kívül hagyta a saját korábbi döntéseit. Nyugdíjemelések és -csökkentések követték egymást, jelentős és előreláthatatlan mértékben változtatva a nyugdíjasok jövedelmét. A bolgár nyugdíjak helyettesítési aránya az 1990-es években 28 és 43 százalék között ingadozott, és ez aláásta a tb-rendszerbe vetett bizalmat. Ez az önkényes indexálási gyakorlat 2010-ig folytatódott mindkét országban. Romániában például a jobbközép Jog és Igazság Szövetsége 2008-ban több mint 60 százalékkal emelte a nyugdíjakat. E gyakorlattal szemben a korai 2000-es években a szociáldemokrata kormányzat különböző korosztályok nyugdíját különböző szabály szerint emelte – azzal érvelve, hogy ezzel a szabályok folytonosságát őrzi meg (Adascalitei 2015).

Másodszor, a kezdőnyugdíjak problémájára térünk ki. A problémának sok dimenziója van: a) Mivel kezdetben a beszámítási időszak rövid volt a legtöbb EU11 országban, azaz a nyugdíjkiszámításában csak a nyugdíjba vonulás előtti utolsó évek keresetét tekintették, azok jártak jól, akiknek meredeken emelkedett a reálbérük ebben az életkorban/időszakban. b) Az átlagos bruttó keresethez viszonyítva magas járulékalap-plafon vagy annak hiánya feszültséget okoz, különösen akkor, ha keresetarányos nyugdíjjal párosul. Ekkor a nagyon jól keresők, akik általában átlagosnál tovább élnek, nagyon nagy nyugdíjakat kapnak. c) Helytelen valorizálás, amely akkor valósul meg, ha a nyugdíjszámítás alapjául szolgáló átlagkereset nem veszi figyelembe az utolsó évek bérnövekedését, de nagyon érzékenyvé teszi a kezdő nyugdíj értékét a záróév ár- és bérváltozására. d) Ügyetlen degresszió, amely túlzottan bonyolult, és gyakran nincs összehangolva a valorizált átlagbér kiszámításával. Erre jó példa a cseh tb-nyugdíj. Az időskori járadék két részből áll: egy kb. 90 eurós alaptranszferből és egy kereset-

¹⁰ Barr–Diamond (2008) hangsúlyozta, hogy hasonló hibákat érett piacgazdaságokban is elkövettek.

függő részből, amely bonyolult módon függ össze egy négysávós keresetmutatóval. E mutató első 420 eurós része teljesen beszámít a nyugdíjba, de az efölötti részek csak csökkenő mértékben (SSA és ISSA 2016).

Az említett indexálási és valorizációs problémák szintén egyenlőtlenséget okoznak az egymást követő nyugdíjas korosztályok között. Már említettük, hogy Szlovákiában a már megállapított nyugdíjakat 2013 és 2017 között azonos összeggel emelték, amelynek értéke elsősorban az inflációtól függött. Ezzel ellentétben a majd megállapítandó nyugdíjakat többé-kevésbé arányosan valorizálták, s ennek mértéke az átlagbérektől függött. Ez a példa is szemlélteti, hogy a stabilitásra törekvő döntéshozóknak figyelemmel kell lenniük az indexálás és a valorizálás közti kapcsolatokra is.

Már utaltunk rá, de zárásként megismételjük: a rossz tervezés szorosan kapcsolódik a tb-törvénykezés bizonyos részeinek bonyolultságához. Még egy jól tervezett nyugdíjrendszerben is előfordul, hogy a dolgozók jelentős része rosszul tájékozott a jogairól és kötelezettségeiről. Mivel azonban a rendszer jól tervezett, ilyen figyelmetlenség irracionális, az egyén által elkövetett hiba. Ezzel szemben, ha a dolgozó egy rosszul tervezett rendszer fontos szabályaira nem figyel oda, mert a szabályok és az elvek rosszul vannak megalkotva, akkor ez a figyelmetlenség racionális. Más szavakkal: nem sok haszna van a rendszer tanulmányozásának, azaz a figyelmetlenség ésszerű. Mégis, ez a magatartás hosszabb távon komoly nehézségeket okoz az egyéneknek.

6. KÖVETKEZTETÉSEK

Az EU11 országok lényegesen eltérő módon alakították át gazdaságukat és azon belül nyugdíjrendszerüket 1989 után. Néhányan, mint Lengyelország és Szlovákia, sikeresen reformálták meg gazdaságukat. Mások, mint Magyarország és Szlovénia, kevésbé voltak sikeresek. A nyugdíjreformok terén azonban minden EU11 országban komoly teendők várnak a politikusokra. A szóban forgó országok nagymértékben hasonló nyugdíjpolitikát követtek, de a részletekben azért eltértek egymástól.

Közelebbről megvizsgálva az EU11 országok nyugdíjreformjait, számos tanulságot leszártunk a több mint húszéves posztoszocialista nyugdíjreformokból. 1. Az elégségesség és a fenntarthatóság szorosan összefüggnek. Egyrészt, ha egy nyugdíjrendszer nagyvonalú, de gazdaságilag fenntarthatatlan, akkor előbb vagy utóbb megszorításokra szorul. Másrészt, hiába fenntartható gazdaságilag a rendszer, ha nem elégséges, akkor politikailag fenntarthatatlan lesz hosszabb távon. 2. Az időskori nyugdíjbiztosításnak, amely több évtizeden keresztül befolyásolja az átlagpolgárt, minden évben méltányosnak kell lennie. A szolidaritást és a hatékonyságot ötvöznie kell. 3. A jelenlegi nyugdíjreform-vitákat figyelve feltűnő, hogy számos szakember túlhangsúlyozta a nagy kérdések fontosságát (pl. a tb-nyugdíjrendszer részleges privatizálását), és lebecsüli a rendszer tervezési hibáit. A gyakorlat megmutatja, hogy ez utóbbiak is fontosak lehetnek, sőt, fontosabbak, mint az előzők. Ha az EU11 országok kormányai több figyelmet fordítottak volna a tervezési (dizájn) kérdésekre, akkor stabilabb, hatékonyabb és méltányosabb nyugdíjrendszereket hozhattak volna létre. Bár bizonyos hibák elkövetése elkerülhetetlen, a cikkben taglalt problémák másik része, például a kivételes korosztályok létrehozása, elkerülhető lett volna. Mindenesetre mára a posztoszocialista Európa politikai és technokrata elitje elegendő nyugdíjpolitikai tapasztalatot halmozott fel. Most már a politikai akarat kritikus tömegére lenne szükség, hogy tanuljunk az elkövetett hibákból.

HIVATKOZÁSOK

- Adascalitei, D. (2015) From Austerity to Austerity: The Political Economy of Public Pension Reforms in Romania and Bulgaria. *Social Policy and Administration: An International Journal of Policy and Research*. <http://doi.org/10.1111/spol.12173>
- Adascalitei, D. – Domonkos, S. (2015) Reforming against all odds: Multi-pillar pension systems in the Czech Republic and Romania. *International Social Security Review*, 68 (2), 85–104.
- Auerbach, A. J. – Gokhale, J. – Kotlikoff, L. A. (1992) Generational Accounting: A New Approach to Understanding the Effects of Fiscal Policy on Saving. *Scandinavian Journal of Economics*, 94, 303–318.
- Barr, N. – Diamond, P. (2008) *Reforming pensions: Principles and policy choices*. Oxford: Oxford University Press.
- Bassanini, A. – Duval, R. (2006) The Determinants of Unemployment across OECD Countries: Reassessing the Role of Policies and Institutions. *OECD Economic Studies*, 42, 7–86.
- Beattie, R. – McGillivray, W. (1995) A Risky Strategy: Reflexions on the World Bank Report Averting Old Age Crisis. *International Social Security Review*, 48, 5–22.
- Daveri, F. – Tabellini, G. – Bentolila, S. – Huizinga, H. (2000) Unemployment, Growth and Taxation in Industrial Countries. *Economic Policy*, 15, 49–104.
- Drahokoupil, J. – Domonkos, S. (2012) Averting the funding-gap crisis: East European pension reforms since 2008. *Global Social Policy*, 12, 283–299.
- Domonkos, S. – Simonovits, A. (2017) Pension Reforms in EU11 Countries: An Evaluation of Post-socialist Pension Policies. *International Social Security Review*, 70, 109–128. <https://doi.org/10.1111/issr.12137>
- European Commission (2015) *The 2015 Ageing Report: Economic and budgetary projections for the 28 EU Member States (2013–2060)*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Gál, R. I. – Simonovits A. – Tarcali, G. (2000) *Generational Accounting of the Hungarian Pension Reform* (Social Protection Discussion Paper No. 0127). Washington, D.C.: World Bank – Budapest: Társi.
- Góra, M. – Ridziwiłł, A. – Sowa, A. – Walewski, M. (2006) *Tax Wedge and Skills: Case of Poland in International Perspective* (CASE Report No. 64). Warsaw: Center for Social and Economic Research. Retrieved from the website of the Center for Social and Economic Research (CASE). http://www.case-research.eu/upload/publikacja_plik/10223856_rc64.pdf.
- Inglot, T. (2008) *Welfare States in East Central Europe, 1919–2004*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jabłonowski, J. – Müller Ch. – Raffelhüschen B. (2010) *A fiscal outlook for Poland using Generational Accounts* (Forschungszentrum Generationenverträge WP No. 47). Freiburg: Albert-Ludwigs-Universität.
- Kühntopf, S. – Tivig, T. (2012) Early retirement and mortality in Germany. *European Journal of Epidemiology*, 27, 85–89.
- Lesay, I. (2006) *Pension reform in Slovakia: the context of economic globalisation*. European Trade Union Institute for Research, Education and Health and Safety (ETUI-REHS).
- OECD (2015) *Pensions at a Glance*. Paris.
- Orszag, P. – Stiglitz, J. E. (2001) Rethinking pension reform: Ten myths about social security systems. In Holzmann, R. – Stiglitz, J. E. (eds.) *New ideas about old-age security: Toward sustainable pension systems in the 21st Century*. Washington, DC, World Bank, 17–56.
- Pierson, P. (1994) *Dismantling the Welfare State? Reagan, Thatcher and the Politics of Retrenchment*. New York: Cambridge University Press.
- Rutkowski, J. – Walewski, M. (1999) Taxation of Labor. In Gray, Ch. – Lane, T. – Varoudakis, A. (szerk.) *Fiscal Policy and Economic Growth: Lessons from Eastern Europe and Central Asia* (281–313). Washington, D.C.: World Bank.
- Simonovits, A. (2008) The Pay-as-you-Go System and the Permanent Reform: The First Pillar. In Gál, R. I. – Iwasaki, I. – Széman, Zs. (eds.) *Assessing Intergenerational Equity*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 71–86.
- Simonovits, A. (2011) The mandatory private pension pillar in Hungary: an obituary. *International Social Security Review*, 64 (3), 81–98.
- Simonovits, A. (2014) *Design errors in public pension systems: The case of Hungary (IE-CERS-HAS Working Paper No. 2014/14)*. Budapest: Hungarian Academy of Sciences.
- Simonovits, A. (2015) Socially optimal contribution rate and cap. *Portuguese Economic Journal*, 14, 45–63.
- SSA; ISSA (2016) *Social security programs throughout the world: Europe, 2016*. Washington, DC, Social Security Administration. <https://www.ssa.gov/policy/docs/progdesc/ssptw/2016-2017/europe/ssptw16europe.pdf>
- Szalai, J. (1992) A társadalombiztosítás érdekviszonyai. *Szociológiai Szemle*, 2, 27–43.

Szalai, J. (2006) Poverty and the traps of postcommunist welfare reforms in Hungary: The new challenges of EU-accession. *Revija za Socijalnu Politiku*, 13, 309–333.

Valdés-Prieto, S. – Schwarzhaupt, U. (2011) *Optimal compulsion when behavioural biases vary and the state errs (CESifo Working Paper No. 3316)*. Munich: Center for Economic Studies.

World Bank (1994) *Averting old-age crisis: policies to protect the old and promote growth*. New York: Oxford University Press.

LAKI MIHÁLY¹

SÁNTA JÁNOS NAGYVÁLLALKOZÓ ESETE

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2018.1.127

ABSZTRAKT

2010-ben nem szokásos kormányváltás zajlott Magyarországon. A választáson nyertes pártszövetség a kétharmados parlamenti többség birtokában, példátlan gyorsasággal, gyökeresen átalakította az alkotmányos berendezkedést. Az 1989-es láthatatlan alkotmányt új alaptörvényre cserélte. A korábbtól jelentősen eltérő működtetési szemlélettel és eszközökkel találkozunk a gazdaság szabályozásában, az adószervezetben.

Hogyan viselkedtek ebben a radikálisan átalakult környezetben a magyar nagyvállalkozók? Tudjuk, hogy a tulajdonos-igazgatók egy olyan új csoportja jött létre, amelyik kölcsönösen előnyös kapcsolatban áll a hatalmon levő pártszövetséggel, a kormánnyal és az államigazgatással. A csoport mérete és politikai-gazdasági ereje még nem ismert. A dohánytermék piac gyökeres átalakításában kulcsszereplő Sánta János tulajdonos-vállalatvezető élet- és vállalat történetét bemutató esettanulmányunk segíthet megérteni és leírni ezt a jelenséget. Az esettanulmány hasznos lehet a magyar nagyvállalkozók módosított tipológiájának felállításában.

Kulcsszavak: esettanulmány, vállalkozás, vállalatok politikai kapcsolatai, vállalkozói tipológia

THE CASE OF THE BUSINESSMAN JÁNOS SÁNTA

ABSTRACT

A non-conventional change of government occurred in Hungary in 2010. The winner of the election, the FIDESZ-KDNP alliance transformed the Hungarian constitutional system radically and changed the structure and management of state administration with unprecedented speed. We witnessed the introduction of new and until-now never-applied approaches and tools for regulating the economy and the taxation system.

How did the more significant Hungarian entrepreneurs behave in this radically modified socio-economic environment? It is clear that a new group of owner-managers emerged, which enjoys a mutually beneficial relationship with the ruling party coalition, and therefore with the government and state administration. The extension and political-economic power of this group is not known. This case study on the life and company history of owner-manager János Sánta, who was among the decisive players of a radical transformation of the tobacco market, could help to understand this process. It could help to create a modified typology of notable entrepreneurs in Hungary.

Keywords: case study, entrepreneurship, political ties of companies, typology of entrepreneurs

¹ Az MTA KRTK Közgazdaságtudományi Intézet tudományos tanácsadója

SÁNTA JÁNOS NAGYVÁLLALKOZÓ ESETE

Közel húsz éve kezdtük – Szalai Júlia, Vajda Ágnes² és Laki Mihály – kutatásunkat a rendszerváltás után fel-emelkedő, és a hazai gazdaságban csakhamar meghatározó helyzetbe került (jelentős és/vagy növekvő piaci részesedéssel rendelkező) magyar nagyvállalkozók körében. Kutatási tervünk meghatározó eleme volt, hogy: *„egy sor család- és foglalkozástörténeti adat összegyűjtésével megkísérlünk utánajárni, hogy kik és milyen utakon-módokon váltak nagyvállalkozóvá a kilencvenes évek végére; az életutak végigkövetésével igyekszünk feltárni a réteg társadalomrajzát, valamint a vállalatalapítástól a nagygyá válásig ívelő vállalkozói karriernek történetének tipikus vonásait. Mindezek nyomán pedig választ keresünk majd arra, hogy szereplőink elvitathatatlan gazdasági sikereit kísérte-e a társadalmi újjáteremtés folyamata – azaz, a nagyvállalkozó személyében a nagypolgár is újjászületett-e az ezredforduló magyar társadalmában. 48 élet- és vállalkozás történeti interjú készült – ezek voltak legfontosabb információs forrásaink.”* (Laki–Szalai 2013: 11)

Eredményeinket (és kudarcainkat) itt nem ismertetjük, elemezzük. Santa János esetének elemzéséhez elegendő újragondolni a *kutatásunk során használt, többször módosított tipológiát*. Az első fordulóban, az ezredfordulón készült „interjúk elemzése során markánsan eltérő indulásokat, tulajdonszerzési stratégiákat figyelhattunk meg: 1. Külön csoportot képeznek azok, akik kevés saját tőkét és jelentős mennyiségű kedvezményes hitelt felhasználva *munkahelyük magánosítása során* lettek a vállalat meghatározó tulajdonosai. 2. A tulajdonszerzők egy másik csoportjába azok tartoznak, akik – felhalmozott pénzüket, pénzzé tett vagyonukat vagy mások tőkéjét felhasználva – *privatizációs pályázatokon meghirdetett vállalatokat, vállalatrészeket vásároltak, majd adtak tovább*. 3. Egy újabb csoportba sorolhatjuk azokat, akik a szocializmus összeomlása előtt, vagy közvetlenül utána *vállalatot (vállalatokat) alapítottak. A felhalmozott tudás, készségek és kapcsolatok alapján jórészt hasonló nagyvállalkozók tehát több felől, és különböző módon léptek be ebbe a társadalmi csoportba*. Fontos tanulság, hogy a párttagság (vagy párton kívülség) által befolyásolt vállalati előmenetel, valamint a magángazdaságba való átlépés idejének és módjának eltérései miatt *különböző eséllyel vettek részt a privatizációban*. Az állami-szövetkezeti szektort a szocialista rendszer összeomlása előtt elhagyók inkább vállalatot alapítottak, a szektorban végig kitartó, gyakrabban párttag, középvezetők és igazgatók pedig gyakrabban szereztek

2 „1999 nyarának végén... elhunyt kutatócsoportunk harmadik tagja, Vajda Ágnes. Halálával nemcsak egyik legközelebbi barátunkat és sok más kutatásban munkatársunkat veszítettük el, nemcsak hiányának fojtogató terhével kellett és kell megküzdünk, hanem távozása azt a nem csekély feladatot is magával hozta számunkra, hogy ha a megkezdett munkát be akarjuk fejezni, akkor a gyökerekig újjá kell rendeznünk a kutatás egész menetét. Ágnes ugyanis híd-szerepet töltött be a hármunk közötti munkamegosztásban. Kutatási témái, sőt a napi együttműködés tapasztalatai mindkettőnkhez szorosan kötődtek – mi ketten azonban közvetlen módon sohasem dolgoztunk korábban egymással. De spontán módon formálódó közvetítő szerepe jótékony hatású volt munkánk stílusának kialakításában is. Noha a nyilvános szerepléseket illetően hármunk közül ő volt a legvisszahúzóbb – így kivételes kvalitásait viszonylag kevesen ismerhették –, mi, akik élvezhattuk barátságát és színporkázó intellektusát, ezernyi élményből tudhattuk: Ágnes rendelkezett azzal a rendkívüli képességgel, hogy éppen olyan jól beszélt »szociológiaiul«, mint »közgazdaságiul«, »társadalomtörténetiül«, mint »politológiaiul«, közvetlen szakmájának, a statisztikának a nyelvéről már nem is szólva.” (Laki–Szalai 2004: 10.)

meg korábban állami tulajdonú vállalatokat.”

„A több felől érkező nagytulajdonos-vállalkozóknak nemcsak a tulajdonszerzési esélyei és módszerei különböztek, de a tulajdon sikeres működtetése során is eltérő harcmódot alkalmaztak. A magánosítás során vagyont szerzők legfontosabb feladata az új magánvállalataik 1989 utáni történetének első szakaszában a jellemzően válságban levő vagy növekedésében megtorpant közép és nagyvállalatok helyzetének stabilizálása, majd a termelési szerkezet átalakítása és a növekedés újraindítása volt. A (kis) vállalatokat alapítókna pedig a kiugróan gyors növekedés piaci és pénzügyi feltételeit kellett megteremteni.” (Laki–Szalai 2004: 121–123)

A kutatás második szakaszában módosítottuk (bővítettük) a tipológiát. *„Tíz év múltán követéses vizsgálatba fogtunk, hogy felderítsük: vajon tovább folytatódott-e az élre kerülésnek az ezredfordulón még ígéretes pályáíve. Mivel számítottunk arra, hogy a hajdan késő negyvenes-ötvenes éveikben járó interjúalanyaink közül számosan időközben merőben életkoruk folytán visszavonultak vagy éppen visszavonulóban vannak, továbbá, mert feltételezhető volt, hogy a privatizáció lezárultával lényegesen változtak a vállalat-alapítás és -növelés lehetőségei és módjai, ezért új kutatásunkba egy kontroll-csoportot is bevontunk. Követve a korábbi mélyinterjúk tematikus egységeit és meghosszabbítva azoknak máig vezető szálait, beszélgetéseket folytattunk 31 olyan fiatalabb vállalkozóval, akiknek indulása az ezredforduló körüli, illetve az utáni évekre esett.” Laki–Szalai (2013: 11)*

A módosítás növelte az elemzés hatékonyságát. A „régiek” és az „újak” életútjának, felhalmozott tudásaíknak és készségeiknek – ezzel szoros kapcsolatban az életstratégiáíknak – az eltérései nemcsak egyes vállalkozói csoportok (főként a régiek) romló teljesítményét magyarázták. Segítettek megérteni, miért romlottak a nagypolgári magatartás terjedésének, elfogadottságának esélyei Magyarországon az új évezred első évtizedében: *„A 2009–2011-es kutatásunk a „régiek” és „újak” közötti sokdimenziós és mély különbségekre is rávilágított: e két csoport mintha nem is egyazon rétegbe tartozna, pontosabban, mintha két jól elkülönülő státuscsoportot képviselne. Ez más oldalról azt is jelenti, hogy a „régiek” kínálta minta nem talált követésre: a jórészt családi vállalkozásokból érkező „újak” más terekben, máshogy mozognak, más felfogással és módszerekkel gazdálkodnak, mások a törekvéseik, és mások az értékeik.” (Laki–Szalai 2013: 177)*

ÁTALAKULÓ NAGYVÁLLALATI VILÁG

A második kutatás során készült interjúink jól mutatták, hogy a 2010-es hatalomváltás után tovább erősödtek az 1989 utáni diskurzuson és szóhasználaton kívüli érzelmek, állítások, értékek ebben a társadalmi csoportban. *„Ingoványosabbá vált az ideológiai beállítódások megjelenítése is: feltűnő módon igazodva a közbeszéd ideológiai-politikai tartalmainak átrendeződéséhez, már a 2009–2011-ben készült interjúk alanyai is gyakran fűzték mondandójukba a „nemzeti” diskurzus jelzésértékű fogalmait, kitételeit, az ismert szófordulatokat. Az ideológiai-politikai hitvallás külsődlegetessé és – szükség szerint – könnyen lecserélhetővé vált. Már pedig a (nagy)polgári mintaadás robusztus és jól felismerhető saját nyelvet kívánna: az ennek megalkotása és kicsiszolása elől való elhúzóadás a köz gondjairól lemondó, magát csupán magánemberként meghatározó és a felelősségvállalást is e privát léptékhez igazító magatartási ethoszt sejtetett – ez újabb oldalról demonstrálta a polgári mintaadás törekvésének feladását is.” (Laki 2016: 114)*

AZ 1989-ES KÖZTÁRSASÁG BUKÁSA UTÁN

2010-ben nem szokásos kormányváltás zajlott Magyarországon. A választáson nyertes pártszövetség a kétharmados parlamenti többség birtokában, példátlan gyorsasággal, gyökeresen átalakította az alkotmányos berendezkedést. Az 1989-es láthatatlan alkotmányt új alaptörvényre cserélte. Megváltoztatták az államigazgatást, a közoktatást, az egészségügy szerkezetét, irányítását és finanszírozását. A korábbtól jelentősen eltérő működtetési szemlélettel és eszközökkel találkozunk a gazdaság szabályozásában, az adószervezetben, a szegények, a munkanélküliek segélyezésében, az önkormányzatok jogállásában és pénzkezelésében. Jelentősen növelték az állami tulajdon súlyát a gazdaságban.

Hogyan viselkedtek, milyen stratégiákat dolgoztak ki és követtek a megváltozott környezetben a megfigyelt gazdasági erejű, társadalomformáló szerepük jelentős részét feladó magyar nagyvállalkozók? Közlelebbről: a 2010 utáni nagyvállalkozói világ kutatásához elegendő-e az eddigi csoportosítás, vagy ismét módosítanunk kell a tipológiát?

A Fidesz választási győzelme után nem folytattunk a korábbiakhoz hasonló átfogó kutatást, de a sajtóelemzések, eseti interjúk és más dokumentumok alapján is kiderült, hogy a szocializmusban felnőtt „régiek” megöregedtek, egyre nagyobb számban abbahagyták, átadták vállalkozói tevékenységüket a következő generáció tagjainak. (Laki 2016)

A nagyvállalkozói réteg átalakulását, *egyedülálló vállalkozások kiugróan gyors növekedését azonban a nemzedékváltás csak részben magyarázza*. A növekvő piaci részesedés, gyors forgalom-, nyereség- és tőketulajdonnövekedés gyakran *a NER politikai vezetőihez fűződő személyes kapcsolatok, kölcsönösen előnyös pénzügyi és piaci tranzakciók, exkluzív állami megrendelések, kedvező egyedi szabályozás következménye*. Másodlagos források (hagyományos és internetes sajtóban megjelent hírek és tudósítások, parlamenti és államigazgatási dokumentumok) elemzése során mi is arra jutottunk, hogy *„A kivonulások, zsugorodások jelentős részét, vagy legalább is felgyorsulását azonban politikai befolyás, vagy az új hatalomhoz közel álló cégek felvásárlási nyomása okozta.”* (Laki 2016: 116)

Az új állami beszerzési politika hatásairól pedig a nyilvánosság előtt zajló Simicska-ügy győzte meg a közvéleményt és persze a hazai vállalkozókat. Az állami megrendeléseket sok éven át sorozatosan elnyerő, a Fideszhez közel álló, kellően nyereséges Közgép birodalom (Bednárk–Nyusztay 2015) az Orbán Viktor miniszterelnök és Simicska Lajos tulajdonos-igazgató közötti konfliktus kirobbanása után sorra veszítette el megrendeléseit, piacait.³ A cégcsoportot a gönyűi kikötő építésére beadott pályázatának szabálytalanságai miatt több évre kizárták a közbeszerzési piacról (Nagy 2015). Több korábbi szerződését felbontották (Kapitány Szabó–Varga 2015). Ezzel egy időben a miniszterelnök vejének, falubéli szomszédjának és szurkolótársának a vállalatai kiugróan gyors forgalom- és haszonnövekedést mutattak. Tiborcz István – a vő – sorozatosan nyerte el az önkormányzatok megbízásait (Batka 2015), Mészáros Lőrinc, a szomszéd és régi barát pedig alig két év alatt feljutott a 100 leggazdagabb magyar listájára. (Lencsés 2014)

3 CRCB (2017) http://www.crcb.eu/wp-content/uploads/2017/07/mgtsh_2017_elemzes3_170731.pdf

Az állam vásárlásainak kisebb részesedésével jellemezhető termék- és szolgáltatáspiacokon is jelentős, a vállalkozók várakozásait és üzleti terveit jelentősen befolyásoló változások történtek. Az ágazati különadók bevezetése és a bankállamosítások *mellett a dohánytermék-piac újraszabályozása*: államosításokkal egybekötött koncesszióba adása, másként a piaci szereplők körének kijelölése talán a legnagyobb visszhangot kiváltó eseménye volt a közbeszerzéssel kevésbé érintkező termék- és szolgáltatáspiacoknak (Laki 2015, 2017b). A trafikosok története nem egyszeri eset. Az állam 2010 után radikálisan módosította a gyógyszer-kiskereskedelem (Laki 2017a), a tankönyvpiac szabályozását, szereplőinek listáját és erőssorrendjét.⁴ Hasonló beavatkozásokra került sor a felszámoló szolgáltatások, a játékautomaták⁵ és az állami építési beruházások tervezői piacán.⁶

Ezek a központi és a helyi állam eltérő módszerekkel folytatott, büntető és jutalmazó tevékenységéről tudósító történetek azt üzenték a magyar vállalkozói társadalomnak, hogy a siker a korábbi években tapasztaltaknál is nagyobb mértékben inkább politikai kapcsolat, mint piaci teljesítmény-függő.

Fokozatosan láthatóvá vált a 2010 utáni hatalommal szorosan együttműködő, a Nemzeti Együttműködés Rendszerével rokonszenvező nagyvállalkozók egy csoportja. Ebbe a körbe olyan hazai közép és nagyvállalkozók tartoznak, akik

- már 2010 előtt *jelen voltak az akkori ellenzék szellemi műhelyeiben*, tanácsadó, programkészítő csoportjaiban, intézményeiben,
- *tartós személyes kapcsolatban álltak és állnak a legfontosabb politikai döntéshozókkal*,
- *kérésükre üzleti-politikai tranzakciókat hajtanak végre*,
- 2010 utáni gyors felemelkedésüket a *vállalkozásaiknak kedvező szabályozó-módosítások, szabályozások* is segítették.

AMIT NEM TUDUNK

Nem tudjuk, hogy mekkora, ám mindenképpen nagyobb ez a csoport, mint akiket a tényfeltáró újságírók, politikai elemzők folyamatosan figyelnek. Nem tudjuk, hogy élet- és vállalkozástörténetük, vagy annak jellemző, meghatározó eseményei alapján *új csoportot képeznek-e a vállalkozói világban, vagy a régebbi kutatásaink során használt tipológia szerint képzett valamelyik csoportba sorolhatjuk őket*.

Hiszen még a tényfeltárók által rendszeresen figyelt nagyvállalkozók többsége sem a semmiből jött – például Simicska Lajos, Garancsi István, Parragh László, Lázár Vilmos vagy Baldauf László⁷ 2010 előtt is a hazai termék- és szolgáltatáspiacok ismert és fontos szereplői voltak. A kisvállalkozói világból érkezett a közfigyelem középpontjába Mészáros Lőrinc, aki a leggazdagabb magyarok listáján egy év alatt a 31.-ről 2017-ben az 5. helyre jött fel.⁸

4 <http://atlatso.hu/2013/07/30/leszerepelt-esztergomi-fideszesekre-biztak-a-tankonyvpia-allamositasat/>

5 <http://www.origo.hu/gazdasag/hirek/20130715-meghivasos-palyazatot-irna-ki-a-kormany-tobb-ezere-jatekgep-uzemeltetesere.html>

6 <http://444.hu/2013/12/16/allomsitjak-a-mernoki-munkat-nagyon-nagy-a-felhaborodas/>

7 <http://valasz.hu/uzlet/ezt-gondolja-a-cba-elno-orban-viktorrol-113803>

8 „Az utóbbi egy évben a legnagyobb ugrás Mészáros Lőrinchez és családjához köthető. A felcsúti polgármester-üzletember a 2016-os 31. helyről idén az ötödikre katapultált, becsült vagyona egy esztendő leforgása alatt csaknem százmilliárd forinttal gyarapodott, így már eléri a 120 milliárd forintot.” http://www.napi.hu/magyar_gazdasag/itt_az_uj_lista_ok_a_leggazdagabbak_es_a_legbefolyasosabbak_magyarorszagon.635525.html

Nem tudjuk, hogy csupán gyakorlati-üzleti megfontolások, az előbb említett állami befolyásoló eszközök és intézmények, vagy kulturális-családtörténeti politikai hagyományok, értékek állították őket a Fidesz, a NER mellé. És ha igen, mikor léptek a nyilvánosság elé – vállalva elkötelezettségüket. Többnyire óvatosabbak voltak, mint Baldauf László: „Mert én hangosabban merem kimondani, amit gondolok. 2002 után ugyanúgy mondtam a magamét, volt, hogy több ezer ember előtt is. Azok az üzletemberek, akikre utalt, szintén elmondják a véleményüket, de csak szűk, baráti körben. Én bátrabb vagyok, hangosan, nyilvánosan is kimondom, amit gondolok. Lehet ezért rám neheztelni, én mégis így érzem korrektnek.”⁹

Nem tudjuk azt sem, hogy ennek a vállalkozói körnek a tagjai mennyire önállóak. Hogy a tranzakcióik mekkora hányadát magyarázzák a szokásos piaci megfontolások, és mekkora az a rész, ahol kompenzációval is járó politikai-hatalmi elvárás, kívánságot hajtanak végre (Tóth–Hajdu 2016, 2017). És arról sincs rendszerezett tudásunk, hogy ezek az emberek milyen családi kulturális közegből érkeztek a vállalkozói világba, és milyen készségekkel és tudással rendelkeznek.

Egy esetleges kutatás tervének elkészítését, hipotéziseinek megfogalmazását segítheti esettanulmányunk: az ebbe a csoportba sorolható tulajdonos-menedzser, Sánta János élet- és vállalkozás-története.¹⁰

ESETTANULMÁNY: SÁNTA JÁNOS NAGYVÁLLALKOZÓ

Tanulmányunk hőse nagyvállalkozó: a családja tulajdonában álló vállalatcsoporthoz tartozik a hódmezővásárhelyi *Continental Dohányipari Zrt*, amely 2016-ban 24,2 milliárd forint évi árbevételt ért el. Az átlagos foglalkoztatott létszám ebben az évben 316 fő volt. A vállalatcsoporthoz tartozó, dohánykereskedelemre szakosodott *Tabán Trafik Kft*-nek 2015-ben 23,6 milliárd forint bevétele volt. „A cégcsoport a tagvállalatainál több mint 500 főt foglalkoztat és több mint 4.000 mezőgazdasági dolgozónak ad közvetetten munkát, megélhetést és biztos jövedelmet Magyarországon.”¹¹ Sánta 2015-ben a 140., 2016-ban már a 98. helyre lépett a leggazdagabb magyarok listáján.¹²

Miért sorolhatjuk Sánta Jánost a NER-hez köthető nagyvállalkozói körbe?

1. A hazai sajtóban megjelent tudósítások szerint Sánta a *Fidesz 2010-es választási győzelme előtt is együttműködött a szociál-liberális koalíció ellenzékével, annak háttérintézményeivel. „A Magyar Gazdaságfejlesztési Intézet (MGFI), Matolcsy György mostani jegybankelnök cége a választások előtt a Fidesz gazdasági műhelyeként is működött. Az MGFI 2009-ben több anyagot készített és készíttetett a fiatalkori dohányzás visszaszorításáról. Ezekből az anyagokból kiderül, hogy Matolcsyék már 2009-ben a dohányárusítás államosítására készültek. Részben az akkor készült anyagokra épül a július 1-én életbe lépő trafiktörvény. A munkába már*

⁹ http://nol.hu/gazdasag/cba-elnok__nem_adtam_penz_t_kampanyra-1299169

¹⁰ Sánta Jánossal élet- és vállalkozástörténeti mélyinterjút készítettem 2017 szeptemberében. Ezt a dokumentumot itt háttéranyagként használjuk. Fő információs forrásunk az elektronikus és az írott sajtó, valamint a parlamenti és államigazgatási dokumentumok.

¹¹ A bevétel és létszám 2000 utáni alakulásáról lásd a Függelék 1. és 2. táblázatát

¹² http://www.napi.hu/magyar_vallalatok/itt_az_uj_lista_ok_a_leggazdagabbak_es_a_legbefolyasosabbak_magyarorszagon.614247.html

2009-ben bekapcsolódott a Continental Dohányipari Zrt.”¹³ A nagyvállalkozó elzárkózott a hír kommentálásától, a MNB pedig hangsúlyozta, hogy nem szerződött a Continentallal – legfeljebb konzultációkról lehetett szó.

2. A 2010 utáni kormányzati kapcsolatairól így nyilatkozott: „Lázár Jánossal évek óta kitűnő a munkakapcsolatom, hiszen régóta kikéri a véleményemet a dohányipar szakmai kérdéseiben, ugyanakkor ezt a sajtóban erősen felnagyították, illetve misztifikálták is. Pedig nincs miért, hiszen például tény, hogy korábban polgármesterként meglátogatta Vásárhelyen a cégünket, de más vállalkozásokat is felkeresett a városban, érdeklődött, ki nek hogyan megy a sora. Teljesen normálisnak gondolom, ha a polgármester és a helyi országgyűlési képviselő mindent megtesz annak érdekében, hogy sikeresek legyenek a helyi vállalkozások.”¹⁴ Egy másik nyilatkozatában „A Continental-elnök elmondta, hogy nagyjából 2002 óta ismeri Lázár Jánost, »de barátságról szó sincs, egy évben mindössze pár alkalommal találkozunk személyesen«. Az tény, hogy bizonyos kérdésekben kikéri a véleményét, de »nem én mondom meg neki, mit kell csinálni« – fogalmazott a Miniszterelnökséget vezető miniszterrel kapcsolatban.”¹⁵

3. A dohánytermékek gyártásával és kereskedelmével foglalkozó vállalatcsoport 2015 júniusában egy új piacra lépett: „A Magyar Nemzet éléről távozott, majd a Napi Gazdaságot megvásárló Liszkay Gábor június 11-én úgy döntött: eladja a Napi Gazdaság kiadójának 49 százaléknyi, 69,76 millió forint névértékű üzlet részét egy magánszemélynek, aki nem más, mint Sánta János, a Continental Dohányipari Csoport elnöke.”¹⁶ Pontosabban ösztönözték a piacra lépésre: Sánta János az interjúban megerősítette, hogy 70 millió forintért vásárolta meg a Napi Gazdaság 49 százalékos tulajdonrészét, miután Orbán Viktor egy Echo TV-s interjúban felvetette: jó lenne, ha vállalkozók segítenék a jobboldali sajtót.¹⁷ Egy évvel később Sánta János eladta a tulajdonrészét a korábbi résztulajdonosnak, Liszkay Gábornak.

Csak találgatni tudunk: a nem kellő profitabilitása miatt adta el ilyen gyorsan a tulajdonrészét, vagy eleve egy likviditási probléma áthidalására vállalkozott Sánta.¹⁸

ÉLET- ÉS VÁLLALKOZÁSTÖRTÉNET

Sánta János Szegeden született. Apja és anyja munkások voltak a Szegedi Ládagyárban. A jól tanuló fiú a város egyik gimnáziumában érettségizett, majd sikertelenül felvételizett a Műegyetemre. Két évig autótillámossági szakmunkásképzőbe járt. Ezután felvették a pécsi Pollack Mihály Műszaki Főiskolára, amit három év alatt jó eredménnyel elvégzett. 1974-ben szerzett villamosmérnöki diplomát. Nem volt KISZ-tag, sem párttag.

13 <https://444.hu/2013/05/27/matolcsyek-es-a-continental-2009-ben-kezdtel-elokesziteni-a-trafiktörvenyt>

14 http://www.delmagyar.hu/hodmezovasarhely_hirek/a_continental_a_trafikpalyazatrol_/2331157/

15 http://hvg.hu/gazdasag/20150702_santa_nem_vagyok_lazar_baratja

16 <http://valasz.hu/uzlet/lazar-janos-dohanyos-embere-a-napi-gazdasag-uj-tulajdonosa-113652>

17 <http://24.hu/fn/gazdasag/2015/07/02/santa-janos-csak-azert-koltott-70-millio-forintot-a-napi-gazdasagra-mert-orban-azt-mondta-jo-lenne/>

18 „A tulajdonrész eladásáról szóló közlemény a Magyar Időkben jelent meg, a közlés szerint a két tulajdonos most úgy ítélte meg, hogy »a tavaly nyáron megfogalmazott célok teljesültek, Sánta pedig a jövőben más közéleti- és média szerepvállalásban kíván részt venni«. Erről részleteket nem közöltek. A Magyar Idők szerint Sántának köszönhetően »egy nagyon nehéz időszakon jutottak túl.« Ez a cégbírói adatokból kitűnik: 2015-ben a kormánylapot kiadó cég 872 milliós árbevétele mellett 343 millió forint veszteséget termelt.” http://hvg.hu/itthon/20160813_lazar_baratja_kiszallt_a_magyar_idokbol_Liszkaye_lett_ujra_az_egesz_ceg

Egy szegedi állami építőipari vállalat tervező irodájában dolgozott évtizedeken át. Hamarosan középvezető lett. Főállása mellett a második gazdaságban is tevékenykedett: magánházakat, lakásokat tervezett, később kivitelezést (építésvezetést) is vállalt. A nyolcvanas években VGMK-t alapítva legalizálta magánvállalkozását. 1989 után – megtartva főállását és mozgósítva kapcsolatait és tudását – számítástechnikai berendezéseket, alkatrészeket, élelmiszer és építőanyagot forgalmazó, sikeres export-import kisvállalkozást, kft-t hozott létre.

Az állami építőipari vállalat privatizálása után Sánta elvesztette állását. 1994–1995-ben korábbi ügyfele, a sikeres hódmezővásárhelyi étteremtulajdonos és játékautomata-bérlő, Veszeloovszky László¹⁹ javasolta, hogy alapítsanak közösen vállalatot, amely új szereplőként lép a dohányáru piacra. Az előzmények: *„A dohánytermékek vendéglátóipari forgalmára felfigyelve támadt Veszeloovszky Lászlónak az ötlete, hogy érdemes lenne cigarettát gyártani. Ez az elképzelés sokak számára képtelenségnek tűnt, de ő tudatosan és aprólékosan elkezdett készülni ennek megvalósítására. Eltökélttségét igazolja, hogy V. Tabac Kft néven vállalkozást alapított, és 1995-ben jövedéki engedélyt kért és kapott dohánytermékek gyártására és forgalmazására.”*²⁰

„A Continental Dohányipari Csoport története 1996. márciusában kezdődött, amikor két magyar család összefogásával létrejött Hódmezővásárhelyen a V. Tabac Dohányipari Rt. A hazai dohányipar sikeres privatizációja utáni időszakban lépett piacra a cég első márkájával. Az akkori „Olcsó és jó” szlogennel reklámozott termék jó minőségével és kedvező árával 2 év alatt 6% piaci részesedést ért el a magyar piacon.”²¹

Számos jel szerint Veszeloovszky volt a vállalkozás motorja, a kezdeményező az első években. *„A dohányiparban kezdett tájékozódása során ismerkedett meg a kiemelkedő elméleti ismeretekkel és nagy szakmai tapasztalatokkal rendelkező Gábor Józsefnevel és Gábor Józseffel, akik életük nagy részében dohánygyárban dolgoztak. Felszámolóbiztostól kedvező áron megvásárolt Hódmezővásárhelyt az Erzsébeti úton egy kihasználatlanul álló volt gépgyári üzemcsarnokot. Sikerült megfelelő állapotban lévő, működőképes használt cigarettagyártó gépeket is vásárolni, ugyanis a működő hazai dohánygyárak privatizációjukat követően gyártósoraikat korszerűsítették, régi gépeiket piacra dobták. A gépeket a volt dohánygyári szakemberekből álló szerelőcsoport rakta össze, és hozta működőképes állapotba a vásárhelyi üzemcsarnokban.”*²²

A Sátoraljaujhelyi Dohánygyárat is megvásárolták a szervezet kiterjesztése során. Az előzmények:

„A privatizáció kezdetével (1992. július 28.) a RJ Reynolds Tobacco Company (RJR), a második legnagyobb amerikai multinacionális dohányvállalat vált a fő részvényessé az Állami Vagyonkezelő Vállalat

19 „Az 1980-as években (...) Veszeloovszky László a vendéglátóipar sajátos délutáni-esti munkarendje mellett a szabad napszakokban egyéb tevékenységek kipróbálásával, végzésével igyekezett kiegészíteni munkáltatójától származó jövedelmét. Foglalkozott kisállattenyésztéssel, növénytermesztéssel, különféle termékek kereskedelmével. Az 1980-as évek második felében Hódmezővásárhely belvárosában megnyitotta Casino nevű vendéglátó egységét, melyet szintén vendéglátóipari végzettségű feleségével működtetett. Arra törekedett, hogy forgalmát növelje, a vendéglátás színvonalát emelje, vonzóbbá tegye, ezért többek között dohányáru értékesített, rendezvényeknek helyszínt biztosított, játék-automatákat üzemeltetett, tekepályát létesített. A tekepálya elektromos működtetését a villamosipari végzettségű Sánta János készítette el. Ettől kezdve üzlettársak is lettek, közösen kerestek különféle üzleti lehetőségeket, egyebek mellett pl. építőanyag-ipari, informatikai termékek kereskedelmével is foglalkoztak. A kezdeti lazább üzleti kapcsolatból szorosabb együttműködés, majd önzetlen barátság alakult ki.” <http://www.madosz.hu/remembrance/view?id=51>”

20 <http://www.madosz.hu/remembrance/view?id=51>

21 <http://continentaltobacco.com/media/Continental-Tortenetunk.pdf>

22 <http://dohanymuzeum.hu/satoraljaujhelyi-dohanygyar>

részvényeinek felvásárlásával. Az RJR vezetése megkezdte közismert termékeinek magyar piacra való bevezetését (Camel, Winston, Salem). E mellett a hagyományos, hazai filter nélküli termékeket is gyártotta, mint a Munkás és a Kossuth. A termelő egységek modernizációja is szükségessé vált az RJR minőségi elvárásainak teljesítéséhez. 1997-ben az RJR vezetősége úgy döntött, kivonul a magyar piacról és eladta részvényeit a Sátoraljaújhelyi Dohánygyárnak, a Continental Dohányipari Csoportnak.”²³

„1998. januárban a V. Tabac megvásárolta az RJ Reynolds-tól a Sátoraljaújhelyi Dohánygyárat. A vásárlással a cégcsoport több, mint 120 éve cigarettagyártással foglalkozó gyárral gazdagodott, és tulajdonába került az ott felhalmozott tudás, szakértelem.”²⁴

A vállalatcsoport Magyarországon kívül is terjeszkedett ezekben az években: „1997-ben már Romániában, Aradon is nyitottunk egy cigarettagyárat, amely egy teljesen zöldmezős beruházás volt. A vámszabályok miatt ugyanis készterméket nem érte volna meg exportálni, a dohányt, mint alapanyagot viszont kedvező tarifával ki lehetett vinni, és kint gyártani belőle cigarettát. A termékeinknek Romániában is hasonlóan szép felfutása volt. Főleg a magyar lakta vidékeken jelentünk meg magyar márkanévű termékekkel.”²⁵

A (vertikális) terjeszkedés további fontos állomása volt, amikor 1997-ben a Continental megvásárolta a Dohányfermentáló RT-t szolnoki gyárát. Az előzmények: „a rendszerváltás után a Budapesti Dohányfermentáló Vállalat törvényi szabályozás nyomán 1993. július 1-vel Dohányfermentáló Részvénytársasággá /1993–1997/ alakult. Alapítója a 77,51 %-os tulajdonosa az Állami Vagyonügynökség. A 22,49 %-os részt alapvetően az önkormányzatok birtokolták. Az Állami Vagyonügynökség a Részvénytársaság privatizációját nyilvános pályázat keretében 1995. évben hirdette meg. Az érvényes ajánlat hiányában a pályázat eredménytelenül zárult. A dohányfermentáló 1992–1996 között elvesztette a termelők bizalmát, a termelés jelentősen visszaesett, a piacról kiszorult.”²⁶

A DOFER története azért is tanulságos, mert Sánta János itt találkozott talán először a külföldi többségi tulajdonban levő cégek kíméletlen harcmódorával²⁷: „A cég (a DOFER – L.M.) vagyona a végső hanyatlás kezdetekor, 1994-ben még 1,03 milliárdos jegyzett tőkével és 387 milliós tőketartalékkal meghaladta az 1,4 milliárd forintot. Az elmúlt két évben (1995-1996-ban – L.M.) a DOFER 215 és 419 milliós veszteséget produkált, aminek nyomán tőkéje 783 millió forintra zsugorodott. A cégvezetés tartózkodott az érdemi döntésektől, a kihasználatlan és fölösleges ingatlanvagyon értékesítésétől, valamint a termelésre méretezett létszám leépítésétől. A közel havi 20 millió forintos működési veszteségek egyenesen vezettek a vezetéváltáshoz. Az ÁPV Rt. tavaly ősszel a DOFER vezérigazgatójává azt a Petri Tibort nevezte ki, aki – úgy tűnik – élvezi az FM termelői kivásárlást sürgető vezetőinek bizalmát is. A vezérigazgató azt a feladatot kapta, hogy teremtsen meg egy szolnoki központú, az eredeténél kisebb cég újraindulásának feltételeit. A DOFER ezt követően elbocsátott 210 dolgozót, feleslegesnek ítélt ingatlanokat adott el, a megmaradókat megpróbálta bérbe adni vagy más, az alaptevékenységéhez nem kapcsolódó módon hasznosítani. Petri Tibor a legutolsó fermentálásból származó, addig raktáron poro-

²³ <http://www.madosz.hu/article/view?id=524>

²⁴ <http://continentaltobacco.com/media/Continental-Tortenetunk.pdf>

²⁵ <http://continentaltobacco.com/media/Continental-Bemutakozo.pdf>

²⁶ <http://continentaltobacco.com/media/Continental-Tortenetunk.pdf>

²⁷ Veszelszky László 1997.március 13.-án közúti balesetben elhunyt. <http://www.madosz.hu/remembrance/view?id=51>

sodó dohánykészletre is vevőt talált, ezzel viszont kivívta a hazai multinacionális dohánygyárak ellenszenvét. Az alapanyagot ugyanis annak a V. Tabacnak értékesítette, amelyik ötödikként akart belépni a cigarettapiacra, és a DOFER-től vásárolt dohányra alapozta alapanyag-szükségletét. A V. Tabacot kezdetben leginkább rossz szemmel néző BAT Pécsi Dohánygyár egyenesen írásba adta: nem kíván a DOFER-től alapanyagot vásárolni. A budapesti fermentáló dohányiparban járatlan vezérigazgatójának hónapokba telt, amíg sikerült elhitetnie a multikkal, hogy a termelését az ő vásárlásaikra akarja alapozni. A gyárak többsége – elfogadva, hogy a DOFER-nek a készletéből származó pénzre égető szüksége volt, és a V. Tabacon kívül más nem jelentkezett a dohányért – mára hajlandó együttműködni a DOFER-rel.”²⁸

A DOFER-t, több eredménytelen pályázat után, 1997-ben a Continental Dohányipari Zrt. által szervezett Hazai Dohány Konzorcium privatizálta.²⁹ Ezt követően „Két év alatt az új tulajdonos az üzemet teljesen felújította és a termelői hátterét is újjászervezte. Az újjászervezés érintette a palántanevelést, ahol korszerű úsztatott tálcás palántanevelő telepek létesültek, a dohánytermesztést, mely során korszerű földművelő eszközök kerültek vásárlásra, illetve a dohányfermentálót, ahol a fermentáló gépsor teljes felújítására és új gépek beállítására került sor.”³⁰

A fermentáló vásárlásához hitelt vettek fel a Postabanktól, a továbbiak fedezetét növekvő mértékben, később kizárólag a visszaforgatott profit fedezte.

VERSENY A KÜLFÖLDI TULAJDONBAN LEVŐ VÁLLALATOKKAL

A vállalatcsoport üzem- és vállalatvásárlásokra, a kapacitások felújítására és új termékek piacra dobására alapozott (extenzív) növekedése lelassult a kétezres években. Egyre elkeseredettebb versenyre kényszerült a hazai piacon meghatározó szerepet játszó külföldi többségi tulajdonban levő nagyvállalatokkal.

A nagy cégek (BAT, Phillip Morris stb.) versenyeszközeinek felsorolását, versenyelőnyeit, harcmodorának fontos jellemzőit sorolja Sánta János egy 2013. májusi interjújában: „Persze a multik nem szeretnék, ha bevezetnék az új rendszert. Mert éveken keresztül rengeteg polcpénzt fizettek ki. Megvették ‘kilóra’ a kiskereskedőket, hogy csak az ő termékeiket árulják, mi vagy más kisebb és nagyobb gyártók pedig ne kerüljünk fel a polcra. Úgy pedig nagyon nehéz eladni egy terméket, hogy a fogyasztó nem találkozik vele. 1996-ban, amikor kezdtünk, még sok üzletben árulták a termékeinket, aztán a multik különböző marketingszerződésekkel »kivásárolták alólunk a boltokat«, s már az úgynevezett polctárgyalásra sem hívtak meg bennünket.”³¹ Egy másik, 2014-ben készített interjújában hasonlókat említ: „A multiknak... számos eszközük van arra, hogy magukhoz édesgessék a trafikosokat: az előírt 10 százalékos árrés helyett akár 11,5 százalékot is átengedhetnek a boltosoknak. Hozzájuk képest mi ennek a töredékét tudjuk a trafikosok ‘meggyőzésére’ fordítani.”³²

²⁸ http://24.hu/fn/gazdasag/1996/05/15/budapesti_doh_nyferment_l_rt/

²⁹ <http://www.madosz.hu/article/view?id=524>

³⁰ <http://continentaltobacco.com/media/Continental-Bemutakozko.pdf>

³¹ http://www.delmagyar.hu/hodmezovasarhely_hirek/a_continental_a_trafikpalyazatrol/_2331157/

³² http://www.delmagyar.hu/szeged_hirek/elobb_a_tiszavirag_majd_a_lupus_ot_uj_szegedi_szallashely_1_milliardos_tamogatassal/2255197/

ÉRTÉKEK, TÁRSADALMI SZEREPVÁLLALÁS

Sánta 2012-ben, az elhíresült „trafiktörvény” elfogadásakor tett szert országos ismertségre,³³ előtte a sajtó nem foglalkozott érdemben sem vele, sem a cégeivel. Az utóbbi 4–5 évben megjelent írások visszatekintő részeiből és a vállalati dokumentumokból megismerhetjük Sánta János magatartásának, értékeinek és mentalitásának állandó és fontos elemeit. A tulajdonában levő tőke tevékenységek szerint elkülönített önálló vállalatokba (és ezzel profit centerekbe) szervezése, és a vállalat-bokor sikeres működtetése arra utal, hogy Sánta a szokásostól eltérő megoldásoktól sem idegenkedő, képzett szervező. Fokozatosan növelte a külföldi piacok súlyát a vállalat forgalmában – ez a lépés a szokásosnál is nagyobb kockázattal jár a kis- és középvállalatoknál. A hazai nagyvállalkozók világában ismert és elfogadott harcmódot követve *„Tulajdonképpen mindig, minden évben van fejlesztés. A megtermelt haszon legnagyobb részét mindig visszaforgatjuk versenyképesség-növelő fejlesztésekre.”*³⁴

A társadalmi felelősségvállalás sincs ellenére. *„Most már stabilan áll az egykori szegedi Tiszavirág épülete, a renoválással megbízott szegedi cég új földemet épített a földszint és az emelet közé. Helyreállították a leszakadt falakat, tetőrészeket, feltárták a műemlékvédelmi hivatal előírása szerint a padlás faszerkezetét, a helyiségek fal-festményeit, a rácsokat, oszlopokat és a pincét. Sánta János, a vásárhelyi Tabán Trafik Zrt. dohány-nagykereskedelmi társaság szegedi résztulajdonosa elárulta, nosztalgiából vette meg a cége a Tiszavirág zónázó helyét, ahová gyerekkorában gyakorta átjárt az Attila utcából. Ez az egyetlen ingatlan beruházása a vállalkozásának. – Három éve vásároltuk meg a leromlott műemléket a várostól hetvenmillió forintért. Az akkori tervek szerint százmillióba került volna a felújítás, a jelenlegi árakon számítva nagyjából a duplájába kerül majd – jegyezte meg Sánta János. – Eddig sem ültünk tétlenül; egy évbe telt az átíratás, újabb egy évbe a terveztetés. Megbontva látszott meg igazán, mennyire elhanyagolt a ház. A romantikus stílusú épület eredeti beosztása szerint öt lakást alakítunk ki: az udvar felől két egyszobás garzont, az utcafronton egy-egy két-, három- és négyosztós lakást. Ezeket bérbe adjuk. Az utcáról nyíló két üzlethelyiség szintén visszanyeri eredeti funkcióját: a főkapu bal oldalán valamilyen üzlet, esetleg élelmiszerbolt kaphat helyet, a másik oldalon, a Tiszavirág zónázó helyén vendéglőt rendeznek be. Üzemeltetni egyiket sem fogja a vásárhelyi cég, mind a kettőbe bérlőket várnak.”*³⁵ A gesztus értékét nem, legfeljebb az eleganciáját csökkentti, hogy *„A projekt 45 százalékos, azaz 157 millió forintnyi támogatást élvez.”*³⁶

Sánta nem vállalt, nem vállalt közéleti szerepet. Nem tagja a helyi vállalkozói szervezeteknek, civil szervezeteknek, pártnak. Nem vett, és ma sem vesz részt a városi politikai életben.

A NAGY LEHETŐSÉG

Sánta János a privatizálás során veszítette el az állását. Mint láttuk, 1996-ban indított vállalkozásának azonnal a tőkeerős, logisztikai, kapcsolati és piaci fölényben levő hazai multinacionális vállalatok erős versenyével kellett szembeszállnia a dohánytermék piacon. A szolnoki dohányfermentálót még sikerült privatizáció

33 Laki (2015)

34 <http://www.continentaltobacco.com/media/Tobacco2014.12.pdf>

35 <http://www.szegedon.hu/szeged-hirek/jovo-nyaron-nyithat-a-tiszavirag-szeged>

36 http://www.delmagyar.hu/szeged_hirek/elobb_a_tiszavirag_majd_a_lupus_ot_uj_szegedi_szallashely_1_milliardos_tamogatassal/2255197/

útján megszerezniük, ám lemaradtak a dohányipar és nagykereskedelem legnagyobb tételeinek privatizálásáról. Miért kedvelte volna a privatizációt kitervelő, lebonyolító, a hazai piacot a multinacionális vállalatok előtt megnyitó kormányokat? Aligha véletlen, hogy a cégcsoport társadalmi szerepvállalásai között szerepel, hogy *„Fel kívánunk lépni az indokolatlan állami túlszabályozás és a globális cégek indokolatlan és versenykorlátozó befolyása ellen.”*³⁷

A 2010 előtti időszak kormányainak tagjaihoz nem fűzték személyes szálak. Az új hatalom több fontos emberét, kulcsfiguráját (Lázár János miniszterelnök-helyettest és Matolcsy György akkori gazdasági minisztert) viszont jól ismerte. És úgy döntött, befolyásolja a szabályozást.³⁸

A lobbitevékenységet nyíltan vállalja, ám különösségét, mértékét kisebbnek tekinti, mint az őt bemutató újságcikkek szerzői vagy az ellenzéki politikusok. *„Dohányipari szövetségi tagként a korábbi szocialista kormány alatt is véleményeztünk törvénytervezeteket ugyanúgy, mint a többi multinacionális dohánycég is. Ez a gyakorlat folytatódik a jelenlegi Fidesz kormány alatt is – természetesen a multinacionális cégek is igen erősen érvényesítik saját szempontjaikat most is, csak erről valahogy kevés szó esik. Ami a konkrét esetet illeti: egy tervezetet az utolsó pillanatban elküldtek nekem is véleményezésre. Lementettem az anyagot (ezért jelenhetett meg, hogy én vagyok a szerző), belesúrtam egy megjegyzést és úgy küldtem vissza. Ha azt mondanák, hogy az utolsó módosítást én végeztem, akkor az hihetőbb lenne, de az biztos, hogy nem én voltam a trafiktvörvény szerzője.... A dohányipar szereplői közül nem csak én láttam a konkrét törvénytervezetet, azt mások is olvasták.”*³⁹

Sánta jelentős alkuerőre tett szert a 2010 utáni rendszerben. A törvényhozó 2013-ban például a Continental javára módosította a szabályozást azzal, hogy megtiltotta a főként a multinacionális cégekre jellemző versenyeszközök alkalmazását. A „trafiktörvény” harmadik módosítása szerint ugyanis a tulajdonos-üzemeltető *„sem közvetlenül, sem közvetve nem köthet olyan megállapodást, illetve nem fogadhat el olyan ajándékot, árengedményt, térítést vagy egyéb juttatást (ide nem értve a szokásos kereskedelmi árrés biztosítását), amelynek célja a dohánytermék-kiskereskedelmi tevékenység megkezdésének, illetve folytatásának megkönnyítése. Ha annak ellentételezése legalább részben arra irányul, vagy azt eredményezi – függetlenül attól, hogy az e bekezdés rendelkezései alapján tiltott előny nyújtásának, vagy elfogadásának időpontjától eltérő időpontban következik be –, hogy a dohánytermék-nagykereskedők bármelyikének bármely termékét a többi egy vagy több dohánytermék-nagykereskedő termékeihez képest kedvezőbb helyzetbe hozza.”*⁴⁰ Továbbá *„tilalomba ütközik különösen kedvezmény, illetve előny nyújtása – formájától, illetve elnevezésétől függetlenül – a meghatározott dohánybolt kialakításához, berendezéséhez, felszereléséhez, működéséhez vagy üzemeltetéséhez.”*⁴¹

37 <http://continentaltobacco.com/hu/tarsadalmi-szerepvallalasunk>

38 Ennek buktatóit és nehézségeit részletesebben lásd: Laki (2015)

39 http://www.delmagyar.hu/hodmezovasarhely_hirek/a_continental_a_trafikpalyazatrol_/2331157/

40 <http://www.parlament.hu/irom39/10881/10881.pdf>

41 <http://www.parlament.hu/irom39/10881/10881.pdf>

A KAPCSOLATI TŐKE MŰKÖDTETÉSE – TOVÁBBI ELŐNYÖK

A trafiktörvény véleményezése, és ezzel a törvény- vagy rendelet-alkotó eredményes befolyásolása nem volt egyszeri, kivételes esemény. A vállalat számára előnyös újabb szabálmódosítások, állami tranzakciók tovább javították a cég versenyhelyzetét a hazai piacon.

2014-ben a kormány a kisebb vállalatoknak, köztük a Continental cégcsoportnak kedvező szabályozást vezetett be az ekkor kivetett egyszeri egészségügyi hozzájárulásnál. Az indoklás szerint „A törvényjavaslat *sávosan határozza meg a fizetendő hozzájárulás mértékét – szintén az igazságosabb közteherviselés jegyében. A hozzájárulás mértéke az adóalap 30 milliárd forintot meg nem haladó része után 0,2%, de legalább harmincmillió forint, az adóalap 30 milliárd forintot meghaladó, de 60 milliárd forintot meg nem haladó része után 2,5%, az adóalap 60 milliárd forintot meghaladó része után 4,5%. A sávos fizetési kötelezettség a piacon arányaiban nagyobb részesedéssel bíró dohányipari vállalkozásokat arányosan nagyobb teherrel sújtja, de a kisebb vállalkozások is kénytelenek mindenképpen kivenni részüket az egészségügyi kiadások finanszírozásából.*”⁴²

A dohánytermék-nagykereskedelem radikális átszervezésének 2014–2015-ös története is meggyőzően dokumentálja Sánta János szabályzást befolyásoló erejét. Az átalakítás legfontosabb elemei:⁴³ három törvényt módosítottak a Continental számára kedvező módon. „A Ház e változtatással **egyben a kétharmados többséget igénylő sarkalatos törvények közé is emelte a jogszabályt.**”⁴⁴ A későbbi fejleményeket jelentősen befolyásolta az ugyancsak a 2014. évi XCV. törvényben elfogadott szabályozás, hogy „Az ágazati miniszter *mellőzheti a nyilvános koncessziós pályázat kiírását, ha a koncessziós szerződés megkötésére megbízható dohánykereskedővel, vagy e személy legalább többségi tulajdonában álló gazdasági társasággal is sor kerülhet.*”⁴⁵

Ezt a jogi lehetőséget használta ki a Continental Dohányipari Csoporthoz tartozó Tabán Trafik Zrt. A Continental Csoport 2015. június 1.-én ajánlatot tett a magyar állam nevében eljáró Nemzeti Fejlesztési Minisztériumnak dohánykiskereskedelem-ellátási tevékenység végzésére. „*a Tevékenységet az Ajánlattevő tulajdonában levő társaság útján vállalja végezni, mely a Koncessziós Törvény szerződő fele lenne az ajánlat kedvező elbírálása esetén. Ajánlattevő vállalja, hogy a társaságot a pécsi BAT Pécsi Dohánygyár Kft-vel közösen korlátolt felelősségű társaság formában alapítja meg és működteti. Ajánlattevő vállalja, hogy a létrehozandó Kft-ben többségi részesedéssel rendelkezik és a többségi üzletrészt a koncessziós szerződés hatálya alatt mindvégig fenntartja.*”

A két vállalat 2015. június 1.-én tett koncessziós ajánlatát június 19.-én fogadta el a kormány. Az érdekeltek – a minisztérium, a BAT Pécsi Dohánygyár Kft. (kisebbségi tulajdonos), a Tabán Trafik Zrt. (mint Megbízható Kereskedő), valamint a Koncessziós Társaság – képviselői egy hónappal később, 2015. július 19.-én aláírták a koncessziós szerződést. Az időközben megalapított *Országos Dohánybolt Ellátó Kft.* (a továbbiakban: ODBE) volt a szerződést aláíró Koncessziós Társaság.

⁴² Lásd: <http://www.parlament.hu/irom40/02027/02027.pdf>

⁴³ Részletesen lásd Laki (2017a)

⁴⁴ http://hvg.hu/gazdasag/20141215_Megszabta_a_Haz_hogy_honnan_vehetnek_doha

http://www.napi.hu/magyar_gazdasag/megszavaztak_az_allami_trafikellatot_leepites_es_adoemeles_jon.591000.htm

⁴⁵ Lásd: <http://www.parlament.hu/irom40/02081/02081-0007.pdf>

A pályázat kiírására hiába váró, ezért a koncessziós versenyből kimaradt cégek ellenajánlatát a kormány lesöpörte az asztalról. Az elutasítással egy időben egy újabb kormányrendelet is életbe lépett, „amely a közérdekre hivatkozva **nemzetstratégiai jelentőségűnek** minősítette a BAT Pécsi Dohánygyár és a Tabán Trafik összefonódását.”⁴⁶ A munkahelyteremtéssel és az ellátás biztonságával indokolt nemzetstratégiai jelentőségűvé minősítés miatt így azután a Gazdasági Versenyhivatal nem vizsgálhatja az Országos Dohánybolt Ellátó Kft. piaci részesedését, „pedig szakértők szerint egy ilyen mamutcég aligha állná ki a versenytörvénynek a monopóliumok létrejöttét korlátozó paragrafusainak a próbáját.”⁴⁷

A BENNFENTESSÉG AZ IGAZSÁGTALAN HÁTRÁNYOK ELTÜNTETÉSÉNEK ESZKÖZE?

A Sánta János és családja tulajdonában levő vállalatcsoport teljesítményét nehéz mérni vagy adatokkal illusztrálni a kívülálló számára áttekinthetetlen belső tranzakciók és átcsoportosítások miatt. A Continental Csoport árbevétele 2010 előtt nem mutatott jelentős növekedést. A létszám, ingadozásokkal ugyan, de kb. 100 fővel csökkent 2002 és 2010 között. (lásd Függelék 2. tábla) 2010 és 2014 között viszont a létszám jelentős növekedését és a bevételek egyes években kiugróan gyors emelkedését tapasztalhattuk. Az utóbbi években azután megint stagnálásba, csökkenésbe fordult a növekedés (Függelék 1. és 2. tábla). Sánta ezt úgy értékeli, hogy szabályozó-befolyásoló tevékenységével legfeljebb ellensúlyozni volt képes a nagy nemzetközi vállalatok versenyelőnyeit. „A trafikrendszer révén inkább stabilizálódott a termékeink vevőköre, ami árbevételünkben is érezhető. Idén (2014-ben – L.M.) 26–27 milliárd körüli forgalmat fogunk lebonyolítani, bár ez nagyrészt az áremelésekből következik. Mi két éve is azt mondtuk: a trafikrendszer legfeljebb arra jó, hogy stabilizálódjon a helyzetünk a multik kiszorító, tisztességtelen kereskedelmi politikájával szemben.”⁴⁸

TIPOLÓGIÁNK: ÚJABB DILEMMÁK?

Sántát értékei, vonzódásai, sérelmei, személyes kapcsolatai is a NER és a jelenlegi kormány mellé állították – különösen vonzó számára a kormánynak a nemzeti tőkét támogató politikája vagy retorikája. Jellemzően a külföldi tulajdonban levő cégek között is rangsorol, a szempont a tartós Magyarországi jelenlét: „Sánta arról is beszélt, hogy más cégekkel is tárgyalt a Continental a trafikellátás koncessziójáról, de végül a BAT mellett döntött, mert annak Pécsen van gyára, tehát elkötelezte magát Magyarország mellé.”⁴⁹

Korábbi kutatásaink során is találkoztunk hasonló történetekkel. Csak újabb esetek alapos leírása után állíthatjuk, hogy a korábban használt vállalkozó típus-csoportokban már ott voltak a mostani kormányt támogató nagyvállalkozók. Kis kutatásunk fontos tanulsága, hogy Sánta sokban hasonlít a „régiek” fontos alcsoportjának tagjaihoz, akik a nyolcvanas évek második gazdaságában tanulták a vállalkozások működtetését. Felsőfokú műszaki végzettséggel rendelkeznek. Az állami szektorban, de főként a készségeit és kapcsolatait is felhasználva, még a tömeges privatizáció befejezése előtt lépett a dohánytermékek piacára – ebben sem különbözött az említett csoport tagjaitól. Mint ahogy a felfelé mobil család, vagy az MSZMP tagság (és ezzel bizonyos karrierpályák)

46 Lásd: <http://nepszava.hu/cikk/1061216-monopolium-lett-a-dohanykereskedelem>

47 Lásd: <http://nepszava.hu/cikk/1061216-monopolium-lett-a-dohanykereskedelem>

48 Gyüre (2014)

49 http://index.hu/gazdasag/2015/07/02/santa_janos_kiakadta_tobbi_dohanycegre/

kerülése sem ismeretlen ebben a csoportban. A vállalat-bokor hitelből és visszaforgatott nyereségből történő beruházások és vásárlások útján történő gyors növekedése sem különbözik a korábbi kutatásaink során ebben a vállalkozói csoportban megfigyelt harcmódortól. A munkahelyek tudatosan őrzött, épített családi hangulata, a helyi társadalom erősítését szolgáló műemlék-fejlesztés is beilleszthető ebbe a „csoportképbe.”

A történet más elemei már kevésbé. Sánta János kezdetektől kerüli a szakmai szervezeteket, az önkormányzatokat, a helyi társadalom formális és informális szervezeteit – az 1989-es köztársaság e fontos intézményeit. (Ebben az újak csoportjára emlékeztet.) Élesen privatizáció- és multi ellenes. A nagy külföldi tulajdonban levő cégekkel szemben fogalmazza meg üzleti programját.

Az sem volt „a régiek” alcsoportjának jellemzője, ahogy Sánta János a nagy külföldi többségi tulajdonban levő vállalatok piaci erőfölényét jelentős részben a számukra kedvező szabályozásnak tulajdonítja. Ezért is a nemzeti kapitalizmus tudatos híve, aki az erős nemzeti államtól, pontosabban az állami piac-szabályozástól várta és várja a tulajdonában levő vállalatok piaci részesedésének megtartását, növekedését. Együttműködik a szabályozóval.

A hazai vállalkozásokat támogató állammal, politikai hatalommal személyi kapcsolatokon, sajátos tranzakciókon keresztül együttműködő vállalkozók csoportjának alapos kutatása után dönthetjük majd el, hogy ismét módosítanunk kell-e a tipológiát.

HIVATKOZÁSOK

- Batka Z. (2015) Orbán veje mindent visz. Keszthelyen bérlőből tulajdonossá válik Tiborcz István és csapata. *Népszabadság*, március 4., 1.
- Bednár I. – Nyusztay M. (2015) A nagy Simicska ciklus. Egy cégbirodalom története. *Népszabadság*, február 14, Hétvége, 2–23.
- Kapitány Szabó A. – Varga G. G. (2015) Haláltusa a Közgépnél. Háromszázötven dolgozóját bocsátja el Simicska Lajos cége. *Népszabadság*, október 14., 2.
- Laki M. (2011) *A termék és szolgáltatáspiacok átalakulása 1989 után*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Laki M. (2014) *A trafikpiac átalakulása és átalakítása: esettanulmány*. Budapest: MTA KRTK Közgazdaságtudományi Intézet, 74. (Műhelytanulmányok = Discussion Papers; MT-DP 2014/10.)
- Laki M. (2015) A trafikpiac átalakulása és átalakítása (esettanulmány). *Szociológiai Szemle*, 25. évf., 3. sz., 23–52.
- Laki M. (2016) Magyar nagyvállalkozók a Nemzeti Együttműködés Rendszerében, avagy a polgárosodás esélyei. In *A Magyar Polgár. Magvető – Társki Budapest*, 111–125.
- Laki M. (2017a) Két történet: a gyógyszerárak piaca 2010 után – Esettanulmány. *Külgazdaság*, LXI., 1–2., 80–104.
- Laki M. (2017b) A trafikpiac folytatódó átalakítása 2014–2017-ben (Esettanulmány – kiterjesztett kutatás). *Külgazdaság*, LXI. 7–8., 46–74.
- Laki M. – Szalai J. (2004) *Vállalkozók vagy polgárok?* Budapest, Osiris.
- Laki M. – Szalai J. (2013) *Tíz évvel később – magyar nagyvállalkozók európai környezetben*. Budapest, Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Lencsés K. (2014) Nem érti, miért érdekes. Mészáros Lőrinc: Négy év alatt százszorosára nőtt a polgármester jövedelme. *Népszabadság*, június 20., 4.
- Nagy G. M. (2015) A Közép elveszett kikötője. Így tennék tönkre Simicskát. *Magyar Narancs*, július 30., 11–14.
- Tóth I. J. – Hajdu M. (2016) *Korrupciós kockázatok, átláthatóság, közbeszerzések. Magyar közbeszerzések 2009–2015 közötti adatainak elemzése*. Társadalmi Riport.
- Tóth I. J. – Hajdu M. (2017) Versenyerősség, társadalmi veszteségek és a 25 millió forintos értékhatár rejtélye. 2009–2016 közötti magyar közbeszerzések statisztikai vizsgálata. Corruption Research Center, Budapest

FÜGGELÉK

1. táblázat. Nettó árbevétel a Continental csoport vállalatainál (ezer Ft)

Év	Continental	Tabán Trafik	Összesen	előző év = 100
2000	3 883 969			
2001	4 024 692	5 991 865	10 016 557	
2002	16 087 002	21 740 864	37 827 866	377,6
2003	18 239 698	20 815 216	39 054 914	103,2
2004	16 825 846	20 030 082	36 855 928	94,4
2005	16 189 242	17 461 386	37 995 095	94,3
2006	13 464 763	24 530 332	37 995 095	100,0
2007	13 574 513	22 911 195	36 485 708	96,0
2008	15 403 098	24 419 587	39 822 685	109,1
2009	15 342 954	18 916 291	34 259 245	86,0
2010	19 049 715	21 385 675	40 435 390	118,1
2011	19 106 060	20 397 828	39 503 888	97,7
2012	23 438 163	22 879 901	46 318 064	117,2
2013	23 293 542	22 187 534	45 481 076	98,2
2014	25 738 919	23 857 006	49 595 925	109,0
2015	23 864 089	20 299 083	44 163 172	89,0
2016	24 225 312	978 527	3 403 839	77,0

Forrás: E-Cégjegyzék.hu

2. táblázat. Átlagos létszám a Continental Csoport vállalatainál (fő)

	Continental	Tabán Trafik	Összesen	előző év=100%
2000	176			
2001	217	108	325	
2002	220	255	475	146,1
2003	191	138	329	69,2
2004	155	96	251	76,2
2005	209	77	286	113,9
2006	182	66	248	86,7
2007	210	64	274	110,4
2008	194	76	270	98,5
2009	170	77	247	91,4
2010	200	79	279	112,9
2011	232	83	311	111,4
2012	250	87	337	108,3
2013	265	99	364	117,0
2014	323	83	406	111,5
2015	317	84	401	98,7
2016	316	52	368	91,7

Forrás: E- Cégjegyzék.hu

KENDE ÁGNES¹

A ROMA GYEREKEK MÉLTÁNYOS OKTATÁSÁT SEGÍTŐ PROGRAMOK LEHETŐSÉGEI AZ OKTATÁSI
EGYENLŐTLENSÉGEK RENDSZERÉBEN

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2018.1.144

ABSZTRAKT

Az alábbi tanulmány azt vizsgálja, hogy a jelenlegi, alapvetően lexikális tudást számon kérő, tantárgyalapú és tradicionális oktatási szemléletre épülő oktatási rendszerben milyen módon tudnak működni olyan oktatási programok, amelyek a roma tanulók oktatási érdekeit, méltányos elfogadását és elismerését állítják központba. A tanulmány fő kérdése, hogy lehet-e hatásuk ezeknek a programoknak az egész rendszerre, képesek-e arra, hogy szemléletváltozást hozzanak létre az iskolákban leginkább elterjedt pedagógiai felfogás és működésmód terén, és vannak-e eredményeik a roma gyerekek iskolai sikeressége, iskolázottságuk növelése szempontjából. A tanulmány fő állítása, hogy az oktatási rendszer különböző – strukturális-politikai, intézményi és egyéni – szintjeire együttesen ható beavatkozás nélkül nem lehetséges rendszerszintű változásokat előidézni. Az egy-egy szinthez köthető és csupán arra hatást gyakorló, a fősodortól eltérő személeletet képviselő programok nagy valószínűséggel marginalizált helyzetre vannak ítélve, és a szintek kölcsönös összefonódása miatt így csak nagyon lassan képesek hatni a rendszer egészére. Egyszerűbben fogalmazva: a roma gyerekek iskolai kudarcainak megakadályozásához nem elég a pedagógusok szemléletváltozása, ami az új szemléletű tanárképzés nyomán formálódik, hanem szükség van a szegregáció megszüntetésére is, hiszen szegregált iskolai körülmények között a roma tanulókat olyan egyéb, az emberi méltóságuk sérelmével járó hatások érik (pl. a diszkrimináció elszenvéde), amelyeket önmagában egy jó pedagógus nem tud kompenzálni. Ugyanez visszafelé is igaz, az oktatási integráció megfelelő pedagógiai szemlélet nélkül képtelen azt a pozitív hatását kifejteni, amelyre egyébként a társadalmi integráció érdekében szükség lenne.

Kulcsszavak: roma tanulók, iskolai kudarc, tanárképzés, tanoda, oktatási szegregáció, oktatási rendszer, pedagógiai szemlélet

1 Central European University, Center for Policy Studies

OPPORTUNITIES OF EDUCATIONAL PROGRAMS AIMING AT EQUALITY FOR ROMA STUDENTS WITHIN A SYSTEM OF EDUCATIONAL INEQUALITIES

ABSTRACT

This study examines how child-centred educational programs focusing on Roma students' recognition and equity can operate in the essentially lexical-knowledge-based, subject-oriented Hungarian educational system which follows a traditional approach to education. The study raises questions as to whether these programs are able to bring a difference to the education system by changing the pedagogical approach currently dominant in schools, and whether they have effects on Roma students' school success in higher education. The main proposition of the study is that it is impossible to upgrade the entire system without joint interventions affecting all its levels: the structural-political, the institutional and the individual. Educational programs representing alternative pedagogical approaches, compared to mainstream conceptions, are usually targeted at only one level of the education system, and are therefore likely to remain isolated, at best affecting the whole system very slowly, due to the mutual interconnections between its levels. In short, it is not enough to change the teachers' approach through teacher-training programs in order to prevent Roma students' failure in schools. It is also necessary to eliminate school segregation. Segregated conditions leading to discrimination causes harm to Roma students' dignity, which cannot be compensated for by a good teacher. The reverse is also true: integration in education cannot have positive effects on Roma students' school success without the adoption of an appropriate pedagogical approach. Both conditions are necessary for successful social integration.

Keywords: Roma students, school failure, teacher training, study halls, segregation in education, education system, pedagogical approach

A ROMA GYEREKEK MÉLTÁNYOS OKTATÁSÁT SEGÍTŐ PROGRAMOK LEHETŐSÉGEI AZ OKTATÁSI EGYENLŐTLENSÉGEK RENDSZERÉBEN

BEVEZETÉS

Írásomban a roma gyerekek iskolai kudarcai mögött álló közoktatási rendszert két olyan oktatási program segítségével szeretném bemutatni, amely programok épp a szemléletmódjuk miatt, bár különböző módokon, de „lepattannak” a közoktatás egészéről; nem képesek szervesen beépülni annak rendszerébe. Az egyik egy tanárképző program a Miskolci Egyetemen, a másik pedig a tanodák intézményrendszere. A két oktatási program egymáshoz nem kapcsolódik, szemléletükben mégis hasonlítanak egymáshoz, és abban is közös a sorsuk, hogy bár kapcsolódnak a közoktatás rendszeréhez, kevésbé képesek hatni a rendszer egészére és az abban uralkodó oktatási szemléletmódra. Ez történik a tanárképző program újfajta szemléletével, amely mire eljut az iskolákhoz az ezt elsajátító pedagógusokon keresztül, részben „elolvad”, mert bedarálja őket az iskola hagyományos működés módjára, és ez történik a tanodákban alkalmazott hatékonyabb tanítási módszerekkel is, amelyeket az iskola, ahelyett, hogy alkalmazná azokat, inkább csak kihasznál, felmentve magát a roma gyerekek iskolai problémáinak megoldása alól.

A tanulmány alapját képező két oktatási programról szóló esettanulmány a Horizon 2020 program által támogatott *SOLIDUS, Solidarity in European societies: empowerment, social justice and citizenship* (Szolidaritás az európai társadalmakban: képessé tétel, társadalmi igazságosság és állampolgárság) kutatás keretén belül készült. Tanulmányom Szalai Júlia születésnapja alkalmából íródott, ezzel szeretném felköszönteni és megköszönni az együtt töltött közös szakmai éveinket. Bár a tanulmány alapját képező SOLIDUS programban is együtt dolgozhattam vele, ennél sokkal maradandóbb emlék az elmúlt öt év, amikor a korai iskolaelhagyás megelőzésének lehetőségeit kutató nemzetközi programban (RESL.eu) dolgoztam vele szorosan együtt. Az alábbi írás témája egybeesik közös munkánk fő problémájával, nevezetesen azzal, hogy az oktatási egyenlőtlenségek rendszere miként erősíti fel a romák társadalmi kirekesztettségét.

A SOLIDUS program célja az volt, hogy interdiszciplináris megközelítésből vizsgálja mind elméleti, mind empirikus módon az európai szolidaritás működés módjának jelenlegi és jövőbeli megnyilvánulásait. Írásomban elsősorban az esettanulmányok kapcsán készült interjúkra támaszkodom. A tanoda programokról szóló esettanulmányban interjút készítettem az első tanoda alapítójával, a Tanodaplatform (tanodák érdekszövetsége) vezetőjével, egy tanodahálózat vezetőjével, két tanoda vezetőjével és tanodába járó diákokkal. A miskolci tanárképző intézet programját bemutató esettanulmányban pedig interjú készült az intézet igazgatójával, tanáraival, hallgatókkal és egy, az intézet gyakorló iskolájaként működő intézmény pedagógusaival.

Tanulmányomban azt kívánom bemutatni, hogy a jelenlegi, alapvetően lexikális tudást számon kérő, tantárgyalapú, tradicionális oktatási szemléletre épülő oktatási rendszerben milyen módon tudnak működni olyan programok, amelyek a tanulók – esetünkben elsősorban roma gyerekek – oktatási érdekeit, méltányos elfogadását és elismerését állítják központba. A SOLIDUS keretében készített esettanulmányaimban kvalitatív módszerekkel azt vizsgáltam, vajon lehet-e hatásuk ezeknek a programoknak az egész rendszerre, képesek-e arra, hogy szemléletváltozást hozzanak létre az iskolákban leginkább elterjedt pedagógiai felfogás és működésmód terén, és vannak-e eredményeik a roma gyerekek iskolai sikeressége, iskolázottságuk növelése szempontjából. A tanulmány alapját képező esettanulmányaimra, korábbi kutatási, értékelési és fejlesztési programokban szerzett eredményekre és tapasztalataimra alapozva azt állítom,² hogy az oktatási rendszer különböző – strukturális-politikai, intézményi és egyéni – szintjeire együttesen ható beavatkozás nélkül nem lehetséges rendszer-szintű változásokat előidézni. Az egy-egy szinthez köthető és csupán arra hatást gyakorló, a fősodortól eltérő személetet képviselő programok nagy valószínűséggel marginalizált helyzetre vannak ítélve, vagy csak nagyon lassan képesek hatni a rendszer egészére a szintek kölcsönös összefonódása miatt. Egyszerűbben fogalmazva: a roma gyerekek iskolai kudarcainak megakadályozásához nem elég a pedagógusok szemléletváltozása, ami az új szemléletű tanárképzés nyomán formálódik, hanem szükség van a szegregáció megszüntetésére is, hiszen szegregált iskolai körülmények között a roma tanulókat olyan egyéb, az emberi méltóságuk sérelmével járó hatások érik (pl. a diszkrimináció elszenvedése), amelyeket önmagában egy jó pedagógus nem tud kompenzálni. De ugyanez visszafelé is igaz, az oktatási integráció megfelelő pedagógiai szemlélet nélkül képtelen azt a pozitív hatását kifejezni, amelyre egyébként a társadalmi integráció érdekében szükség lenne.

ELMÉLETI KERET: AZ OKTATÁSI EGYENLŐTLENSÉG RENDSZERÉNEK ETNIKAI SZEMPONTÚ KONTEXTUSA

Mivel tanulmányom fókuszában a roma gyerekek iskolai eredményességének problémája áll, így az oktatási rendszer egyenlőtlenségeket felerősítő hatásának igazolásához egy olyan elméleti keretet mutatok be, amelynek segítségével a „racializált”³ (*racialized*) vagy etnikai kisebbségek – mint amilyenek a romák Magyarországon – szempontjából lehet értelmezni az oktatási rendszer működésmódját. Phillips elméletében (Phillips 2011) a mikro (egyéni) szinten megvalósuló racializáció (*racialization*) a családi szocializáción és a közös kulturális értékeken keresztül jelöli ki az egyén különböző, etnikai- és osztályszempontú társadalmi pozícióját. Ezt a társadalmi pozíciót más identitáscsoportokkal való interakció alakítja és a helyi környezet feltételei nagyban befolyásolják. Ez annyit jelent, hogy ezen a szinten az egyén direkt módon tapasztalja meg, hogy milyen romaként (más kontextusban faji vagy etnikai kisebbségként) az adott társadalmi környezetben élni. A mezo szintű intézményes racializáció eredménye a tanulók hátrányos helyzetbe kerülése az oktatáson belül, mely függetlenül az intézményi szereplők szándékosságától, az intézményi rutin működés által létrejövő, egymással összefüggő oktatási tapasztalatok kapcsán élhető meg. A makro szinten létrejövő strukturális rendszer pedig azokért

2 Részt vettem több kutatásban és programértékelésben, amelyek a roma gyerekek oktatási helyzetével, illetve programfejlesztésekkel foglalkoztak. A teljesség igénye nélkül: EDUMIGROM kutatás, HEFOP 2.1.1-es program, Gyerekszegénység Elleni Nemzeti Program, NFÜ megbízásából roma integrációs programok értékelése, telepfelszámolási program értékelése, stb.

3 Bár a „*racialization*” és „*racialized*” kifejezéseknek nincs bevett magyar megfelelője, a tanulmányomban a „racializáció” és a „racializált” fogalmat fogom használni. A racializálás jelentése egy olyan szemlélet vagy eljárás, mely bizonyos faji, etnikai, vallási, kulturális jelenségeket, cselekvéseket, személyeket helyez faji kontextusba, olyanokat, melyeknek egyébként nincs közük a faj fogalmához.

az intézményi folyamatokért és gyakorlatokért felel, amelyek mezo szinten kerülnek bevezetésre, mint például a szegregáció megnyilvánulása az intézmények szintjén. Az állam apparátusán keresztül alakítja a faj és a faji kirekesztés működését azáltal, hogy meghatározza a nyelvezetet, a szabályozást, a gazdasági kontrollokat és a társadalmi kapcsolatok közvetítését. A hazai oktatási kontextusban ez azt jelenti, hogy az oktatáspolitikai döntések egyrészt fenntartják a szelektív iskolai rendszert, másrészt kijelölik azt a normatív légkört, amely életben tartja az oktatásban a középosztálybeli értékrend felsőbbrendűsége által vezérelt szemléletmódot, és ez gyakran a roma gyerekek meg nem értéséhez, emberi méltóságuktól való megfosztáshoz vezet. (Phillips 2011)

Erre példa a roma gyerekek oktatását az elmúlt 15 évben meghatározó halmozottan hátrányos helyzet (HHH)⁴ kategória mentén kialakult kettős beszéd, nevezetesen, hogy a pedagógusok – korábbi tanárokkal készült kutatási interjúim alapján – sokszor a roma gyerekeket jelölik a HHH kategóriával, ami az iskolai közegben is sokféle módon szerepet játszó etnikai kisebbségi helyzet jelentőségének tudomásul nem vételéből származik. A HHH kategóriába tartozó tanulókat célzó oktatáspolitikai és a különböző, ennek keretében megszületett programok eredendően a roma gyerekek szegregált helyzetének és iskolai kudarcainak felismerése, illetve az ezeket feltáró kutatási eredmények alapján indultak el 2002 után. Ugyanakkor a 2000-es évek eleje óta minden oktatási integrációra irányuló törekvés és az ezekhez kapcsolódó programok megvalósítása a HHH gyerekeket nevesítette, nem pedig a roma gyerekek célzására irányult. A kettős beszéd lényege, hogy a HHH és a roma kifejezések gyakorlatilag egymás szinonimái váltak az oktatási nyelvezetben. A HHH kategória, melyhez eredetileg különböző kiegészítő források vagy szolgáltatások jártak,⁵ egyrészt lehetővé tette a hátrányos helyzetű roma gyerekek célzott elérését, másrészt elkerülte, hogy a romaság és szegénység között egyenlőségjel legyen, hiszen nem minden roma gyerek tartozik ebbe a kategóriába, viszont a nem roma HHH-s gyerekek is részesülhettek a többlet támogatásokban. A két fogalom szinonimaként való használata ugyanakkor jól mutatja a roma gyerekekkel kapcsolatos uralkodó szemléletet a pedagógiában, illetve azt, hogy a szegénység mennyire etnicizált Magyarországon: tehát a romákkal azonosítják leginkább azokat, akik szegények és iskolázatlanok. Míg a HHH egy szociális kategória, addig a roma gyerekek egy, a többség által etnikai kisebbségként számon tartott kategória tagjai. Példának okáért, amikor egy tanár roma gyerekekről akar mondani valamit, de az etnikai hovatartozás nyilvántartását az iskolában törvény tiltja, a HHH kifejezés használatával törvényes keretekben tudja tartani a róluk való beszédet, miközben mindenki számára egyértelmű abban a beszédhelyzetben – legtöbbször éppen a paternalista, sokszor előítéletes megjegyzésekből kikövetkeztetve –, hogy a romákról beszél. Ez annyira így van, hogy oldottabb pillanatban a legtöbb tanár a HHH szó használata után észrevétlenül áttér a roma kifejezésre. Miközben tehát a roma gyerekek identitása nem csupán hátrányos szociális helyzetükből adódik, és nem is csak abból, hogy a többség őket egy jól azonosítható etnikai csoporthoz sorolja, hanem köztük találjuk azokat is, akik erős etnikai elkötelezettséggel rendelkeznek, a HHH kategória használatával „eltűnnek” a roma gyerekek mint etnikai kisebbség tagjai az oktatási rendszerből. Ez a színvak politika „színvak rasszizmust” eredményez.

4 Bár a fogalom mögötti szabályozás többször is változott, a lényege, a tanuló családjának/gondviselőjének szegénysége és a gyermeket nevelők alacsony iskolai végzettsége.

5 Ennek legfontosabb eleme eredetileg az integrált oktatás bevezetéséhez kapcsolódott, a pedagógiai szemléletváltást elősegítő Integrációs Pedagógiai Keretrendszer bevezetésének plusz költségeit a HHH aránynak megfelelően határozták meg, figyelembe véve azt, hogy ne a magas HHH-s arányú, szegregált iskolák kaphassák a több támogatást, hanem azok az iskolák, amelyek a szegregációt felszámolják és/vagy integrálni kezdenek. Később ez megváltozott, és csak a HHH arányt vették számításba a támogatás mértékénél.

A színvak rasszizmus elmélet központi állítása, hogy a fehér privilégium és az általuk irányított intézmények mára nem látható módon és rasszizmusukat nem felvállalva működnek (ld. többek között: Bonilla-Silva 2014, DiTomaso 2013, Mueller 2017, Carr 1997, Forman 2004). A hivatalosan láthatatlanná tett roma gyerekek problémája azt a veszélyt hordozza magában, hogy így nem lehet az etnikai kisebbségi létből eredő konfliktusokról, a többségi-kisebbségi viszonyokról, a roma gyerekeket sújtó előítéletekről, a diszkriminációban vagy szegregációban megnyilvánuló megkülönböztetésről beszélni, hisz nem roma, hanem HHH gyerekek járnak az iskolákba. A roma gyerekek elkülönítése vagy másfajta bánásmódban részesítésének alapja nem a HHH kategóriába való tartozásuk, hanem az etnikai származásuk. A két kategória keverése a mindennapi diskurzusban nem teszi lehetővé annak megértését, hogy mit jelent kisebbségiként élni egy társadalomban, miközben a bújtatott kulturalista megközelítés, amely a mindennapokban úgy fogalmazódik meg, hogy „azért ilyenek, mert romák”, nyugodtan virágozhat a HHH kifejezés alatt. Ugyanakkor ez lehetetlenné teszi az ellenük irányuló előítélet és a hátrányos megkülönböztetés megfelelő kezelését és a többségi-kisebbségi, gyakran konfliktusos viszonyba történő megfelelő beavatkozásokat.

A roma gyerekek halmozott hátrányainak egyik oka makro- vagy strukturális szinten, hogy az oktatási rendszer képtelen a társadalmi egyenlőtlenségeket minimálisan is kompenzálni és a társadalmi mobilitást biztosítani. *„A szabad iskolaválasztás rendszerén belül lehetetlen bevezetni egy konzisztens méltányosságra épülő oktatáspolitikát, a minőség ellenőrzésének rendszerét és megfelelő iránymutatást az elszámoltathatóságra.”* (Varga 2008) Ahogy a Roma Oktatási Alap *A roma gyerekek oktatási rendszerben* című országértékelő tanulmányában olvasható, a makro szintű tényező azt jelenti, hogy *„minden generáció egyharmada úgy hagyja el az iskoláit, hogy a munkaerőpiacra való belépéshez szükséges minimális képzettséggel sem rendelkezik.”* (Kende-Osztolykán 2015)

A roma gyerekek iskolai integrációja vagy szegregációja a magyar oktatással kapcsolatos közéleti diskurzusban az egyik legvitatottabb téma mezo-, avagy intézményi szinten. *„Az iskolarendszer, amely a felvételi politikájában az akadémiai eredményességet díjazza, a roma gyerekeket sikeresen az alacsony oktatási eredménnyel bíró iskolákba kényszeríti. Ennek az az eredménye, hogy a roma tanulók alacsonyán teljesítő iskolákba koncentrálódnak még akkor is, ha a lakóhely szempontjából integráltan élnek. Ehhez jön még a gyerekek sajátos nevelés szerinti elkülönítése iskolán belül, ami sok esetben ténylegesen roma osztályok kialakulásához vezet az amúgy (integrált) többségi iskolákban.”* (Fox-Vidra 2013)

Mikro szinten találjuk az osztálytermi viszonyokat, a tanár – roma diák – roma szülő háromszög kapcsolatrendszerét a gyakran mélyen beágyazódott előítéletekkel és paternalizmussal, melyben meghatározó lehet az adott intézmény szemléletmódja. Ugyanakkor az intézmény szellemiségét alapvetően meghatározza az a strukturális-szabályozási rendszer, amely többek között a tanárképzésen keresztül kihat a pedagógusok minőségére, és arra a mozgástérre és szabadságfokra, amellyel ma egy intézmény rendelkezhet, tehát a szintek csak analitikusan választhatóak el egymástól, a valóságban egymással kölcsönhatásban léteznek.

A HÁTTÉR: OKTATÁSPOLITIKA A 90-ES ÉVEKTŐL

Habár az 1990-es évek óta minden kormány tisztában volt a roma gyerekek oktatási problémáival és az erősödő oktatási szegregáció jelenségével, történtek is próbálkozások különböző oktatáspolitikai megoldások bevezetésére, valódi politikai akarat egyik kormányzat oktatáspolitikájában sem fejeződött ki a szegregációt lehetővé tevő szelekció mérséklésére, vagyis a roma gyerekeket érintő problémákat strukturális szinten meg sem próbálták kezelni. Ezt jól példázza az, hogy a szelekciót fenntartó szabad iskolaválasztás, vagy a hat- és nyolcosztályos gimnáziumi rendszer megváltoztatása soha nem kapott tényleges politikai támogatást. (Szira 2005, Neumann–Zolnay 2012)

A 2000-es PISA eredmény – más kutatási eredményekkel egybehangzóan⁶ – rámutatott a magyar oktatás erősen szelektív jellegére, és világossá tette, hogy mekkora szakadék van Magyarországon az OECD országokhoz képest a leggyengébben és a legmagasabb szinten teljesítő diákok között (Csapó et al. 2014, Radó 2005, Kertesi–Kézdi 2016). A tanulói teljesítményben mutatkozó különbség mögött a legerősebb tényező a tanulók szocio-kulturális meghatározottsága, amely a tanulók társadalmi háttére alapján az iskolák között óriási különbségekhez vezet. Ennek megfelelően a roma gyerekek jó része, akik Papp Z. számításai szerint ma már a tanulói népességnek körülbelül 15%-át teszik ki, de facto szegregált iskolákban tanulnak. (Papp Z. 2015)

A lesújtó PISA eredmények hatására az uniós csatlakozás környékén, amikor az oktatási területre az első komolyabb uniós források érkeztek, támogatásra kerültek azok a kompetencia alapú, az élethosszig tartó tanulást és az inkluzív pedagógiai szemléletet támogató programok, amelyek elméletben az oktatás méltányosságát és az eredményesség növelését célozták volna. A pedagógiai szemlélet változását alkalmasszerűen meghirdetett projekteken keresztül elősegítő pályázatok ugyanakkor nem voltak képesek arra, hogy az oktatási rendszer strukturális és intézményi problémáit érdemben befolyásolják (Kende 2011). A tanárképzésben a gyerekközpontú, inkluzív pedagógiai szemléletre felkészítő, a pedagógiai differenciálásra épülő módszereket tanító kurzusok vagy nagyon kevés óraszámban kerülnek be a tanrendbe, vagy nem kötelező tárgyként tanítják őket. Mai napig túlsúlyban vannak azok a tantárgyközpontúságra épülő kurzusok, amelyek a tradicionális frontális tanításra építenek, és valójában az oktatási rendszer elitizmusát erősítik azáltal, hogy csak kevés diák képes megfelelni az ilyen tanítási órák elvárásainak. (Kende 2016)

A 2002–2010 közötti liberális, majd később szocialista oktatási kormányzat egy sor, az oktatási integrációt támogató programot vezetett be, illetve némileg a szabályozáshoz is hozzányúltak. Igyekeztek bizonyos ellenfékeket beépíteni a szabad iskolaválasztás gyakorlatába egyrészt azzal, hogy megnehezítették a körzeten kívüli gyerekek iskolai felvételét (sorsolás bevezetése a körzeten kívüli gyerekek számára), másrészt a körzeteket igyekeztek újra rajzolni olyan módon, hogy két körzet között ne lehessen túl nagy a társadalmi különbség. (Andl et al. 2009) Ezeket a szabályokat azonban nagyon könnyű volt kijátszani. Az EDUMIGROM kutatás⁷ során iskolagazdátokkal és iskolafenntartókkal készült interjúkból kiderült, hogy a legkülönbézetbb praktikák folytak annak

6 Ld. többek között az ebben a tanulmányban is részben hivatkozott Kertesi Gábor, Kézdi Gábor, Liskó Ilona, Zolnay János, Havas Gábor kutatásait, illetve Radó Péter írásait.

7 2008 és 2011 között az MTA Szociológiai Kutatóintézet részvételével EDUMIGROM (*Ethnic Differences in Education and Diverging Prospects for Urban Youth in an Enlarged Europe*) címen kilenc ország együttműködésében kutatás folyt az FP7-es program keretében.

érdekében, hogy a közép- és felső-középosztálybeli szülők mégiscsak élhessenek a szabad iskolaválasztás lehetőségével. A roma gyerekek oktatási szegregációjának felszámolására és az integráció elterjesztésére is inkább puhának mondható, ösztönző típusú programokat vezettek be. Ilyen volt például az integrációs és a képességkibontakoztató normatíva, amit később támogatásnak hívtak. A lényegük az volt, hogy többlettámogatással és egyéb lehetőségek felkínálásával igyekeztek az iskolákat rávenni a szegregált osztályok, illetve az iskolák közötti szegregáció megszüntetésére, de utólag nézve ezek az ösztönző eszközök sem bizonyultak elég hatékonynak. (Havas–Zolnay 2011)

A 2010 után hatalomra kerülő konzervatív kormány ideológiai alapon szakított az előző kormányok oktatáspolitikai elképzeléseivel: az integráció és esélyegyenlőség fogalmát a felzárkóztatás fogalma váltotta fel, és a tehetséggondozás hangsúlyozásával együtt (Lannert 2017) ezek a szelekciót támogató ideológiát sejtetik. Az elmúlt hét évben a közoktatás minden szegmense a szelektivitás erősödéséhez vezetett. A teljesség igénye nélkül: ilyen a leszállított tanköteles kor, amely roma gyerekek korai lemorzsolódása szempontjából különösen megnövekedett kockázatot jelent (sokan már az általános iskola végére elérik a tanköteles kor határát). Ebbe az irányba mutat az egyházi iskolák erőteljes térnyerése (a felvételi követelményeik kialakítása, illetve maga a hozzájuk társított elit jelleg eleve eltántorítja a roma szülőket az egyházi iskola választásában).⁸ A szelektivitáshoz járul hozzá a szakiskolai rendszer átalakítása, amely egyrészt a szakmaválasztást előre hozta 14–15 éves korra, illetve merevebbé tette a különböző középfokú iskolatípusok között az átjárást, ezzel is megnövelve a lemorzsolódás kockázatát. Továbbá bevezette a Híd programot, ami gyűjtőhelyévé vált azoknak a nagyon hátrányos helyzetű – elsősorban roma – gyerekeknek, akiket még a szakiskolákba sem vettek fel. (Mártonfi 2015)

De ez látszik az uniós pályázati kiírásokból is: amíg a 2010 előtti kormányok döntően az iskolán belüli átalakulásokat támogatták, bennük a kompetencia alapú oktatás elterjesztésével, illetve az integrációhoz szükséges pedagógiai szemléletváltozás támogatásával, addig 2010 után a roma gyerekeket érintően sokkal inkább a szegregációt fenntartó, vagy legalábbis az integrációt nem támogató, „második esély” típusú programokra – mint például a tanoda pályázatokra – került a hangsúly. Ez utóbbi önmagában nem lenne probléma akkor, ha az intézményfejlesztés és a pedagógiai kultúraváltás⁹ hangsúlyos része maradt volna az új kormányzat fejlesztáspolitikai elképzeléseinek.

8 Az alábbi állítások az öt éven át zajló 2018 januárban záruló *Reducing Early School Leaving in Europe* (RESL.eu) kutatás kapcsán készült háttérelmzésekben szerepelnek, mely kutatás a korai iskolaelhagyás okait és beavatkozási lehetőségeit kutatja.

9 Pedagógiai kultúraváltás Knausz Imre értelmezésében a következő tényezőkből rakódik össze. A kollektív önismeret előmozdításából, ami azt jelenti, hogy a tantestületnek olyan folyamatokon kell végigmenni, amelyek révén közösen értelmezik mentális eszköztáruk egészét, és közösen fogalmazzák meg, hogy mi ezeknek a jelentése és jelentősége; a más közösségekkel való partneri eszmecsere azt jelenti, hogy szembesül egy övétől eltérő pedagógiai kultúrával; a megállapodások alatt azt érti, hogy a szabályok aprónak tűnő megváltoztatása (pl. a tanulók szabadon bejöhetnek a tanáriba, vagy lemondunk a hetes jelentéséről) elindíthatja a mentalitás átalakulásának láncolatát, aminek a legfontosabb hozadéka maga a szabályváltoztatás képessége, hiszen sokszor éppen az egységes gondolkodás hiánya jelenti a megújulás fő akadályát; kultúraidegen innovációk bevezetése, például a projektoktatás bevezetésével kialakul egy partneri tanár–diák viszony, ami már önmagában is a kultúraváltást szolgálja; tekintélyszemélyek példamutatásában az intézményvezető nyilvánvalóan kulcsszerepet játszik, de adott esetben más fontos referenciaszemélyek is az átalakulás kulcsfigurái lehetnek; a kulcs-innovátorok által mutatott minta követése valószínűleg minden kultúraváltás központi jelentőségű folyamata. (Knausz 2015)

MISKOLCI TANÁRKÉPZŐ INTÉZET – A MÉLTÁNYOS OKTATÁS KÉPZÉSI PROGRAMJA

A viszonylag rövid – 25 éves – múlta visszatekintő Miskolci Egyetem Tanárképző Intézet szemléletét a kezdetektől fogva progresszív neveléstudományi szakemberek határozták meg.¹⁰ A magyar közoktatás legsúlyosabb problémája annak szélsőségesen szelektív jellege, melynek egyik következménye a roma gyerekek nagy részének szegregált oktatása. A Miskolcon működő programnak így a kezdetektől fogva központi eleme volt ennek a problémának a felismerése és a tanárképző programba való beépítése. A Borsod megyei iskolákban, ahol a tanárképzésből kikerülők nagy része amúgy is elhelyezkedik, ez még égetőbben jelen van, a környékbeli iskolák jó része vagy szegregált, vagy nagyon sok halmozottan hátrányos és/vagy roma gyerek jár az iskolákba. A tanárképzés így elsősorban arra törekedett, hogy a tőlük kikerülő tanárok képesek legyenek lehetőségeikhez mérten kompenzálni azokat a társadalmi egyenlőtlenségeket, amelyeket amúgy az iskola inkább erősíteni szokott. (Papp Z. 2013)

A tanárképző intézet így fogalmazza meg sajátos helyzetéből adódó feladatait és céljait: *„Ebben a szociokulturális közegben a Miskolci Egyetem Tanárképző Intézete legfontosabb feladatának magától értetődően azt tekinti, hogy saját eszközeivel segítsen a régió pedagógusainak, iskoláinak – s rajtuk keresztül, közvetve a nehéz sorsú gyermekeknek. Egyaránt tisztában vagyunk a helyzet súlyosságával, a probléma komplexitásával és általában a pedagógusok reformok, innovációk iránti közönyével. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy változtatások bevezetése vagy ösztönzése nélkül a fenti folyamatok nem fognak megfordulni, netán megszűnni. Csak még súlyosabb lesz a helyzet, ha nem próbálunk rajta változtatni. Pedagógiai kultúraváltásra van szükség. Most, azonnal el kell kezdenünk ezért tenni. Hiszen ha végigtekintünk a legújabb kori nyugat-európai neveléstudományi és didaktikai fejleményeken, ha benézünk egy hollandiai, svéd – de akár csak egy osztrák – iskolába, tanterembe, évtizedes elmaradásokat fedezhetünk fel Magyarországon. Hiába fújják tanulmányaik végére a tanárjelölt hallgatók a gyermekközpontú, egyéni differenciákra alapozott, életkori és egyéni sajátosságokat akceptáló, módszertanilag sokoldalú pedagógia alaptételeit, ha azok megvalósítására a legtöbb iskolába érve nincs esélyük. És talán kedvük sincs. Hiszen bevallhatjuk magunknak, hogy a legtöbb hallgató inkább csak az elvárásokhoz igazodik, amikor ezeket a szép frázisokat emlegeti. Valójában azonban maga is tekintélyelvű iskolában nevelkedvén annak a tradícióit kívánja továbbvinni.”* (Kapusi–Ugrai 2015: 8)

A miskolci tanárképzési program a gyakorló iskolák hagyományával is szakított, nevezetesen azzal, hogy tanulóit a legjobb, „elit” iskolákba küldje gyakorlatra. Épp ellenkezőleg, programjuk nagyon fontos eleme, hogy hallgatóik olyan iskolákban töltsék gyakorlati idejüket, ahol sok a hátrányos helyzetű roma gyerek.

Kezdetektől nem volt gyakorló iskolája a Miskolci Egyetemnek. Pont abból a meggondolásból, és ez filozófiája volt az intézetnek, hogy valóságos terepen legyenek a hallgatók. (Miskolci Tanárképző Intézet tanára)

Ezen felül fontos eleme a képzésnek a kötelező, és a nem kötelezően választható mentorálási, közösségi és önkéntes munka roma és nem roma, hátrányos helyzetű tanulók körében, amelyen keresztül erősíteni tudják ismereteiket, empátikus képességeiket és szolidaritásukat olyan társadalmi helyzetben élőkkel kapcsolatban,

¹⁰ A miskolci pedagógiai műhely alapítói és első generációs meghatározó személyiségei között olyan innováció iránt elkötelezett szakemberek vannak, mint Mihály Ottó, Loránd Ferenc, Trencsényi László, Pócze Gábor, Báthory Zoltán, Vekerdy Tamás, Horváth Attila, Halász Gábor.

akiket korábban vagy egyáltalán nem ismertek, vagy csak nagyon felszínes – és gyakran előítéletes – tudással rendelkeztek róluk.

„Azt gondoltuk, hogy akkor tudunk hitelesek maradni, ha figyelembe vesszük azt a társadalmi környezetet, amiben itt élünk. Ez volt az alapja az összes tevékenységünknek. Minden lépésünket ez inspirálja.”
(Interjúrészt a Tanárképző Intézet egyik professzorával)

A Tanárképző Intézet minden egyes tárgyába és tevékenységébe beépítette azt az alapvető gondolatot, hogy a gyerek megértésén keresztül lehet meghatározni azt a pedagógiai módszertant, ami segítheti a tanításukat. Ez a holisztikus látásmód különösen pozitívan hathat a roma gyerekek oktatására, hiszen ebben a jellemzően előítéletes közegben, amelyben mindennapjaikat élik, különösen szükség van a kisebbségekkel kapcsolatos empátiára, érzékenységre, amely képessé teszi a hallgatókat arra, hogy megértsék, hogy milyen lehet előítélettel sújtott kisebbségiként élni egy többségi társadalomban, anélkül, hogy abba a hibába esnének, hogy a roma gyerekek különbözőségéről, specialitásairól tanítanak az egyetemen. A tanárképző program holisztikus szemléletének az is lényeges eleme, hogy a gyerek nem kiragadható abból a társadalmi környezetéből, amelyből az iskolába érkezik, a pedagógusnak pedig nemcsak a pedagógiai módszerek ismeretével és elméleti tudással kell rendelkeznie, hanem társadalmi felelőssége is van a gyerekekkel szemben. Ez az egész pedagógiai programjukra kiterjedő szemléletmód azért teszi különlegessé a miskolci tanárképzést, mert az amúgy hasonló szemléletű programok a tanárképző intézet tanárai szerint általában izoláltan léteznek nagyobb tanárképzési intézeteken belül.

További erőssége a programnak az a szakmai kapcsolati rendszer, amelyet a városi, illetve a környező településeken lévő iskolákkal építettek ki, ahová egyrészt a hallgatóikat gyakorlatra küldhetik, másrészt az iskolák maguk is keresték az egyetemmel a kapcsolatot, hogy segítséget kérjenek saját pedagógiai kultúraváltásukhoz. A legtöbb szegregált, vagy sok roma gyereket oktató iskola eszköztelennek érzi magát abban, hogy megóvják a roma tanulókat az iskolai kudarcoktól, nem ismerik, vagy nem találják azokat a módszereket, amelyekkel sikeresebbek lehetnének, és amelyeken keresztül maguk a pedagógusok is sikeresebbnek érezhetik saját munkájukat. Az egyetem arra vállalkozott, hogy segítse ezeket az iskolákat, így ez a helyzet minden szereplő számára kölcsönös előnyökkel jár.

Nagyon jó dolog, hogy az egyetem így viszonyul ennek a térségnek a problémájához, és hajlandó szembenézni, és akar is vele valamit tenni, ha mást nem is tud, de továbbadni, és tisztába tenni az ott tanuló fejekben bizonyos dolgokat, hogy ha kijönnek az életbe tanítani, akkor a valóságos életet lássák, ne csak tankönyv ízü legyen, és meg is tudjanak maradni. Elég sok hallgató jön ide magánszorgalomból is, tavaly is 6–8 hallgató mentorált magától gyerekeket. Személyes kapcsolatok jöttek létre, a sorsukat kicsit jobban figyelemmel követték. Barátságok, felelősségvállalás, ez épülget. És erre ők odafigyelnek, tudatosan befolyásolják. Szerintem ez nekünk és nekik is nagy dolog. (Gyakorló helyként működő általános iskola tanára)

A miskolci tanárképzés tudatában van annak, hogy minden erőfeszítésük ellenére a hallgatóik, ha valóban tanárnak mennek, a legtöbb iskolában olyan közegben fogják magukat találni, amelyben a tanárképző szemlélete ismeretlen, és teljes mértékben hiányzik. Erre ugyan igyekeznek felkészíteni diákjaikat, miközben tudják, hogy a legtöbb esetben a fiatal, tapasztalatlan hallgatóikat bedarálja majd az az intézmény, ahová kerül-

nek, és kénytelenek lesznek az ottani vezetés által uralkodó szemlélethez alkalmazkodni. Az interjúk alapján az derült ki, hogy gyakori jelenség, hogy tanítványaik egy hagyományos oktatási szemlélettel bíró tantestületben találják magukat, ahol mindaz a tanári szerep, melyet az egyetemen holisztikus megközelítésben sajátítottak el, nem létezik. Ez azt jelenti, hogy jóval szélesebben értelmezték a pedagógusok feladatát a pusztán tanításnál, és olyan társadalmi felelősségre készítették fel őket, amely képes figyelembe venni a gyerekek komplex szükségleteit. A fiatal pályakezdő tanároknak pedig nagyon nehéz az iskola tantestületével szembemenve egy egész más szemléletet egyedül megvalósítani, ezért az intézet tanáraival készült interjúkból az derült ki, hogy gyakran fel kell adniuk vagy legalább is részben el kell hagyniuk azokat a gyerekek sokféleségét figyelembe vevő szemléletmódot, amelyet az egyetemen elsajátítottak. A roma gyerekek számára – ahogy végső soron minden általános iskolai tanuló számára is – az iskolák legfőbb feladata az lenne, hogy a tanárképzés során elsajátított ismeretekre és szemléletmódra alapozva, az iskolai pedagógiai munkán keresztül elősegítse a tanulók magasabb iskolai végzettséghez jutását. Ugyanakkor önmagában a tanárképzéstől ezt elvárni nem lehet, a roma gyerekek iskolai kudarcai ennél jóval összetettebb okokra vezethetőek vissza. A tanárképzésnek lehetősége van arra, hogy újfajta szemléletet tanítson meg a hallgatóinak, de nem képes arra, hogy befolyásolja az oktatási rendszer egészéből hiányzó feltételeket, mint amilyen a helyi és tanári autonómia, a másfajta szemlélet irányába mutató szakmai nyitottság, a kiszámítható finanszírozás, a rugalmasan működő bürokrácia vagy az iskolaigazgatók szakmai alapon való kiválasztása. (Kapusi–Ugrai 2015)

TANODAPROGRAMOK – ALTERNATÍV TANULÁSI KÖZPONTOK

Ahogy Szőke Judit, az egyik első, roma gyerekek számára megalakított Józsefvárosi Tanoda vezetője fogalmazott egy találkozón, lehet vitatkozni azon, hogy tanodákat kell-e nyitni vagy inkább jó iskolát kéne csinálni, mindenesetre ő úgy tekint a tanodákra, hogy amíg a középosztály megengedheti magának, hogy a gyerekeinek – amennyiben szükséges – külön korrepetálást fizessen, addig a leghátrányosabb helyzetben lévő családok ezt nem engedhetik meg maguknak. Ez a gondolat a 2013-as *Tanoda program sztenderd*ben így hangzik: „A tanoda program azzal a céllal jött létre, hogy segítse azokat a tanulókat, akik számára önmagában sem a család, sem az iskola nem tud megfelelő feltételeket biztosítani a sikeres iskolai előrehaladáshoz, a továbbtanuláshoz. Amelyik szülő megteheti, külön szolgáltatást vásárol gyermekének, de sok tanuló esetében erre nincs lehetőség, sikertelen az iskolában, a kudarcok lemorzsolódáshoz, alacsony iskolai végzettséghez vezetnek. E gyerekek legtöbbször szegény családból érkeznek, elsősorban nekik segíthetnek a tanodák. Mivel az iskolai követelményekhez történő alkalmazkodást a társadalmi-gazdasági háttér alapvetően meghatározza, ezért azok a gyerekek, akik hátrányos, halmozottan hátrányos helyzetű és/vagy roma családból érkeznek az iskolába, sok esetben nehezen alkalmazkodnak az iskola elvárásaihoz és sok esetben az iskola sem alkalmazkodik hozzájuk.” (Tanoda program sztenderd 2013)

Az első tanodák civil kezdeményezésre jöttek létre elsősorban roma gyerekek számára. A Józsefvárosi Tanoda saját koncepciójának kialakításakor például abból indult ki, hogy milyen igényei vannak a helyi roma lakosságnak. Úgy látták, hogy a szülők nem akarták szegregált iskolába járatni gyerekeiket, és hogy szükség van egy olyan programra, amely elősegíti a gyerekek iskolai sikerességét. Bár nem nagyon lelhetőek fel korabeli igényfelmérések, az sejthető, hogy a legtöbb tanodát olyan szervezetek hozták létre, amelyek vagy már korábban is folytattak oktatási tevékenységet, vagy legalább is jól ismerték a helyi közösségek szükségleteit.

Az első tanodákat kifejezetten az általános iskola felsős tanulói számára alapították, akiket így igyekeztek eljuttatni érettségit adó középiskolákba. Ezek a tanodák kötetlen feltételek mellett, civil támogatással jöttek létre, mindenféle intézményesülési és egységesülési vágy nélkül. Ahogy Szőke Judit fogalmazott a tanodák történetéről készült interjúban: ez volt a tanodák aranykora. Ugyanakkor épp az első tanodák sikerei miatt – ami siker alatt nem számszerűsíthető sikereket kell érteni, hiszen nem volt a programoknak semmilyen értékelése, inkább a gyerekek körében lévő népszerűségük, a pozitív visszacsatolások a gyerekeket körbevevő intézményektől és a tanulással kapcsolatos pozitív változások miatt¹¹ – felmerült ennek a programnak a kiterjesztése. Ennek eredménye volt az első 2005-ös tanodapályázati kiírás, amely nagyjából 20 tanoda támogatásáról szólt.

„Nem kértek fizetést, az ország legjobb tanárai jöttek tanítani a tanodába. Tankönyvírók, elit gimik tanárai, stb. Úgy tudtuk ezt felépíteni, olyan erős embereket találtam, ebbe mindent beleadtunk, és ez vonzotta a jó szakembereket. Folyamatosan azon filóztunk, hogy lehet ezt még jobban csinálni. Ez később felhígult, amikor pályázatokat írtak ki, és akkor sokan már kiegészítő forrást láttak bene, hogy keressenek egy kicsit a rossz tanári fizetés mellett, ez a swung akkor már alábbhagyott.” (Szőke Judit, a Józsefvárosi Tanoda alapítója)

Habár a pályázati kiírások között mindig voltak akár éves szünetek is, melyeket sok tanoda nem élt túl, a későbbi meghirdetések már 180 tanoda indulását tették lehetővé, majd ismét egy hosszabb szünetet követően ma, 2017-ben, körülbelül 200 tanoda működésére áll rendelkezésre pályázati pénz az elkövetkező 2–3 évben.¹² Ugyanakkor a pályázati körök közötti szünetek azt mutatják, hogy mindössze 20 olyan tanoda van ma az országban, amely azokat az időszakokat is át tudja vészelni, amikor épp nem áll rendelkezésre uniós pályázati forrás. (Fejes et al. 2016)

A tanodák az eredeti elképzelések szerint olyan iskolán kívüli programok, amelyek mind módszereikben, mind szemléletükben, mind kivitelezésükben eltérnek az iskolák pedagógiai működésétől. Eleve kikötés volt, hogy olyan tanár nem taníthat tanodában, aki az iskolában is tanítja a gyerekeket. A tanoda tehát *„a tanulás helye, a lemaradások leküzdésének színtere, egy továbbtanulásra motiváló közösség, olyan hely, ahol a mai iskoláétól merőben eltérő hatásrendszer éri a gyereket, egy intézmény, amelyet önként vállalt közösségként, családként él meg az ott tanuló gyerek.”* (Kerényi 2005)

A tanodás gyerekek döntő többsége a hátrányos helyzetű, roma tanulók közül kerül ki. A tanodás diákok több mint egyharmada ingázik a lakóhelye és az iskola között. Egy 2013-as tanoda kutatás alapján azt tudjuk, hogy *„a tanodás gyerekek 70%-a szegregált iskolából érkezik, vagyis ahol a roma tanulók aránya 25%-nál magasabb, ezen belül 18%-uk esetében az iskolákban a gyerekek több mint fele roma. Amennyiben a kibocsájtó iskolák homogenitását nem etnikai, hanem szociális alapon vizsgáljuk, még egy kicsit rosszabb a kép: 80%-a a tanulóknak hátrányos helyzetű”.* (Németh 2013)

A tanodák esetében nem beszélhetünk rendszerszintű beavatkozásról. Működésük során a szakirodalom által is korszerűnek tartott nem-formális oktatási módszerekkel próbálnak esélyteremtő oktatást biztosítani hátrányos helyzetű tanulók számára, a legtöbbször akadozó pályázati forrásokból. Az is egyértelmű, hogy a tanodák

¹¹ Pár intézményről és nagyon kevés számú gyerekről van szó

¹² Forrás: www.palyazat.gov.hu

nem képesek beavatkozni azokba a strukturális folyamatokba, amelyek lényeges hatást tudnának gyakorolni a roma tanulók oktatási esélyeire. Ugyanakkor alkalmasak lehetnek a helyi közösség érzékenyítésére azáltal, hogy pozitív képet építenek azokkal a gyerekekkel kapcsolatban, akiket sokszor előítélet vesz körül a környezetükben.

A tanoda körül az indulása óta létezik egy olyan politikai-ideológiai vita, amely máig nem zárult le, és amelynek feloldása nem is történhet meg addig, amíg az államnak a pályázatok útján szerepe van a tanodák működtetésében. A vita lényege, hogy kell-e tanoda, vagy jó iskolát kell-e inkább csinálni, és ha lenne jó iskola, akkor milyen szerep juthat a tanodáknak? (A kérdés persze nem lenne kérdés, ha bőségesen lenne forrás mindkét intézménytípusra.) Ehhez szorosan kapcsolódik a szegregáció kérdése is, azaz fel lehet-e oldani azt az ellentmondást, hogy miközben a roma gyerekek integrációjának az élharcosai hozták létre az első tanodákat, miként szolgálhatják az integráció megvalósulását a roma gyerekek által látogatott tanodák, amelyek ilyen értelemben szegregált intézmények? Jó iskola alatt azt értem, hogy érvényesül-e benne az a pedagógiai differenciálás, ami lehetővé teszi, hogy minden gyerek a saját képességeinek és személyiségének legoptimálisabb oktatást kapja, illetve a roma gyerekek méltósága ne sérüljön azáltal, hogy identitásukhoz való jogukat nem veszik tudomásul. A T-Tudok két hatásvizsgálata alapján (Németh 2009, Németh 2013) a tanodák hatékonysága valójában nem igazolódott a roma gyerekek érettségig adó iskolába való továbbtanulása szempontjából (Lannert 2016a vagy b?). A vita valódi megértéséhez azt is tudni kell, hogy hol jönnek létre tanodák. A tanodák jó része olyan hátrányos helyzetű régiók szegény falvaiban működik, ahol vagy csupán egyetlen iskola van, mely legtöbbször már maga is szegregált intézmény, vagy olyan helyen, ahol már iskola sincs és a gyerekek más településekre járnak tanulni. Az esettanulmányhoz készült interjúk alapján ezeken a helyeken az első idegenkedésen túljutva, az iskolák a tanodákban hamar a felmentőt látják, hiszen át tudják hárítani a tanodákra azoknak a roma gyerekeknek a tanítását, akikkel maguk nem tudnak mit kezdeni. Holott a tanodák eredeti szándékaik szerint nem a másnapi lecke elkészítésében segítik a gyerekeket, hanem olyan kulcskompetenciákat kellene fejleszteniük, amelyek révén a gyerekek végső soron megtanulnak tanulni. Ez több szempontból sem sikerül a tanodáknak. Egyrészt, mert az idősebb gyerekek már olyan tanulási hátrányokkal érkeznek, amelynek felszámolására nincsenek a tanodák felkészülve. Másrészt a gyerekek mindennapi kudarcai miatt mégiscsak arra kényszerülnek a tanodák, hogy a másnapi iskolai feladattal foglalkozzanak. Harmadrészt, anyagi okokból sokszor nem tudják megengedni maguknak a tanodák, hogy minden tantárgyhoz megfelelő szaktanárt biztosítsanak. Gyakran nem szakirányú végzettséggel rendelkezők tanítanak bizonyos tárgyakat, s az is gyakori eset, hogy pedagógiai végzettséggel egyáltalán nem rendelkezőket foglalkoztatnak. „A tanodai képzések minőségét és eredményességét nagyban befolyásolja, hogy mennyire tudnak adekvát módszertani és szakmai ismeretekkel felvértezett, gyakorlott, s lehetőleg nem a helyi iskolában dolgozó foglalkozásvezetőket alkalmazni.” (Tanoda-kutatás 2013)

Ha az iskola felmentve érzi magát a roma gyerekek oktatása alól, ráadásul a fejlesztésére sem kap elegendő pénzt, és miközben a 2010 óta regnáló oktatási kormányzati intézkedésekből jól látszik a lakhatási és az oktatási programok támogatáspolitikáján keresztül, hogy a romák „gettóban tartása” az új irány és nem az integráció elősegítése, ebbe a sémába szépen beilleszkedik a tanodák támogatása. A tanodák támogatása jól beleilleszkedik a kormányzat szemléletébe, amely „felzárkóztatásban” és nem az oktatási integrációban hisz. Beilleszkedik abba az oktatáspolitikai irányzatba, amely elfogadhatónak tartja, „szeretettel” írja le a szegregációt és jogszabályok szintjén is lehetővé teszi azt. A tanoda, ebben a szemléletben a szegregációban

történő felzárkóztatás eszközévé vál(ha)t. Így a jó szándékkal és a gyerekek számára –rövid távon mindenképpen– nagyon is pozitív programmal¹³ valójában a rendszer fenntartja a roma gyerekek szegregációját, az iskolai sikertelenségüket, és ezzel a képzettség nélküli korai iskolaelhagyás megnövekedett kockázatát. A tanodák első pályázati köre óta kérdéses a tanodafinanszírozás ügye. Többször is felmerült az az igény, hogy a tanodák is részesüljenek normatív támogatásban, miáltal egyrészt kiszámíthatóvá és fenntarthatóvá válna a finanszírozásuk, másrészt végképp belesimulnának a közoktatás rendszerébe (ezzel legitimálva egy párhuzamos roma gyerekek fenntartott iskola típusú intézményrendszerét), annak minden megszorító szabályozásával együtt. A pályázati finanszírozás ellen szól az az érv, hogy kiszámíthatatlan, a megkezdett programok fenntarthatatlanok, ami pedig nagyon veszélyes minden olyan társadalmi programnál, amely lassan tudja hatását kifejteni. Ugyanakkor a nem állami fenntartású intézmények még mindig nagyobb szabadságot és kötetlenséget élveznek, mint a normatív finanszírozású közoktatási intézmények. Így is a tanodák történetének szerves része a „veszteségérzet”, amit az aranykorban induló tanodák az elmúlt közel két évtizedben megélték. Az igazi civil alapokon induló tanodák számára már a pályázati finanszírozás természetéből eredő kiírási kötöttségek is annak a szabadságnak a feladását jelentették, ami abban állt, hogy a helyi igényekre és szükségletekre épülő tanodák úgy működhetnek, ahogy ők azt akkor és ott a leghatékonyabbnak látták. Ugyanakkor a pályázati finanszírozás elkényelmesíti a tanodákat, hiszen amíg van pénz, nem kell más források után nézniük, másrészt az is igaz, hogy nagyon nehéz civil fenntartású intézményeket működtetni, különösen a hátrányos helyzetű településeken, ráadásul romák és szegények ügyére még sokkal nehezebb támogatókat találni.

A vita ugyan nem dőlt el, de mindkét oldalnak van igazsága abban, amit mond. A vitáról többek között lásd Lannert Judit és Lencse Máté írásait (Lannert 2016a, b, Lencse 2016). Egyrészt ne költsük olyanra adóforintjainkat, amiről nem is tudjuk pontosan, hogy mennyire hatékony, másrészt igaza van annak az oldalnak is, amely azt mondja, hogy itt és most, a diszfunkcionális oktatási rendszerben a leghátrányosabb településen élő gyerekeknek azért van szükségük ezekre az intézményekre, mert nincs más, mert ezek inkább közösségi térként működnek, mert jó tesznek a gyerekek lelkének, és mert olyan élményekhez jutnak a tanodákban, melyekben korábban nem részesülhettek. Véleményem szerint hosszú távon a legideálisabb az lenne, ha alapvetően az iskolák fejlesztésére, a méltányos oktatás megteremtésére kerülné a hangsúly a roma gyerekek iskolai hátrányainak kompenzálása érdekében, a tanodák pedig – akár elhagyva a tanoda elnevezést – olyan civil közösségi terek lennének, ahol a gyerekek megtapasztalhatnák mind azt a jót, amiért most a tanodákba szeretnek járni.

13 A tanoda-program legfőbb értékeként az elfogadást, a befogadást, az érzelmi biztonság nyújtását, a fesztelen, játékos légkört, az egyes gyerekekre irányuló célzott figyelmet, a közösségteremtést, és a családi légkört említik meg. Pozitívként élik meg a gyerekek, hogy a játék és tanulás világát nem feltétlenül két egymástól különálló világgént lehet csak elképzelni, hanem a kettő a tanodában találkozni tud. A tanodák légköre elősegítheti ilyen módon a tanulók tanulási motivációjának fejlődését, az önszabályozó tanulás kialakulását. A gyerekek szívesen járnak tanodába, szívesen töltik ott az idejüket, testvéreiket is magukkal viszik, illetve középiskolásként is visszajárnak. A válaszadó tanodások hangsúlyozzák, gyakran élik meg az iskolában az elszigeteltséget, amelyet a tanoda elfogadó, érzelmi biztonságot sugárzó légkörével kompenzálnak. A szülők számára nagyon fontos a kiemelt minőségű figyelem, amelyet gyermekeik a foglalkozások alkalmával kapnak. A szülők egyhangú véleménye szerint, amióta tanodába járnak a gyerekek, általános önértékelésük nagymértékben javult, nőtt az önbizalmuk. A hátrányos helyzetű kistérségekben, illetve településeken a tanoda gyakran az egyedüli kulturális programokhoz való hozzáférési lehetőséget is jelenti, a szülők szerint enélkül a gyerekek soha nem jutnának el színházba, táborokba vagy kirándulni. Számos településen a szülők számára is szerveznek programokat, képzéseket, munkakeresésben is segítséget biztosítanak, illetve a személyes problémáikkal is a tanoda munkatársaihoz fordulhatnak. Így a tanodák, főként a kistépüléseken egyfajta multifunkcionális- részben szociális, részben kulturális – helyi szolgáltató – közösségi központ szerepét is betöltik, s rendkívül komoly helyi társadalmi tőke alakul ki tevékenységük nyomán. (Németh 2013)

Ezt támasztja alá az alábbi interjúrészlet:

Ha felállnak az iskolaközpontok, és megvalósul az egész napos iskola, ennek a típusú tanulás tanodának át kell alakulnia közösségi központtá. Ebben az új típusú tanodában is odaülhetnek egy gyerek mellé tanulni, de a fő hangsúly a közösségfejlesztésen lesz. Nem akarunk már tantárgyközpontúan tanítani, inkább a tapasztalati tanulás érdekel minket. Ez az új elképzelésünk, ahogy át szeretnénk alakítani a tanodáinkat. (...) És azt is mondom, hogy csak ott szabad tanodát indítani, ahol van erre nyitottság. 16 évvel az első tanoda elindítása után megváltozott az egészről az elképzelésem. Ugyanúgy gyerekeken szeretnénk segíteni, de teljesen új megközelítésben. (Három Nógrád megyei tanoda vezetője)

Interjúim alapján a tanodák személyes szinten biztosítani tudják a helyi közösségen belül a roma gyerekek a korábbinál jóval pozitívabb megítélését, így a tanoda az előítéletek csökkenésében is szerepet játszhat. Intézményi szinten, az iskolák gyakran azzal a pozitív tapasztalattal találkoznak, hogy megváltozik a gyerekek tanulási motivációja és csökken az iskolai hiányzások száma vagy a bukások aránya. Másfelől meg építeni kezdenek a tanodákra a roma gyerekek oktatása kapcsán, ideális esetben nem a tanításuk áthárításával, hanem hatékony együttműködések keretében. Strukturális szinten, a tanodákért lobbizó szakmai csoportok (pl. Tanodaplatform) igyekeznek beleszólni az oktatáspolitikai folyamatokba, és nemcsak a tanoda pályázati kiírás tartalmának kidolgozásával vagy javaslataik eljuttatásán keresztül, hanem a diszkrimináció mentes, a szegregáció felszámolásáért küzdő, gyerekközpontrú pedagógia megteremtése érdekében is.¹⁴ Ennek sikere vagy ereje persze függ a mindenkori kormány nyitottságától, de létezése és lobbijereje nem elhanyagolható.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az oktatáspolitikai szelektivitást, és ennek következményeként a szegregációt erősítő rendszerében az oktatási rendszer két teljesen eltérő szegmensében működő program a korszerű pedagógia minden eszközét bevetve igyekszik kompenzálai a romló közoktatási viszonyokat. Miközben maguk a bemutatott programok sem mentesek az ellentmondásoktól és hibáktól, mégis láthatóvá teszik azt, hogy milyen lehetne az az oktatás, ami a roma gyerekek számára is jobb esélyeket adna iskolai pályafutásuk során.

Alapállításom, hogy a közoktatás rendszerének csak egy-egy szintjére ható kezdeményezések képtelenek megfelelő hatást kifejteni arra a rendszerre, amelyben ezek a programok csak egymástól elválaszthatatlanul egymásra épülve és egymással kölcsönhatásban működve tudnának igazi változásokat előidézni. A roma gyerekek iskolai kudarcait elemző tanulmányokból világosan látszik, hogy strukturális változtatások nélkül lehetetlen, hogy az intézmények másképp működjenek, és ebben az intézményi közegben a pedagógusok sem lesznek önmagukban képesek arra, hogy kompenzálják a rendszer diszfunkcióit. Bár ez az oktatási rendszer egészére igaz, és ilyen értelemben minden hazai tanuló érintett a problémákban, tanulmányom szempontjából mégis különös hangsúlyt kap az, amit Phillips a „faji állam” három szinten megvalósuló működésmódjáról ír (Phillips 2011), vagyis hogy a roma gyerekek etnikai kisebbségi léte miatt a faji gondolkodással, racializációval átitatott rendszer különösen képtelen megfelelni az oktatási esélyegyenlőség követelményeinek. Kertesi és Kézdi kutatási eredményei szerint a roma gyerekek lemaradásai mögött alapvetően a társadalmi összetételbeli (jövedelmi, iskolázottsági és lakóhelyi) különbségek állnak, „a roma tanulók társadalmi hátrányai (...) döntő részben két

¹⁴ Ld. Tanodaplatform működését: <https://motivaciomuhely.hu/hu/category/tanodaplatform/>

közvetítő mechanizmuson keresztül válnak tanulmányi lemaradásokká: a roma tanulók otthoni környezetükön belül kevésbé jutnak hozzá a készségeik fejlődéséhez fontos erőforrásokhoz, iskolai pályafutásuk pedig rosszabb minőségű oktatási környezetben történik. (...) Az iskolai hátrányok nagyobb részét is az alacsony társadalmi státus magyarázza, de a roma tanulók esetében erre még további hátrányként ráakódik az etnikai szegregáció hatása is.” (Kertes–Kézdi 2012: 3) Valóban társadalmi helyzetük nem elválasztható azoktól az életüket végigkísérő, egymással kölcsönhatásban álló és egymást erősítő diszkriminációs tapasztalatoktól, amelyeket etnikai kisebbségként elszenvednek a lakhatás, az oktatás, a foglalkoztatás vagy az egészségügyi ellátás terén. Blank szerint az egyik területen elszenvedett diszkrimináció negatívan hat a más területeken meglévő lehetőségeikre, így például az oktatási diszkrimináció a későbbi munkaerő-piaci lehetőségeket is korlátozza. A lakhatási diszkrimináció, a szegregált lakhatási körülmények legtöbbször alacsony színvonalú oktatási szolgáltatásokkal, illetve a kora gyermekkori intézményrendszerek teljes hiányával járnak együtt. A szülőket ért hátrányos megkülönböztetés pedig még akkor is meghatározza a gyerekek lehetőségeit, ha már nem is működnek a korábbi diszkriminációs gyakorlatok. (Blank 2005)

A bemutatott miskolci egyetemi tanárképzés szerves része az állami oktatási rendszernek, tehát ebben az értelemben a fősodorhoz tartozó intézménynek tekinthetjük, az itt szerzett diplomával a hallgatók pedagógusként dolgozhatnak a későbbiekben. Mégis azt látjuk, hogy az egész pedagógiai programjukat egységesen átható, a gyerekek egyéni szükségleteit figyelembe vevő, a tanári szerepre nem csupán pedagógusi, de társadalmi felelősséget is szánó szemléletük egyedülálló a tanárképzés rendszerében, ilyenek legfeljebb egy-egy műhely keretében működnek más tanárképző intézetekben. A korábbi, a tanárképzés helyzetét feltáró munkáimban (Kende 2016) és az esettanulmányokhoz készített interjúk során azt találtam, hogy a tanárképzés rendszere és a közoktatás működése sokszor nem válik szerves egésszé sem szemléletében, sem innovációs készségében, sem a benne zajló változások üteme alapján. Így ebben az esetben a miskolci Tanárképző Intézetből kikerülő pedagógusok sokszor egy egész más szemléletű iskolai közegben találják magukat, ahol nehezen képesek megőrizni azt a szemléletet, amelyet a tanulmányaik során kaptak. A tanárképző program holisztikus látásmódja, a tanári szerep kitágítása, a gyerekek saját társadalmi közegében való értelmezése, a megfelelő módszerek elsajátítása, az empátia és a szolidaritás érzésének fejlesztése, mind egy olyan szemlélet részei, amelynek a közoktatás egész rendszerét kellene áthatnia. Miközben a pedagógusok az iskolarendszer legfontosabb szereplői, és nagyon sok múlik rajtuk, mi történik a gyerekek iskoláztatásával, valójában mégsem az övék az egyedüli felelősség. Hisz ők ugyanúgy ennek a társadalomnak a „termékei”, ők is azt a Phillips által faji kirekesztésként leírható működésmódot képviselik és valósítják meg az iskolákban, amelyet az állam meghatároz a számukra. Miközben a tanárképző minden pedagógiai programelemét átható szemléletével egy olyan bátor, fősodorral szembemenő programot valósít meg, amely kilóg a Phillips által használt „faji állam elvárásától”, szemlélete szembemegy a szelekciót támogató és kirekesztő ideológiával, ám nem képes a rendszer egészére befolyást gyakorolni. Hiába képez az oktatás motorjának számító pedagógusokat, ha azok jó része képtelen majd a hozott szemléletet az iskola valóságában úgy továbbvinni, hogy annak hatása az egész iskola szellemiségére kihasson.

A tanoda intézménye a közoktatásból kihullani készülő vagy arra ítélt gyerekeket szeretné felkarolni, és az ügy melletti elköteleződésnek köszönhetően képes megtalálni azokat a pedagógiai módszereket, amelyekkel sokkal sikeresebben tudnak eredményt elérni, mint az iskolák. A mikro szinten megnyilvánuló racialisációt

– amelynek megnyilvánulási formái a tanteremben megvalósuló, részben kulturális konfliktusok, amelyek egyrészt a romákat láthatatlanná tevő 'színvak' oktatási politikából erednek, másrészt a roma tanulók lehetséges kisebbségi/etnikai identitásának tudomásul nem vételéből származnak –, a tanoda el tudja kerülni (és nem csupán azért, mert oda szinte csak roma gyerekek járnak). A tanoda – minden problémája és hiányosságai ellenére – képes vonzóbb módon tanítani a gyerekeket, úgy, ahogy az iskolától is elvárható lehetne.

A miskolci egyetem tanárképző intézete a gyerekek iskoláztatásának legfontosabb szereplőit, a pedagógusokat képezi, a tanodák pedig azokat a roma tanulókat, akikkel a legtöbb esetben az iskolák képtelenek megbirkózni. Ezek a kivételként létező intézmények példát mutatnak arra, hogy miként zárulhatna be ez a kör a roma gyerekek iskolai sikerei szempontjából, ha mindezek a tapasztalatok az iskolában találkoznának össze: a jó pedagógus a megfelelő egyénre szabott módszerekkel dolgozhatna. Ehhez képest valójában mindkét program elszigetelten, illetve zárványként működik: a tanárképzés egészére nem ez a felfogás jellemző, a tanodák pedig számosságuk, gyakran nem megfelelő működésük, illetve fenntarthatóságuk kiszámíthatatlansága miatt nem képesek hatást gyakorolni a roma gyerekek iskolai eredményességére.

HIVATKOZÁSOK

- Andl H. – Kóródi M. – Szűcs N. – Vég Z. Á. (2009) Regisztráció, körzethatár, előnyben részesítés. A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók integrált oktatásának biztosítása a beiskolázás szabályozásával. *Esély*, 2009/3. <https://motivaciomuhely.hu/wp-content/uploads/2014/12/03andl.pdf>.
- Blank, R. M. (2005) Tracing the Economic Impact of Cumulative Discrimination. *American Economic Review*, 95(2): 99–103. <https://doi.org/10.1257/000282805774670545>
- Bonilla-Silva, E. (2014) *Racism without Racists*. 4th ed. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Carr, L. G. (1997) *“Color-Blind” Racism*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Csapó B. – Fejes J. B. – Kinyó L. – Tóth E. (2014) Az iskolai teljesítmények alakulása Magyarországon nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2014*. Budapest: TÁRKI, 110–136. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b327.pdf>.
- DiTomaso, N. (2013) *The American Non-Dilemma: Racial Inequality without Racism*. New York: Russell Sage Foundation.
- Fejes J. B. – Lencse M. – Szűcs N. (szerk.) (2016) *Mire jó a tanoda? A TanodaPlatform keretében összegyűjtött innovációk, kutatások, történetek*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület. http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/9012/1/Mire%20j%C3%B3%20a%20tanoda_webfinal.pdf.
- Forman, T. A. (2004) Color-Blind Racism and Racial Indifference: The Role of Racial Apathy in Facilitating Enduring Inequalities. In Krysan, M. – Lewis, A. (szerk.) *The Changing Terrain of Race and Ethnicity*. New York: Russell Sage, 43–66.
- Fox, J. – Vidra, Zs. (2013) Applying Tolerance Indicators: Roma School Segregation. In *Applying Tolerance Indicators*. New Knowledge: 2013/21, 5. http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/26140/2013-21-Roma_Indicators.pdf?seq.
- Havas G. – Zolnay J. (2011) Sziszifusz számvetése. Az integrációs oktatáspolitikai. *Beszélő*, Roma-dossier, 2011. június, 16. évfolyam 6. szám. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/sziszifusz-szamvetese>.
- Mueller, J. C. (2017) Producing Colorblindness: Everyday Mechanisms of White Ignorance. *Social Problems*, 2017, 64, 219–238. <https://doi.org/10.1093/socpro/spx012>.
- Kapusi A. – Ugrai J. (2015) Reformok hullámcsapásai között. Oktatáspolitikai változások és a pedagógiai kultúraváltás lehetőségei. In Knausz I. – Ugrai J. (szerk.) *A pedagógiai kultúraváltás lehetőségei. Tanulmányok a Miskolci Egyetem Tanárképző Intézetében zajló fejlesztő munkáról*. Miskolci Egyetemi Kiadó, 13–39. <http://mek.oszk.hu/15500/15517/15517.pdf>.
- Kende Á. (2011) Pályázatokba zárt világmegváltás. 2011.03.18. Elérhető: http://tagokvagyunk.blog.hu/2011/03/18/palyazatokba_zart_vilagmegvaltas.
- Kende Á. (2016) Study on the Diversity within the Teaching Profession with Particular Focus on Migrant and/or Minority Background. Hungarian case study. In Donlevy, V. – Meierkord, A. – Rajania, A. *Study on the Diversity within the Teaching Profession with Particular Focus on Migrant and/or Minority Background*. European Commission, Directorate-General for Education and Culture. Elérhető: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/48a3dfa1-1db3-11e7-aeb3-01aa75ed71a1/language-en>.
- Kende Á. – Osztolján Á. (2015) Advancing the Education of Roma in Hungary. REF Country Assessment. Kéziratban.
- Kerényi Gy. (2005) *Tanodakönyv. Javaslatok tanodák szervezéséhez*. Sulinova Közoktatás-fejlesztési és Pedagógus-továbbképzési Kht., Budapest. http://old.wekerle.gov.hu/download.php?doc_id=2107.
- Kertesi G. – Kézdi G. (2012) *A roma és nem roma tanulók teszteredményei közti különbségekről és e különbségek okairól*. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek, Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet. Budapesti Corvinus Egyetem, Emberi Erőforrások Tanszék BWP –2012/5. <http://www.econ.core.hu/file/download/bwp/bwp1205.pdf>.
- Kertesi G. – Kézdi G. (2014) *Iskolai szegregáció, szabad iskolaválasztás és helyi oktatáspolitikai 100 magyar városban*. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek, Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet. Budapesti Corvinus Egyetem, Emberi Erőforrások Tanszék. Bwp – 2014/6. <http://www.econ.core.hu/file/download/bwp/bwp1406.pdf>.
- Kertesi G. – Kézdi G. (2016) *A roma fiatalok esélyei és az iskolarendszer egyenlőtlensége*. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek, Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet. BWP – 2016/3. <http://www.econ.core.hu/file/download/bwp/bwp1603.pdf>.
- Knausz I. (2015) Adalékok a pedagógiai kultúra értelmezéséhez. In Knausz I. – Ugrai J. (szerk.) *A pedagógiai kultúraváltás lehetőségei. Tanulmányok a Miskolci Egyetem Tanárképző Intézetében zajló fejlesztő munkáról*. Miskolci Egyetemi Kiadó. <http://mek.oszk.hu/15500/15517/15517.pdf>

- Lannert J. (2016a) Kellenek-e tanodák? In *Tanulópénz blog*, 2016/11/18. http://koloknet.blog.hu/2016/11/18/kellenek-e_tanodak.
- Lannert J. (2016b) Válasz Lencse Máténak. In *Tani-tani online*, 2016. december 7. http://www.tani-tani.info/valasz_lencse_matenak.
- Lannert J. (2017) Tehetséggondozási lufi. In *Tanulópénz blog*. 2017. szeptember 07. http://koloknet.blog.hu/2017/09/07/tehetseggondozasi_lufi.
- Lencse M. (2016) Tanoda? *Tani-tani Online*. 2016. dec. 04. http://www.tani-tani.info/tanoda_kerdojel.
- Mártonfi, Gy. (2015) *Dropouts and Ghosts: Legislative Changes Affecting the Education of Disadvantaged Pupils: Roma Children and Youth in Hungary*. Budapest: Roma Education Fund. Kézirat.
- Máté L. (2016) Tanoda? In *Tani-tani online*. 2016. december 4. http://www.tani-tani.info/tanoda_kerdojel.
- Németh Sz. (szerk.) (2009) *A tanoda-típusú intézmények működésének, tevékenységének elemzése*. Kutatási beszámoló. Budapest: Társi-Tudok. <http://www.tarki-tudok.hu/file/tanulmanyok/tanodaelemzes.pdf>.
- Németh Sz. (szerk.) (2013) *Tanoda-kutatás és fejlesztés 2012/2013*. Zárótanulmány. Vitaanyag. Budapest: T-TUDOK. http://www.romaeducationfund.hu/sites/default/files/publications/tanoda-projekt_zarobeszamolo_2013nov_.pdf.
- Neumann E. – Zolnay J. (2012) Szüdi János: „Ahol nincs véleménynyilvánítási szabadság, ott tanszabadság sincs”. Szüdi Jánossal, az egykori Oktatási és Kulturális Minisztérium szakállamtitkárával Neumann Eszter és Zolnay János beszélgetett. In *Beszélő*, 2012. április–május–június, 17. évfolyam 17, 4. szám. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/szudi-janos-%E2%80%9Eahol-nincs-velemenynyilvanitasi-szabadsag-ott-tanszabadsag-sincs%E2%80%9D>.
- Papp Z. A. (2015) *Iskolai eredményesség és a roma tanulói arány összefüggésrendszere. Szolidaritás és szerkezetváltás: az informális intézmények szerepe a roma gyerekek oktatásában*. Előadás. 2015. március 24. Elérhető: http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/pappz_ea.pdf.
- Papp Z. A. (2013) Pedagógiai hozzáadott érték a roma tanulói arány függvényében a magyar iskolarendszerben. In Bárdi N. – Tóth Á. *Önazonosság és tagoltság: elemzések a kulturális megosztottságról*. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet, 69–88.
- Phillips, C. (2011) Institutional Racism and Ethnic Inequalities: An Expanded Multilevel Framework. In *Journal of Social Policy*, 40(1), 173–192. <https://doi.org/10.1017/S0047279410000565>.
- Radó P. (2005) *Méltányosság az oktatásban: dimenziók, okok és oktatáspolitikai válaszok*. OECD analitikus országjelentés – Magyarország, suliNova, OPEK. (kézirat)
- Szira J. (2005) Szabadság és egyenlőtlenség. Az iskolaválasztásról. *Magyar Narancs*, 2005/24. (06. 16.). http://magyarnarancs.hu/publicisztika/szabadsag_es_egyenlotlenseg_-_az_iskolavalasztasrol-64189
- Tanoda program sztenderd* (2013) Elérhető: <https://www.palyazat.gov.hu/download.php?objectId=42096>
- Varga, J. (2008) Az iskolaügy intézményrendszere, finanszírozása. In Fazekas K. – Köllő J. – Varga J. (szerk) *Zöld könyv: A magyar közoktatás megújításáért*. Budapest: Ecostat, 235–259. http://econ.core.hu/file/download/zk/zoldkonyv_oktatas_10.pdf.

ABSZTRAKT

Kutatási kérdésünket, hogy kik és miért indulnak el külföldre munkát vállalni, a dél-baranyai térség be-
ások lakta, „cigányfaluként” elhíresült településén élő és az onnan elköltöző, a térség környező településein élő
családok körében vizsgáltuk. Kutatásunk alapján a cigányfaluban és tágabb térségében élő roma családok két
jellemző migrációs hálózatát tártam fel, amely más és más etnikai és osztálypozíciókat feltételez és mozgósít,
illetve más kapcsolathálózatra támaszkodik. (1.) A magasabb társadalmi státuszú családok kapcsolathálózata
rendkívül differenciált, jellemzően a térség más településein élő, hasonló társadalmi helyzetben levő roma és
nem roma családokkal azonos migrációs stratégiát követnek, és a külföldi munkavállalás során magukról mint
magyarokról beszélnek. Ezzel szemben (2.) a legszegényebb roma családok alapvetően csak a zárt, etnikai ala-
pon szerveződő hálózatokon keresztül tudnak külföldön munkát vállalni, jellemzően informálisan, ami tovább
erősíti kirekesztett és kiszolgáltatott helyzetüket. Legfőbb állításom, hogy a romák külföldi migrációja nem etni-
kai alapon, hanem társadalmi helyzet alapján szerveződik, amelyet meghatároz az adott család (egyén) kapcso-
latrendszere. A család/egyén társadalmi helyzetén túl, a migráció formáját (kik és miért indulnak el) meghatá-
rozza a helyi társadalom története, elsősorban a különböző társadalmi és etnikai csoportok korábbi (gazdasági,
társadalmi) együttműködése vagy annak hiánya, illetve a helyi (formális és informális) intézmények működése.

Kulcsszavak: migráció, etnicitás, roma

¹ MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

THE IMPORTANCE OF SOCIAL NETWORKS IN THE MIGRATION PROCESS

A case study in a village of exclusively Roma families

ABSTRACT

The paper presents evidence related to a qualitative research carried out in a stigmatized village inhabited exclusively by Roma families and the neighbouring settlements on migration patterns, processes and aspirations of Roma families. Based on our empirical research I identify two main patterns which reflect their different social and ethnic positions and mobilise different social relations and social capital in the migration process. (1.) Networks and social relations of better-off Roma families in a higher social position are manifold and differentiated, and their migration pattern follows that of Roma and non-Roma families from the neighbouring settlements living in the same social positions. They identify themselves as Hungarian in the narratives on migration. (2.) Conversely, the impoverished Roma families have a possibility to migrate only through a closed ethnic-based network, usually informal, which reinforces their vulnerable position. Thus, the migration pattern of Roma families is based on their social position as defined by the social relations and social capital inflected by the social history of the given settlement/region, the previous social and economic coexistence between different social and ethnic groups, and the accessibility and role of local institutions.

Keywords: migration, ethnicity, Roma

A KAPCSOLATHÁLÓZATOK SZEREPE A MIGRÁCIÓBAN EGY CIGÁNYFALU PERSPEKTÍVÁJÁBÓL

Esettanulmányomban egy terepmunkán alapuló kutatás² alapján a roma családok migrációs stratégiát mutatom be; arra keresem a választ, hogy ki hova és miért indul el külföldre munkát vállalni. Az országosan reprezentatív kutatásokból tudjuk, hogy a migrációs aspirációk tekintetében nincs különbség romák és nem romák között (Sik–Szeitl 2017) és a nyugat-európai országok felé irányuló munkavállalási célú roma migráció időbeli dinamikája is a többségi mintát követte (Vidra 2013). A migrációs minták azonosításakor egyfelől a migrációt kiváltó (azt lehetővé tevő és korlátozó) strukturális kényszerek, másfelől a társadalmi kapcsolatok, gazdasági erőforrások, illetve a képzettség, készségek, azaz a migrációs képesség (*migration capability*), valamint a migrációs törekvésekhez (*migration aspiration*) kapcsolódó elképzelések, szándékok (De Haas 2014) vizsgálata szükséges. Más oldalról megközelítve: a különböző társadalmi kapcsolatokból szövődő hálózatok közötti különbséget meghatározza az abban részt vevők társadalmi státusza, illetve, hogy milyen más kapcsolatokat (intézményeket) tudnak még mobilizálni (De Haas 2010). Tanulmányomban elsősorban az eltérő társadalmi kapcsolatok, és az abból formálódó, dinamikusán változó és az adott szituációhoz illeszkedő kapcsolathálózatok migrációban betöltött szerepét vizsgálom. Esetünkben mindezt átszővi az etnicitás szituatív jellege, azaz, hogy az adott társadalmi csoport/egyén mikor, milyen helyzetekben tartja magát romának. Jelen esetben a migrációról szóló elbeszélésekben hogyan, milyen helyzetekben jelenik meg az etnicitás, az itthon romának tartott családok a külföldi munkavállalásról szóló elbeszéléseikben elsősorban magyar állampolgárként vagy romaként határozzák-e meg önmagukat.

Tanulmányom helyszíne egy baranyai cigányfalu; a térséget etnikai sokszínűség jellemzi, a helyi gazdaság viszonylag sok képzetlen munkaerőt igényel, és a szóban forgó településen már évtizedek óta jelen vannak azok a társadalmi vállalkozók, fejlesztő szervezetek, akik a cigány családok integrációját, elsősorban az oktatási rendszeren belüli mobilitását támogatják. Mindennek ellenére a térség települései és intézményei és a cigányfalu közötti szakadék egyre mélyebb; a differenciált társadalmi helyzetek és a sikeres mobilitási törekvések ellenére a térség szemében a település továbbra is veszélyes, elkerülendő cigányfalu maradt. Az elmúlt évtizedben a többségi társadalom mintáját követve, a munkavállalási célú külföldi migráció a roma családok megélhetési stratégiájának részévé vált. Tanulmányom legfontosabb állítása, hogy a faluban élőket homogén társadalmi és etnikai csoportként megbélyegző stigma ellenére a romák külföldi migrációja nem etnikai alapon, hanem társadalmi helyzet alapján szerveződik, amelyet többek között meghatároz, s amellyel összefügg az adott család (egyén) kapcsolatrendszere. A falut átszövő rokonsági rendszerek, szoros társadalmi kapcsolatok és szövevé-

² A kutatás a *Magyarországról külföldre irányuló migráció és hatásai vidéki társadalmakra* (111969, témavezető Váradi Monika Mária) című NKFIH kutatás keretében készült. Kutatásunk kvalitatív módszereken alapul. Azokkal a külföldön dolgozó, élő családokkal, személyekkel, illetve családtagjaikkal tudtunk beszélgetni, akik erre hajlandóságot mutattak. A migráció ugyan egy-egy helyi társadalomban, közösségben sokakat érintő és foglalkoztató tapasztalat, megosztásukra mégis kevesen hajlandók. A vonakodás, elzárkózás egyaránt fakadhat szegénységből, félelemből és az erős érzelmi érintettségéből. A településen végzett kutatás módszertani kihívásairól lásd bővebben Virág 2017b.

nyes személyes relációk, a térbeli kirekesztettség, a stigmatizáció közös megélése okán a faluban a társadalmi szerepek rendkívül összetettek (Sárkány 2001). Azaz egyes társadalmi kapcsolat felvállalása vagy negligálása meghatározza az egyén pozícióját a társadalmi mezőben, ugyanakkor dinamizálja a társadalmi kapcsolatok által formált hálózatokat. A változó társadalmi kapcsolatok által formált dinamikus hálózatok rendkívül változatossá és változékonnyá teszik a helyben vizsgált a migrációs mintákat. A család/egyén társadalmi helyzetén és az azt meghatározó kapcsolatrendszerén túl a migráció formáját (kik és miért indulnak el) meghatározza a helyi társadalom története, elsősorban a különböző társadalmi és etnikai csoportok korábbi (gazdasági, társadalmi) együttműködése vagy annak hiánya, illetve a helyi (formális és informális) intézmények működése (Haug 2008).

A településen élő családok körében két jellemző migrációs mintát különböztethetünk meg: (1.) a magasabb társadalmi státuszú családok kapcsolathálózata rendkívül differenciált és jellemzően a térség más településein élő, hasonló társadalmi helyzetben levő roma és nem roma családokkal azonos migrációs stratégiát követnek (Toma et al. 2017), és a külföldi munkavállalás során magukról mint magyarokról beszélnek. Ezzel szemben (2.) a legszegényebb roma családok alapvetően csak a zárt, etnikai alapon szerveződő hálózatokon keresztül tudnak külföldön munkát vállalni, jellemzően informálisan, ami tovább erősíti kirekesztett és kiszolgáltatott helyzetüket. Az itthon és külföldön is csak és kizárólag szegregált intézményekbe és élethelyzetekbe szoruló, a külföldi munkavállalás során csak az etnikai hálózatokban mozgó családok a migrációról szóló elbeszélésekben magukat más roma csoportoktól élesen elkülönítve (Durst 2014), de romaként határozzák meg.

A TÉR ÉS A TELEPÜLÉS

Kutatásunk helyszíne Dél-Baranya határ menti térsége, amelyre évtizedek óta jellemző a különböző etnikai csoportok együttélése. A negyvenes-ötvenes évektől az etnikai alapon történő ki- és betelepítések (a helyi svábok kiűzése, a sokárok fokozott ellenőrzése, a cigánytelep-felszámolások következtében beás családok kényszerű betelepítése, illetve beköltözése a falvakba) valamelyest homogenizálták a települések etnikai összetételét, de az etnikai sokszínűség emlékezete és mindennapi tapasztalata fennmaradt. Utóbbit erősítette a hetvenes-nyolcvanas években a németországi rokonok látogatása, a jugoszláv határ közelsége és a gyakori határátlépések, majd a kilencvenes években a horvát és bosnyák háborús menekültek jelenléte. Mindez a térségben időről időre újradefiniálta a tér etnikai arculatát, kikényszerítve az ehhez való alkalmazkodást, illetve az erre épülő gazdasági stratégiákat. Ugyanakkor a különböző etnikai csoportok egymás mellett élése oldja az ország más területein jellemző, cigány–nem cigány dichotómiára épülő megkülönböztetést, megteremtve a lehetőséget, hogy az etnicitás differenciáltan, adott helyzetekhez kapcsolódóan jelenjen meg a mindennapokban, a különböző etnikai csoportok közötti határok gyengüljenek, és esetlegesen átléphetők legyenek. A határok átjárhatóságát erősítette a különböző etnikai csoportok nyelvhasználata is, esetünkben a beás nyelv mindennapi használata, a nyelvek közötti váltás kompetenciája, ami a külföldi munkavállalásnál előnyként jelentkezett. A nyelvi kompetenciák hasonlóan fontosak voltak abban, hogy melyik család tudott munkát vállalni a németek/horvátok által látogatott vendéglátó egységekben, vagy akár milyen intenzitással vettek részt a határmenti kereskedelemben. Röviden: a tér magában hordja a különböző (etnikai, társadalmi és fizikai) határok átlépésének lehetőségét és kényszerét.

A térségen belül kutatásunkat elsősorban a beások lakta, „cigányfaluként elhíresült” településen végeztük. A térség etnikai sokszínűsége és az ezzel járó alkalmazkodási kényszerek, illetve a térhez köthető speciális gazdasági helyzet meghatározta az itt élő beás családok gazdasági és mobilitási aspirációit és lehetőségeit is. Bár a cigányfalu társadalmi, gazdasági jellemzői (képzettség, foglalkoztatottság, demográfiai viszonyok) nem térnek el jelentős mértékben más cigányfalvakban tapasztalhatóktól, mégis azt mondhatjuk, hogy a cigányfalvak között e település kivételes helyzetben van. A családok társadalmi státuszának emelkedését meghatározta, hogy a szocializmus időszakában munkahelyeiket, megélhetési stratégiáikat a változatosság és a lehetőségekhez való rugalmas alkalmazkodás jellemezte: a bőven kínálkozó munkaalkalmak közül mindig a legjobban fizetőt választották. Bár ez a vidék az ország periferiáján helyezkedik el, és így az ötvenes években a szigorú határzár, később, a kilencvenes években a délszláv háború miatt a térséget elkerülték a jelentősebb gazdasági fejlesztések, beruházások. Ugyanakkor a jellemző mezőgazdasági szerkezet, elsősorban a kézimunkaigényes ágazatok, a zöldség-, gyümölcs- és szőlőtermesztés kiterjedtsége okán a falubeli cigányok az elmúlt évtizedekben beágyazódtak a térségi gazdaság legalsó szegmenseibe; a téves középvezetőivel, majd rendszerváltás után a gazdálkodókkal igyekeztek folyamatos kapcsolatokat kiépíteni és fenntartani. Azaz a szocializmus ideje alatt felhalmozott kapcsolati tőkét a rendszerváltás után is mozgósítani tudták (Virág 2008).

A szegregált telepeken, cigányfalvakban élő családok többsége számára a rendszerváltást követően a generációkon átívelő szegénységen túl, a kirekesztettség egyik legfontosabb jellemzője/velejárója és egyben forrása, hogy társadalmi kapcsolataik szinte kizárólag a hasonló helyzetben lévőkre korlátozódnak, hogy elvesztek, felszámolódtak, vagy igazán soha ki sem épültek azok a kapcsolódások, amelyek életüket a többségi viszonyokhoz kötötték volna (Szalai 2002). A szegénységben, kirekesztettségben élő családok többsége csak az erős rokoni, közösségi, kölcsönösségen alapuló kapcsolatrendszerekre támaszkodva tudja túlélni a szegénységet (Durst 2002, Ladányi–Szelényi 2004). Ez a Granovetter nyomán erős kötésnek nevezett kapcsolati háló támaszt és védelmet nyújt, egyúttal azonban korlátozza a közösség egyes tagjainak esetleges mobilitási kísérleteit (Granovetter 1973). Ezzel szemben ebben a cigányfaluban azt tapasztaltuk, hogy a családok egy részének megmaradtak vagy újjáépültek azok a település határain túlmutató baráti, ismerősi, munkakapcsolatai, a saját közösségükön kívülre irányuló, etnikai és társadalmi csoportokon átívelő „összekötő” (*bridging*) (Putnam 2000, Messing–Molnár 2011) kapcsolatai, amelyeken keresztül – ha laza szálakkal és bizonytalanul – de a többségi társadalomhoz tudnak kapcsolódni.

Ezeket a „összekötő” kapcsolatokat erősíti, hogy a hetvenes évektől kezdve a faluból a magasabb státuszú cigány családok – követve a nem cigányok mobilitási mintáját – többnyire a szomszédos kisvárosokba, falvakba költöztek (Virág 2008), de ez a térbeli mobilitás, ellentétben más cigányfalvakkal, nem megszakította, hanem térben kiterjesztette a cigányfaluban élő családok társadalmi kapcsolatait. Nemcsak a településen belül tud szinte mindenki felmutatni valamilyen tényleges rokonsági kapcsolatot, hanem ezek a rokonsági kapcsolatok a közeli településeken élő, a faluból évtizedekkel ezelőtt elköltözött családokra is kiterjednek. A családok többségének tehát számos, tereken és gyakran társadalmi csoportokon átívelő kapcsolata van, amit adott esetben mozgósítani tud a mindennapi boldogulás érdekében. Vizsgálatunk fókusza az adott cigányfalu volt, mivel azonban a faluból kifelé mutató, gyakori rokonsági és társadalmi kapcsolatok az egész térségre kiterjednek, a mobilitási utakat és e hálózatokat követve vizsgálatunk tere a falu és tágabb térsége lett. Így a kutatás során a

lokalitást nem egy konkrét településként értelmeztük, hanem olyan térként, amelyben az adott településen élő családok mozognak, boldogulnak, azaz társadalmi kapcsolatok és kontextusok gazdag szövevényeként, relációk együtteseként (Appadurai 2001).

Annak ellenére, hogy a cigányfaluban élő családok kiterjedt rokoni kapcsolatokkal rendelkeznek a térségben, ezek a hálózatok nem mindenki számára elérhetőek, és nem minden esetben jelentenek erőforrást. Ebben az esetben rokonságon változó összetételű és erősségű kapcsolathálózatokat értünk, amelyen keresztül információkhoz, forrásokhoz, lehetőségekhez lehet jutni, azaz egyfajta szolidaritási csoportként is értelmezhető. Az adott szolidaritási csoporthoz való tartozást elsősorban nem a rokonsági fok erőssége határozza meg, hanem a mindennapi tapasztalatokon, gyakorlatokon alapuló megbízhatóság, ebből következően az egyének pozíciója a rokoni hálózaton belül folyamatosan változik, szituatív, mindig az adott helyzethez igazodik. A mindennapi gyakorlat és az adott szituáció dönti el, hogy vajon az adott rokoni kapcsolat tereken és társadalmi csoportokon átívelő hídszerű, gyenge kötésként működik-e, vagy a mindennapi segítségnyújtásra alkalmas erős kötésként. A rokoni kapcsolatok szituatív jellegére világít rá egy Hollandiában dolgozó, és beszélgetésünk idején itthon levő fiatal nő elbeszélése a munkavállalás lehetőségeiről:

„Nekünk van biztos helyünk, ahova megyünk. Minden cégnél visszajáró emberek vannak, ha egy kiesik, akkor én a családomból fogok ajánlani. A cég az embereitől fog kérni egy megbízható embert. Én is így jutottam ki. Az első főnök ajánlott be egy másik céghez. Mindenhol vannak biztos emberek és mindenki családon belül ajánl. Őszintén én a saját öcsémet nem ajánlanám be, mert lusta és nem szeret dolgozni. De aki jól dolgozik, azt kézzől kézre adják. Én sem vittem ki rokont, örülök, hogy mi tudunk. Édesanyámat szívesen kivinném, de a hollandoknál max. 35 év, a fölött már tudni kell angolul.”

A vizsgált cigányfalu kivételes helyzetének egyik forrása, hogy az elmúlt két évtizedben számos innovatív program, kezdeményezés indult a településen, elsősorban az oktatás területén (Virág 2017a), ami nemcsak az egyéni mobilitási utak felépítését, hanem a helyi közösség fejlesztését is segítette. Ezek a programok alapvetően olyan egyházi, civil szervezetek által fenntartott intézményekhez kapcsolódnak, amelyek meghatározták a településen élő családok megélhetési lehetőségeit, mobilitási esélyeit, ugyanakkor szabályozzák az itt élő családok mindennapjait is. Egyrészt a faluban működő intézmények kiemelt figyelmet fordítanak arra, hogy helybelieket alkalmazzanak, deklaráltnak a helyben való boldogulást igyekeznek elősegíteni, és ezzel erőteljesen befolyásolják a migrációs szándékokat is. Ezek az intézmények nemcsak szolgáltatásokat nyújtanak, hanem olyan közösségi térként is funkcionálnak, ahol a különböző társadalmi és etnikai csoportok közötti mindennapi találkozások társadalmi kapcsolatokká formálódhatnak, és ezzel esélyt adnak az egymásról alkotott kép formálásához (Allard–Small2013). Az intézmények munkatársai nemcsak hídszerű kapcsolatokat jelentenek a többségi társadalom felé, de normatív szerepük is van: egy-egy külföldi munkavállalás előtt többen fordultak tanácsért az intézmények vezetőihez, munkatársaihoz, akik a kockázatosnak vélt vállalkozásról igyekeztek lebeszélni a családokat. Másrészt az intézményeknek jelentős szerepe van a külföldi tapasztalatszerzésben: a nyolcvanas évek végétől a helyi katolikus pap rendszeresen szervezett táborokat Németországba, Belgiumba. Ezen általában a falu jobb helyzetben levő családjainak gyerekei tudtak részt venni. A helyi egyházi iskolában egy időben rendszeresen feltűntek külföldiek, akik amellet, hogy angolt tanítottak, a faluban éltek egy ideig. Tapasztalataink alapján az intézmények jelenléte és helyi igényekhez igazodó működése, az erős családi, baráti, ismerősi

hálózatok megtartó ereje okán e településről és a környező falvakból jóval kevesebb roma indult külföldre, mint a csak valamivel szegényebb, de intézményhiányosabb borsodi településekről (Váradi et al. 2017).

MIGRÁCIÓS MINTÁK

A gazdasági válságot követő munkaerőpiaci válság, a térségben képzetlen munkaerőt foglalkoztató szeszerelő üzem bezárása, a korábban bőkezűbb jóléti ellátások szűkülése, illetve átcsoportosítása a középosztály felé, illetve a korábban biztos jövedelemmel rendelkező családok hiteleinek bedőlése, eladósodottsága felértékelte a nyugat-európai országokban élő rokonokhoz fűződő kapcsolatokat, ismeretségeket, munkalehetőségeket. Korábban is volt arra példa, hogy egy-egy családból valaki külföldre költözött, így a szoros rokoni kapcsolatok miatt a településen a legtöbb családnak van külföldön élő ismerőse. Interjúink során több ilyen „úttörőt” (lásd Váradi et al 2017) is sikerült azonosítanunk, aki a külföldön szerencsét próbálóknak segítséget nyújtott a migráció során. Közülük is kiemelkedően fontos szerepe van annak a férfinak, aki Németországban járt egyetemre, jelenleg is ott dolgozik, ugyanakkor a faluban élő barátaival, rokonaival rendszeresen tartja a kapcsolatot. Több interjúban is előkerült a neve, mint olyan emberé, akire minden helyzetben lehet számítani; nemcsak munkakeresésben, de ha a munkavállalás során probléma, konfliktus adódik, abban is. *„Nem rokon, csak régi barát, lassan 30 éve. Ő amikor hazajön, itt van a szülői házba, vendégeskedünk, találkozunk. Máténak [fiuk] segített szemüveget rendelni, ő rendelte Kínából. Lehet rá számítani, jó ember. Meg nagyon nagy segítség volt nekem, az volt a mentsváram [amikor külföldön dolgozott nála töltötte a hétvégét]. Ha nem lett volna ő, akkor én is bedobom a törölközőt, azok a hétvégék nagyon kellettek. Kicsit ellazult az ember.”* Ugyanakkor fontos kiemelnünk, hogy az „úttörő” szerep nem mindig pozitív; hallottunk olyan elbeszélést is, amikor a migráció ösztönzése, segítése az újonnan kiérkezők „leszedését” célozta, de legalábbis nem volt konfliktusmentes.

A cigányfaluban és tágabb térségében élő roma családok két jellemző migrációs hálózatát tártuk fel, amely más és más etnikai és osztálypozíciókat feltételez és mozgósít, illetve más kapcsolathálózatra támaszkodik. (1) Az egyik jellemzője, hogy szorosan illeszkedik a korábbi megélhetési, boldogulási stratégiákhoz. Vagyis részint az erős, etnikai (rokon) alapon szerveződő, részint a korábbi munka- és baráti, hídszerű kapcsolatokra épít. A hálózat e kapcsolatok egy részének transznacionális térbe való áthelyezésével működik, és alapvetően a magasabb státuszúak, képzettebbek számára kínál boldogulási *lehetőséget*. (2) A másik migrációs minta az egyének/családok külföldön már kialakult hálózatához való kapcsolódásán alapul, és a kapcsolat- és erőforráshiányos, legszegényebb családok utolsó esélyeként, egyfajta *kényszerként* jelenik meg. Ebben az esetben a külföldi munkavállalásra nagyfokú kiszolgáltatottság és bizonytalanság jellemző, és gyakran kudarcra is végződik. Az első minta esetében a kapcsolathálózatok alapvetően nem etnikai alapon, hanem társadalmi helyzet alapján szerveződnek, és gyakran kapcsolódnak nem romákhoz, ahogy arra is van példa, hogy romák és nem romák közösen vállalnak munkát. A külföldi munkavállalásról szóló elbeszélésekben pedig a cigányfaluban romaként élő férfiak és nők magyar állampolgárként jelennek meg. A második esetben a legszegényebb roma családok csak és kizárólag a zárt, etnikai alapon szerveződő, falubeli hálózatokon keresztül tudnak külföldön munkát vállalni, jellemzően informálisan, ami tovább erősíti kirekesztett és kiszolgáltatott helyzetüket, és a külföldi munkavállalás során a migrációról szóló elbeszéléseikben magukat romaként határozzák meg.

Azok, akiknek nincsenek, vagy nem elég határozottak migrációs törekvéseik, azaz akik itthon maradtak és alapvetően továbbra is lakóhelyükön képzelik el a boldogulásukat, részben a helyi intézményekben foglalkoztatott szerencsések, akik a településen belül viszonylag stabil az egzisztenciával rendelkeznek, részben azok a billenékeny helyzetben levő családok, akik kevésbé tudtak beintegrálódni a térségi munkalehetőségek, elsősorban az alkalmi napszámos munkák piacára. Ezen családok megélhetése, ha szűkösen is, de még biztosított, ugyanakkor annyi anyagi és kapcsolati tőkéjük nincsen, és munkatapasztalataik is elégtelenek ahhoz, hogy csatlakozzanak a magasabb státuszúak jobb lehetőséget kínáló külföldi munkavállalásához, annyira azonban még nem rászorultak, hogy a teljes kiszolgáltatottsággal járó migrációs hálózathoz kelljen kényszerűen kapcsolódniuk.

A LEHETŐSÉGEKHEZ VALÓ ALKALMAZKODÁS MIGRÁCIÓJA

Az ebbe a csoportba tartozó személyek/családok a település átlagánál magasabb státuszúak, jellemzően magasabb iskolai végzettségűek, szakmunkás végzettsége szinte mindenkinek van, de sokaknak érettségije is. Társadalmi kapcsolataik nem korlátozódnak csak és kizárólag a rokoni alapon működtetett hálózatra, hanem kiterjednek egykori (nem roma) kollégákra, barátokra, ismerősökre is. Azaz a településen belül kialakult egy markáns csoport, akik a rendszerváltás óta eltelt években sikeresen alkalmazkodtak a megváltozott gazdasági-társadalmi körülményekhez, mindig megragadták az éppen kínálkozó munka- és pénzkereseti lehetőségeket. E családok státusza, munkavállalási stratégiái többé-kevésbé rendszeres és stabil jövedelmeik alapján a társadalom alsó osztályához hasonlatosak, ami megmutatkozik a fogyasztási szokásokban, és abban, hogy nagyobb figyelmet fordítanak a gyerekek oktatására (Vidra 2013). E csoporton belül alapvetően két típusú/motivációjú migrációt különböztethetünk meg. (1.) Az első esetben a migráció időszakos, egy-egy konkrét munka elvállalásához köthető. (2.) A második esetben a stabilabb anyagi háttérből érkező, már iskolázott fiatalok számára a megélhetési/boldogulási lehetőségek között magától értetődően jelenik meg a külföldi munkavállalás. Ebben az esetben független, iskolázott (érettségizett és főiskolára/egyetemre járó vagy azt elvégzett) fiatalok hosszabb idejű külföldi munkavállalásáról van szó. E csoportok migrációs stratégiája legtöbb elemében a nem roma alsó osztály migrációjához hasonlítható.

Időszakos munkavállalás

A magasabb státuszú családok külföldi munkavállalása illeszkedik a korábbi időszakokra is jellemző, a különböző lehetőségeket optimálisan kombináló és kihasználó, ahhoz alkalmazkodó stratégiához. Ebben az esetben a migráció mindig egyéni: a család felnőtt férfi vagy női tagja vállal munkát egy meghatározott időszakra külföldön általában a korábban is használt kapcsolathálózatokon keresztül. Korábban e kapcsolathálózat az elköltözéseknek, a gyenge kötésként értelmezett rokoni kapcsolatoknak köszönhetően alapvetően a dél-baranyai térségre korlátozódott, de az elmúlt évek külföldi munkavállalásainak köszönhetően a kapcsolathálózat számos nyugat-európai országba helyeződött át (Tilly 1990). Napjainkban e családok már olyan magától értetődően használják Nyugat-Európa országainak – elsősorban Ausztria, Németország – munkalehetőségeit és tereit, mint korábban Dél-Baranya térségét. Eri férjének több szakmája is van, de a térségben se szakácsként, se hentesként nem talál jó ideje munkát, így kezdtek el a külföldi munkavállaláson gondolkodni.

Svájcban van két unokatestvéremnek a férje, meg egy barátunk. Ausztriában meg sokan, nem csak rokonságból, barátok is. Ők nem ide valósiak. M-ről dolgoznak Svájcban, h-i a másik unokatestvér. Egyre többen vannak. Akinek van egy jó kis szakmája és egy kis szerencséje, az már megy is. Most Svájcból várjuk a legnagyobb hírt, mondtam neki [a férjemnek], hogy addig ne menjen sehova. Ott unokatestvéreink vannak, azok majd biztos segítenek, merem remélni.

Azaz a legtöbb esetben azok a barátok/rokonok, akik korábban is együtt dolgoztak vagy segítettek egymást információval, ajánlásokkal, most ugyanezt teszik külföldön. Misinek szakmunkás végzettsége van, korábban kőművesként vállalkozóknál dolgozott.

Előző este döntöttem el. Éppen nem volt munkám, átmentem egy haveromhoz, aki épp akkor jött meg Németből. Egy héttel előtte jött meg. Ő mondta, hogy keresnek még embert, hazajöttem, összepakoltam a cuccomat, pénzt is útközben váltottunk. Elmentünk a feleségemmel, megbeszéltük – spontán jött. Tudtam, hogy két hónapra megyek ki.

A hirtelen elhatározás ebben az esetben elsősorban a rugalmasságot és a lehetőségekhez való alkalmazkodás képességét jelenti, ami korábban is jellemző volt a településen; mindig ott és azt végezték el, amire éppen szükség/kereslet volt.

Hogy indul el valaki? Váratlanul. Interneten keresztül vannak hirdetések, jelentkezők, és amihez nem kell nyelvtudás és még nem töltötték be a helyet, akkor megyünk. Üvegházi munka, mezőgazdasági. Az ember fogja magát és felül a buszra, amit ők állnak, elmegyünk a szállásra, másnap meg beállunk a munkába.

A külföldi munkatapasztalat során szinte minden interjúban nagyon hangsúlyosan megjelent a magyarországi tapasztalatokkal ellentétes egyenlő bánásmód megélése.

„Nincs az a rasszizmus, mint itthon. Magyarországon, ha elmész a vendéglátásba, tudod, mit mondanak: ne haragudj, nem azért mert én nem, de a vendég nem eszik a te kezedből. Esélyt se kapsz, hogy megmutasd, mit tudsz.” Az etnikai sokszínűség, a más kultúrákkal, nemzetek képviselőivel való találkozások és az egyenlőség érzése mindenki számára meghatározó volt. *„Külföldön nem ítélek meg, hogy ki vagy. Tedd le az asztalra, dolgozz rendesen. Köln nagyváros, mentem végig az utcán, millió féle ember, mindenféle.”* Fontos kiemelni, hogy interjúalanyaink mindegyike magyarként definiálta magát, amikor az interjú során a külföldi munkavállalásról beszélt. Elismerésképpen éltek meg azt is, amikor nem roma magyarokkal dolgoztak együtt, és ők jobban teljesítettek. *„Külföldi vagy, magyar vagy, dolgozzál, ha nem dolgozol, elmehetsz haza. Lengyelek voltak nagyon sokan, nagyon ügyesek, nagyon sokat dolgoznak. Magyarok és lengyelek el vannak ismerve.”*

Bár általában mindenki bejelentett munkát vállalt, formálisan, meghatározott időre, ugyanakkor a foglalkoztatási hierarchia legalsó szegmenseiben: betanított szalagmunka, mezőgazdasági munka. *„Mert mindig olyan munkát kapunk, amit egy német nem végezne el. Sokkal többet dolgozunk. Olcsó munka vagyunk.”* Ehhez kapcsolódóan az elbeszélésekben megjelenik kiszolgáltatottság és megaláztatás is:

Jött a nagyfőnök, a szálló étkezőjében mind az 50 fő összegyűlt, felsorakoztunk, mint az állatok, ahogy a lovakat vizsgálják. Senkinek nem az arcát, vagy a szemét nézte, csak a lábát. Ezt soha nem fogom elfelejteni. Esélyt se kaptál. Te, te, meg te – mehetsz haza. Szelektálás, hogy tuti ki nem fogja bírni a munkát.

Önként csatlakozott hozzá még néhány ember, akinek már honvágya volt. Másnap mikor bementünk az üvegházba, megértettük – kacsolni kell a paradicsomot. Volt egy fém rúd, azon csúszatták a kocsikat, ahogy szüreteltük a paradicsomot. Ahhoz, hogy elérd a kacsokat, fel kellett állni a vasrúdra – ezért nézték a lábukat. Annyira ki tudta válogatni, hogy ki fogja bírni. – mesélte hollandiai kertészetben tapasztalatokat egy fiatal nő.

Szinte mindenki kiemelte a munkavállalók szelekcióját, a magas teljesítményeket, a pontosság elvárását és számonkérését. Azt is, hogy ennek csak azok tudtak megfelelni, akik itthon is jól teljesítettek a munkaerőpiacon. Azaz a teljesítményen és pontosságon alapuló üzemi munka mindenki számára kihívás volt az első időkből, az ennek való megfelelést mindenki pozitív élményként élte meg. *„Nagyon oda kellett figyelni erre a szalagmunkára. Volt egy nagy üvegportál, ott ült az igazgató és sasolt, figyelt minket. Ha nem volt megfelelő az első órák munkád, akkor hazaküldtek. Egy napot se kaptál.”* – emlékezett vissza az első napok nehézségeire az a középkorú férfi, aki néhány hónapos munkára ment el egy háztartási szemetet szelektáló üzembe dolgozni.

A középkorú családok számára a folyamatos távolléttel járó külföldi munka általában csak időszakosan vállalható lehetőség, a családi kötelek ebben az esetben rendkívül meghatározóak. A női munkavállalás esetében a férfi és női szerepek megfordulása, valamint a férfi hosszabb vagy rendszeresebb távolléte, egy-egy fontos családi esemény „elmulasztása” folyamatos konfliktusokhoz vezethet. A településen belüli nagyon szoros rokoni hálózat, a család fontossága a mindennapokban megnehezíti az elszakadást, a külföldi létet. Az egyik családban a férj és a feleség is volt már külföldön dolgozni, de azt mindketten egyfajta kényszerű megoldásként élték meg és csak akkor választották néhány hónapra, amikor helyben már semmilyen más lehetőség nem adódott.

Az az élet rendje, hogy a férfi megy el, de szétszakad a család, hosszú távon nem lehet csinálni. A férfi előbb-utóbb elkezd alakítani magának valamit. Mert emberből van ugye. (Feleség)

Indultunk haza december 23-án. Imádkoztam, hogy Szentestére hazaérjek, nálunk az nagyon fontos. Amikor felértünk az autópályára, éppen mögöttünk zárták le, akkora hó volt. (Férj)

A vasárnapi munka szigorúan tilos volt. Vasárnap az pokol volt, mint nőnek. Főzöl, eszel, és közben arra gondolsz, hogy otthon talán nem esznek, mit esznek. (Feleség)

Több asszonynak/lánynak is közös élménye a hollandiai paradicsomszedés, amit egy a faluhoz rokoni szálakkal kötődő vállalkozó szervezett. Legtöbbjüknek ez csak egyszeri alkalom volt, de vannak, akiknek az első lépcső a további munkavállaláshoz. Anna volt az egyik lány, aki az első hollandiai munkavállalás után többször is visszatért, évekig élt és dolgozott Hollandiában. Ott ismerkedett meg lengyel férjével, akivel kislányuk születése előtt költözött vissza a faluba. Annak ellenére, hogy Magyarországon semmilyen hivatalos iratot (tartózkodási engedély, munkavállalási engedély) nem tudtak elintézni a lengyel férfinak, ő jól beilleszkedett a családba, noha nem beszél magyarul folyamatosan dolgozik a család férfi tagjaival. Fontos megjegyeznünk, hogy a bizonytalanabb helyzetű munkavállalók esetében a korábbi időszakokban, az országon belüli migrációs stratégiákra is jellemző volt, hogy a családalapítással, a gyerekek megszületésével a mobilitás megszakadt, az anya kieső jövedelme, a gyerek felnevelésével járó költségek miatt és a család támogatásának hiányában a fiatalok gyakran visszakényszerültek a településre. *„Ha a kislány nagyobb lesz, akkor szezonmunkákra, 3–4 hónapra kimegyünk, meglesz az egymillió.”*

Felvethető kérdés, hogy mire elegendő a néhány hónapos munkavállalás? A fentebb említett asszony néhány hónappal az interjú előtt egy hónapig „gerberázott” Hollandiában, abból rendezték meg a kislány keresztelőjét. Két hónapos hollandiai meglegházi munka után egy másik asszony így vonta meg a mérleget: „*Meg tudtuk venni a téli tüzelőt, egy disznót vettünk télire, be is vásároltunk, és maradt 80 ezer forint.*” Azaz az időszakos, néhány hónapos külföldi munkavállalás csak a nagyobb kiadások fedezésére, a háztartási szükségletek időleges fedezésére elegendő, arra, hogy a család egy rövid időre elfeledkezzen a mindennapi szűkösségről. Fontos kiemelnünk, hogy az anyagi instabilitás, a hosszú távú biztos jövőkép hiánya nemcsak a cigányfaluban élő, ám magasabb státuszú, mondhatjuk a társadalom alsó osztályához tartozó családokra jellemző, hanem a hasonló társadalmi státuszú nem romákra is (Váradi et al. 2017).

Arra, hogy mennyire instabil az iskolázottabb fiatalok helyzete a faluban, hogy milyen érvek szólnak az elmenés és a maradás mellett, jó példa Laci esete, aki anyagi okok miatt nem tudta befejezni a középiskolát. Dolgozott Győrben, majd jelentkezett a helyi tanodába karbantartónak, közben leérettségizett, majd annak a tanodának lett munkatársa, ahova gyerekként ő maga is járt. Két pályázati időszak között dolgozott először külföldön, először három, majd négy hónapot.

Él nekünk egy rokonunk Németországban, aki felajánlotta, hogy segít elhelyezkedni. Részt vettem egy nyelvtanfolyamon, Kölnben. Utána rögtön kaptam állást mint autópólirozó. Abban tudott segíteni, hogy eljött velem állásinterjúra. Ez egy autómosás melő lett volna, de mikor látták, hogy jól megy, akkor lehetett mást is. Rokonnál laktam, nem kellett albérletet fizetni. (...) De a család miatt kellett hazajönnöm. A lányom még kicsi volt, nem akartam elvinni Németországba. Ha nem lett volna, valószínűleg még mindig ott vagyok. Azt vettem észre, a lánynak egy trauma volt, nem akart velem beszélni skype-on. Kérdezte, hogy miért hagytam el őket. – mondta első találkozásunkkor.

Pár hónap múlva büszkén mesélte, hogy a tavaszi szünetben ismét volt Németországban, öt nap alatt kifestett három lakást; a fizetségből most saját lakásukat újítyák fel. Hosszasan ecsetelte, hogy milyen lehetőségei lennének, a rokona mennyire hívja, szívesen segítene neki. Ugyanakkor „*itt vannak a nagyszülők, a gyökerek is*”. A maradás mellett szólt, hogy főiskolát végzett felesége állandó munkát kapott a helyi iskolában, így két fizetésből már elég stabilnak érezték a helyzetüket ahhoz, hogy a maradás mellett döntsenek.

Akik végleg elementek – fiatalok külföldön

Általában érettségizett, független fiatalok körében jellemző, hogy nem időszakosan, rövid időre, hanem hosszabb távra mennek el külföldre.³ Miközben ők maguk nem a lokális, családi hálózatot használják a migráció során, hanem a főiskolán/egyetemen szerzett kapcsolataikat, segítséget nyújtanak közvetlen rokonaiknak a migráció során. Azaz az oktatási mobilitás során szerzett kapcsolati/társadalmi tőke közvetetten hatással van a helyiek migrációjára is. Ebben az esetben a segítségnyújtás csak és kizárólag a szűkebb rokoni körre korlátozódik, és arra is csak ideiglenesen. A migráció klasszikus formái látszódnak kirajzolódni: a stabil munkával rendelkező bevándorlók ideiglenes segítséget (lakás, munkalehetőség szerzése) nyújtanak a kiérkező rokonoknak, barátoknak (lásd úttörők). Jellemzően valamilyen szakmunkát végeznek vagy vállalkozásba kezdenek, de azt

³ E csoportról jellemzően csak másodlagos információink vannak, amit családtagjaik elmeséltek róluk. Néhány esetben sikerült facebookon keresztül közvetlenül is információhoz jutni, de ezek a történetek is – a kommunikációs csatorna jellegéből fakadóan – többnyire töredezetek, általánosak.

mindenképpen formálisan és legálisan végzik. Közvetlen rokonokon kívül más romákkal nem tartják a kapcsolatot, magyarként élnek, és akként is vannak számon tartva. A folyamatos munka, nyelvtudásuk, betagozódásuk a helyi társadalom alsó szegmenseibe lehetővé teszi, hogy ott alapítsanak családot, neveljék fel gyerekeiket. Bár külföldön magyarként élnek, de számukra is nagyon fontos az elfogadás megélése.

Eri gyermekei születése előtt a helyi iskolában tanított, négyen vannak testvérek, a legkisebb fiú kivételével mind érettségizettek, főiskolára jártak. Jelenleg két testvére Angliában, egy Kanadában él.

Jött egy lehetőség, és megragadták az alkalmat és kimentek. Tesóm akkor volt 22, férje 24 éves lehetett, nem sokat gondolkodtak, nem volt itt semmijük, nem volt lakásuk, friss diplomásként dolgozott a férje is. A család maradt itthon, azt mérlegelték, de hát kaptak egy jó lehetőséget és kaptak az alkalmon – nem úgy tervezték, hogy ott maradnak, de ott ragadtak, már 4–5 éve ott vannak. Festékgyárban kellett színeket rendszerezni, vagy valami ilyesmi. Kint volt neki egy barátja, egyetemre jártak, baráti társaság, és szinte mindenki kikerült a baráti köréből, segítettek egymásnak: hallottam valamit, szóltak. Van munka-lehetőség, jössz? Jövök. Így segítették egymást a frissen végzett egyetemisták.

Két kislányuk már Angliában született, közben vállalkozásba kezdtek, jelenleg egy pizzériát üzemeltetnek, ahol „a sógor magyarokat alkalmaz, nem romákat”. Öccse is hozzájuk ment ki, segítettek neki munkát szerezni, ott ismerkedett meg jelenlegi barátnőjével.

Ő [a barátnő] pesti, amikor kint volt öcsém Angliában, a magyarok mindig megtalálják egymást, vonzzák egymást, találkoztak, szerelmesek lettek, azért is megy vissza az öcsém Angliába. Most itt van a hölgy náluk látogatóban, a holiday-t tölti itt, szabadságát, megy pénteken vissza. Öcsém meg szeptember elején megy utána.

Másik húga a vőlegénye után utazott ki Kanadába, ott házasodtak össze, azóta is ott élnek. A korábban nagycsaládban élő, testvéreivel szoros kapcsolatot ápoló Eri szomorúan összegzi: „Ha a páromnak összejön a munka, akkor ő is megy, és mi maradunk, apu, anyu meg én és a gyerekek. Meg a párom majd hétvégente néhány napot, nem sokat....”

Hasonló a története annak az informatikus fiúnak, aki annak ellenére, hogy helyi intézményben megszerezte a diplomát, a főiskola utolsó évében elment Angliába nem roma barátnőjével, állandó munkája van, és családot alapítottak ott. Azóta két öccse is kiment utána, hasonlóan az előbbi történethez és a klasszikus példákhoz, ő szerzett nekik munkát, segítette őket, míg talpra nem álltak. Rendszeresen látogatja és támogatja a faluban élő rokonait, de már nem fog hazaköltözni. Mindezek a példák azt mutatják, hogy a cigányfaluban történt két évtizedes intézményfejlesztés, az oktatáson keresztül támogatott mobilitás eredményeképpen kialakult egy fiatal, képzett, nyelveket tudó réteg, de éppen ők azok akik – akárcsak a többségi társadalom hasonló helyzetű tagjai – sikeresen tudnak megkapaszkodni és boldogulni külföldön.

A KISZOLGÁLTATOTTAK MIGRÁCIÓJA – „HA BEÁS VAGY, AKKOR BOLTONBA KELL MENNI”

A migráció e formája erősen kötődik az informalitáshoz és illegalitáshoz. Részből azok vesznek részt ebben, akik a társadalom peremén, elsősorban informális és kriminális tevékenységekből (uzsora, prostitúció), azaz a legszegényebbek kizsákmányolásából éltek itthon is, részből azok a legszegényebbek, akik itthon is e családoknak kiszolgáltatottan éltek. Itthon ezen enyhített a helybeli intézmények által nyújtott segítség, a helyi közösség normatív szerepe. A migrációval e kizsákmányolásra/kiszolgáltatottságra épülő kapcsolathálózat helyeződött át egy már külföldön is kriminalizált és stigmatizált térbe. A kiutazó családok kiszolgáltatottságát fokozta a nyelvismeret- és információhiány, és a támogató intézményekhez való hozzáférés hiánya. Fontos kiemelni, hogy a magasabb státuszú roma családok elbeszéléseiben e hálózatok és az ezen keresztül elérhető külföldi városok és munkalehetőségek veszélyes, kerülendő, stigmatizált terekként jelennek meg. Ugyanakkor ezek a városrészek és az ott élő roma családok láthatóak a nyugat-európai állampolgárok számára, így ezeket a családokat és lakóhelyüket azonosítják a kelet-európai romaként, ami erősíti a romák migrációjának/vándorlásának esszencialista ábrázolását és kriminalizált diskurzusát. E jelenségre reflektálva kutatók a migráció/mobilitás elemzésekor azoknak a diskurzusoknak, mobilitási rezsimeknek a vizsgálatára hívják fel a figyelmet, amelyek rasszizálják, korlátozzák és különböző nemzetbiztonsági politikákra hivatkozva nemkívánatossá teszik a (prekárius) romák térbeli mozgását (van Baar 2017, Kóczé 2017).

A leszedettek

Ramona férjével és egyéves kisfiával ment ki Angliába. Férje drogozott, ezért nem éltek együtt. Amikor a férje bekerült a pszichiátriára és megígérte, hogy leszokik a drogról, ha újra összeköltöznek, nehéz döntést kellett meghozniuk. Ramona családja nem akarta befogadni őket, Ramona pedig nem szeretett volna a férje családjához költözni. Az egyetlen út a családdegyesítésre az Angliába menekülés volt. Ramonának már volt külföldi munkatapasztalata, 18 évesen – hasonlóan a többi falubelihez – hollandiai melegházban dolgozott néhány hónapot, amire alapvetően kalandként emlékezett vissza. A középiskolai oktatásnak és a külföldi munkatapasztalatnak köszönhetően valamennyire beszél angolul is, így bizakodva indultak útnak. „Rokonokhoz” mentek, náluk laktak egy ideig, férje egy vágóhídon azonnal kapott munkát:

[A rokon] férje és a Tomi a birkásban dolgoztak. Vannak a shipek meg a lambok, de nem olyan kis aranyosak, azok mutánsok, akkorák, mint a szamarak. Tominak az volt a dolga, hogy válogatta a birkák közül, hogy melyiket vágják le. Ezek ilyen halál húsok, meg kell szentelni. Tomi válogatott, pakolt és tette fel a szalagra. Jól is keresett. Ha én kapok a gyerekkel pénzt, akkor nem jövünk haza. De csak a Tominak intézték el az insurance számot, nekünk nem.

Férje egy pakisztáni család vágóhídján dolgozott, tőlük bérelték a házat is. Pakisztániak között éltek, számos élmény, elbeszélés kötődik az interkulturális kapcsolatokhoz, megismeréshez.

Az arabokat jobban meg lehet érteni, mert nem olyan angolosan beszélnek. Azt hitték rám, hogy arab vagyok, jó, hogy meg nem köveztek. Volt a főnök boltja, a birkásé. Bementünk húsért, mert ott mindig friss hús volt. Ott majdnem mindenki arab. Bementem, mindenki engem nézett. A rokonunk lánya kérdezte, mi van ezekkel. Az egyik nő megszólalt nekem arabul. Mondtam, hogy nem értem. Azt hitte, hogy én arab vagyok és így járok, pólóban és farmerben. Mondta a rokon lánya, hogy nem arab vagyok, hanem magyar.

Bár a férj rögtön kapott munkát és lakásuk is volt, a „rokonok” nem segítettek nekik helyzetük legalizálásában, saját maguknak pedig nem volt elegendő információjuk annak elintézéséhez. Ramona leginkább azt nehezményezte, hogy egyéves kisfiát nem látta orvos, nem volt biztosításuk. Ugyanakkor a férj sem volt közvetlen kapcsolatban munkaadójával, minden a „rokonokon” keresztül bonyolódott, ami egyre élesebb konfliktusokhoz vezetett közöttük. Végül két hónap után egy másik család, más „rokonok” segítségével hazajöttek. *„Át voltunk verve. Akivel mentünk ki, ő vette fel a pénzt. Mi csak előlegbe kaptuk a heti előleget. A heti fizetésünkből levett. A saját rokonait is átverte. Mindenkit átvert. Aki ott maradt, az úgy maradt ott, mint céda.”*

István háztartásában 13-an élnek, hat gyereke, azok élettársai és az unokák. Ő a legidősebb a háztartásban és egyben a felelős családfenntartó. Akkor ment ki Angliába, amikor már nem volt más lehetőségük a megélhetésre. Ramonához hasonlóan ő is ugyanahhoz a „rokonhoz” ment (a két történet között két év különbség van):

Leszálltunk Manchesterben, ott vártak a rokonok. Másnap elvittek dolgozni egy vágóhídra. Nagyon nehéz volt. A 12 órás műszakot mi nem is nagyon szoktuk, a folyamatos, megfeszített munkát megállás nélkül. Ez ment 1–2 hétig és akkor elég volt. I feel pain on my own body – ahogy mondják angolul. Menjünk tovább, keressünk valami könnyebb munkát. Akkor elkezdtek húzni a szájukat a kintiek, apanázs nélkül nem lehet, kint se lehet élni. Egy darabig vendég vagy, utána már nyűg. Akkor kezdődtek kisebb-nagyobb konfliktusok.

István továbbállt egy másik barátjához Boltonba. *„Ők összehoztak egy, mondjuk így, életszervezővel. Összefutottunk vele. Ők alakították úgy, hogy találkozunk. Azt mondta, hogy mindent elintéz, megszervez: házat, kihozza a családot, elintézi a papírmunkát, gyerekek iskolába kerülnek. Cserébe ő kéri minden jövedelmem felét és azt a tartozást, amit addig belém investál.”* Az „életszervező” szintén a térségből származik, István távoli ismerőse. István elutasította az őt és egész családját az erős függelmi viszonyba kényszerítő, nyilvánvalóan az angol szociális rendszert kihasználó, teljes informalitásra épülő „lehetőséget”, inkább más kapcsolatokat keresett, és igyekezett valahogy hazakerülni. A hazaút repülőjegyét egy gyerekkori barátja, a „specialista” kölcsönözte neki. *„Az egyik az ‘életszervező’, aki kivinne és leszedne, a másik a ‘specialista’, aki mindent el tud intézni.”* István boldogulását és hazajutását az könnyítette meg, hogy Boltonban olyan közegben mozgott, ahol nagyon sok beás cigány él, így könnyen talált ismerőst. *„Nem voltak jóba egymással, de egy elég zárt társaságot alkottak ott kint. S. és térsége – azonos az anyanyelv, ez összerántja az embereket. Mindenki beásul beszélt és egymás között mozgott.”*

Mindkét elbeszélés és a közvetett elbeszélések is nagyon hasonló szituációt írnak le: a legszegényebb, legkiszolgáltatottabb családok egy, a hazaihoz hasonló stigmatizált és kriminalizált térbe kerülnek, tartózkodásukat információ és nyelvtudás hiányában nem tudják hivatalossá tenni. Hasonló okokból kiszolgáltatottak a helyben már valamennyire beilleszkedett/boldoguló családoknak. Ebben a nagyon erős struktúrában a frissen érkező családok mindig a hierarchia legalsó szegmenseiben helyezkednek el, bármikor pótolhatók vagy kicserélhetők, de a pozíciójuk csak nagyon lassan vagy egyáltalán nem változik, az etnikai alapon szerveződő, hierarchikus hálózat legaljáról való elmozdulás, feljebb lépés nagyon nagy áldozatokat kíván. A terepkutatás módszertanából és korlátaiból (Virág 2017b) következően csak azokról a családokról vannak információink, akik hazajöttek. Vagy azért, mert az angliai hónapok alatt nem tudtak önállósodni, és így az ott létüket kudarcként, „leszedésként”

élték meg, vagy azért, mert informális tevékenységeik miatt egy időre el kellett jönniük Angliából⁴. Ugyanakkor közvetett információink alapján számos családnak sikerült megkapaszkodnia az angliai külvárosokban formálódó etnikai enklávékban (Portes–Manning 2008), amely az azonos etnikai csoporthoz tartozó családok számára egyfajta biztonságot, korlátozott szolidaritást nyújt (Portes–Sensenbrenner 1993). „Ha egy rokonod se lenne kint, de megszólalsz beásul, már segítenének. Tuti, hogy leszdnének, de nem engednék el a kezéd.”.

ÖSSZEGZÉS

1. táblázat. Migrációs stratégiák jellemzői a településen

	Lehetőségekhez való alkalmazkodás migrációja	Kiszolgáltatottság migrációja
Társadalmi kapcsolatok/hálózat	Kiterjedt, több hálózatban való elhelyezkedés, mozgás Erős forrás mobilizáció	Korlátozott, zárt etnikai hálózathoz kapcsolódás Alacsony forrásmobilizáció
Társadalmi tőke forrása	Kölcsönös tranzakciók Kikényszeríthető bizalom	Korlátozott szolidaritás
Motiváció	Lehetőség	Kényszer
Migráció iránya	Térben szórt, hálózatra, biztos külföldi kapcsolatra támaszkodó egyéni boldogulás	Egy térben (bolton) létrejött hálózatba való beilleszkedés
Migrációs kapcsolat jellege	Erős, szolidáris, támogató – de ideiglenes	Kizsákmányoló, de megtartó
Cigányként külföldön	Egyenlő bánásmód megélése, diszkrimináció mentesség	
Etnikumok egymáshoz való viszonyának megélése	Magyarként egyenrangú a többi bevándorlóval – megítélés alapja a munkához való viszony	Korlátozott lehetőségek hierarchiákat teremtenek, ugyanakkor etnikai szolidaritás megjelenése
Társadalmi közeg külföldön	Társadalom alsó szegmense, bekapcsolódás a formális gazdaságba, hivatalos jogviszony Kiscsaládi háztartás, szolidaritás a szűkebb rokonsággal Romákkal, roma szervezetekkel nem állnak kapcsolatban. Magyarok külföldön	Stigmatizált, kriminalizált, erőforrás hiányos roma tér Formális és informális munkák keveredése, hivatalos jogviszony gyakori hiánya Etnikai alapon szerveződő megtartó, de egyben kiszákmányoló kapcsolathálózatok

Saját szerkesztés

Tanulmányomban egy terepmunkán alapuló kutatás alapján egy cigányfalu különböző társadalmi helyzetű, különböző kapcsolathálózatokkal rendelkező családjainak külföldre irányuló migrációs stratégiáit mutattam be. A dél-baranyai cigányfaluban élő roma családok egy részének beágyazottsága a helyi gazdaság legalsó szegmenseibe, a térség településeire elköltöző rokonokkal ápoltságok fenntartották, illetve újraépítették a külföldi munkavállaláshoz elengedhetetlen gyenge kötéseket. Mindezeket erősítették a helyben működő intézmények, amelyek maguk is híd szerepet töltenek be a családok életében. A cigányfalu társadalma erősen differenciált, amelynek két pólusán nemcsak eltérő társadalmi helyzetű, de eltérő kapcsolatrendszerrel és motivációval rendelkező roma csoport található. A helyi társadalom elitje gazdasági beágyazottságának és az évtizedes oktatási mobilitási törekvéseknek köszönhetően kiterjedt roma és nem roma kapcsolathálózattal rendelkezik nemcsak a településen belül, hanem az egész térségben. Képzettek, legalább szakmunkás végzettségűek,

⁴ Ezekről a családokról vagy csak közvetett információink vannak, vagy ha tudtunk is beszélni velük, elbeszélésükben kerülték az informalitás kérdését. Terepmunkánk alatt két ilyen családdal tudtunk beszélgetni. A módszertani problémákról lásd bővebben Virág 2017b.

de a fiatalabb generációban már inkább érettségizettek. E csoport társadalmi pozíciója a magyar társadalom alsó osztályához hasonlatos. A települési társadalom legalsó szegmenseiben azokat a legszegényebb, képzetlen családokat találjuk, akik csak a stigmatizált településen belüli rokoni kapcsolatokra korlátozódó hálózatokra támaszkodhatnak. A cigányfaluból külföldre irányuló migráció jellemzően e két csoportot érintette leginkább, a köztes helyzetben levő családoknak vagy nem volt elegendő erőforrásuk ahhoz, hogy elinduljanak, vagy még nem annyira szegények, hogy el kelljen indulniuk. Mindez pontosan jelzi a két, migrációban érintett társadalmi csoport közötti különbséget is: míg az egyik esetben a külföldi munkavállalás a magasabb státuszúak számára kínál boldogulási *lehetőséget*, és migrációs stratégiájuk legtöbb elemükben a nem roma alsó osztály migrációjához hasonlítható, addig a kapcsolat- és erőforráshiányos legszegényebb családok számára utolsó esélyként, egyfajta *kényszerként* jelenik meg a migráció, amivel a kizsákmányolásra/kiszolgáltatottságra épülő kapcsolat-hálózat áthelyeződik külföldön egy már kriminalizált és stigmatizált térbe.

Legfontosabb állításom, hogy a településhez kötődő stigma ellenére a romák külföldi migrációja nem etnikai alapon, hanem társadalmi helyzet alapján szerveződik, amelyet meghatároz az adott család (egyén) kapcsolatrendszere. Azaz a cigányfaluban élő magasabb társadalmi státuszú családok a térség településein élő, hasonló társadalmi helyzetben levő roma és nem roma családokkal azonos migrációs stratégiát követnek, a külföldi munkavállalás során magukról, mint magyarokról beszélnek. Ugyanakkor a legszegényebb roma családok alapvetően csak a zárt, etnikai alapon szerveződő, megtartó, de egyben kizsákmányoló hálózatokon keresztül tudnak külföldön munkát vállalni, jellemzően informálisan, ami tovább erősíti kirekesztett és kiszolgáltatott helyzetüket. Az itthon és külföldön is csak és kizárólag szegregált intézményekbe és élethelyzetekbe szoruló, a külföldi munkavállalás során csak az etnikai hálózatokban mozgó családok a migrációról szóló elbeszéléseikben magukat romaként határozzák meg. A nyugat-európai közbeszédben a romáknak e csoportja jelenik meg „kelet-európai romaként”.

HIVATKOZÁSOK

- Allard, S. W. – Small, M. L. (2013) Reconsidering the Urban Disadvantaged The Role of Systems, Institutions, and Organizations. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 647, 6–20.
- Appadurai, A. (2001) A lokalitás teremtése. *Regio*, 3: 3–31.
- De Haas, H. (2010) The Internal Dynamics of Migration Processes: A Theoretical Inquiry. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36 (10), 1587–1617. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2010.489361>
- De Haas, H. (2014) *Migration Theory. Quo Vadis?* Working Paper 100, International Migration Institute (IMI), Oxford Department of International Development (QEH), University of Oxford. <https://www.imi.ox.ac.uk/pdfs/wp/wp-100-14.pdf>.
- Durst J. (2002) „Innen az embernek jobb, hogyha meg is szabadul”. Megélhetési stratégiák egy kisfalusi cigány közösségben. *Esély*, 4. 99–121.
- Durst J. (2014) „Félünk, hogy miattuk hazaküldenek minket is”: Elias „beágyazottak és kívülállók” figurációjának különböző szintjei a Magyarországról kivándorolt romák esetében. *Erdélyi Társadalom*, 2014/2. <http://www.erdelyitarsadalom.ro/files/et24/et-bbu-24-02.pdf>, doi: 10.17177/77171.148
- Granovetter, M.S. (1973) The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78 (6), 1360–1380.
- Haug S. (2008) Migration Networks and Migration Decision-Making. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34:4, 585–605. <https://doi.org/10.1080/1369183080196160>
- Kóczé A. (2017) Race, migration and neoliberalism: distorted notions of Romani migration in European public discourses. *Social Identities*. <https://doi.org/10.1080/13504630.2017.1335827>
- Ladányi J. – Szelényi I. (2004) *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó.
- Messing V – Molnár E. (2011) Bezáródó kapcsolati hálók: szegény roma háztartások kapcsolati jellemzői. *Esély*, 2011/5, 47–74.
- Portes A. – Manning R. (2008) *The Immigrant enclave: Theory and empirical examples*. <https://pdfs.semanticscholar.org/433f/567bd158d95f0c2611489d8294ab64b9a376.pdf>
- Portes A. – Sensenbrenner J. (1993) Embeddedness and Immigration: Notes on the Social Determinants of Economic Action. *American Journal of Sociology*, 98/6: 1320–1350.
- Putnam, R. (2000) *Bowling Alone – The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Sárkány M. (2000) Közösségtanulmányok és összehasonlításuk lehetőségei. In uő.: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. Budapest, L'Harmattan, 56–71.
- Sik E. – Szeitl B. (2017) *Migrációs hajlandóság a magyarországi romák körében*. Kézirat.
- Szalai J. (2002) A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 4, 34–50.
- Tilly, Ch. (1990) Transplanted Networks. In Yans-McLaughlin, V. (ed.) *Immigration Reconsidered*. New York – Oxford: Oxford University Press, 79–95.
- Toma S. – Tesar C. – Fosztó L. (2017) Romanian Roma at Home: Mobility, patterns, migration experiences, networks and remittances In Matras Y. – Leggio A. D. (eds.) *Open Borders, Unlocked Cultures Romanian. Roma Migrants in Western Europe*, 57–82.
- Van Baar (2017) Contained mobility and the racialization of poverty in Europe: the Roma at the development-security nexus. *Social Identities*, 1–17. <https://doi.org/10.1080/13504630.2017.1335826>
- Várad M. – Durst J. – Fehér K. – Németh K. – Virág T. (2017) Kényszerű mobilitás: migrációs utak hátrányos helyzetű vidéki terekben. *Socio.hu*, 2017/3. http://socio.hu/uploads/files/2017_3/25_varadi_etal.pdf DOI: 10.18030/socio.hu.2017.3.25
- Vidra Zs. (2013) A szakképzetlen bér munka szerepe falusi romák megélhetési stratégiáiban. In Kovács K. – Várad M. M. (szerk.) *Hátrányban vidéken*. Argumentum Kiadó, 57–74.
- Vidra, Zs. (2013) Introduction. Theorizing Roma Migration to Canada. In Vidra, Zs. (ed.) *Roma Migration to and from Canada. The Czech, Hungarian and Slovak Case*. Center for Policy Studies, Central European University, 5–20.
- Virág T. (2008) Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. *Szociológiai Szemle*, 18:(1), 60–77.
- Virág T. (2017a) A cigányfalu mint jelenség és értelmezési keret. *Replika*, 2017/4 (104), 47–64.
- Virág T. (2017b) A közösségi narratíva szerepe az eltakart valóság megismerésében. *Szociológiai Szemle*, (27) 2, 54–67.

TAKÁCS JUDIT¹

AZ INTÉZMÉNYESÍTETT HOMOFÓBIA ÁLLAMBIZTONSÁGI ALKALMAZÁSA AZ 1960-AS ÉVEK MAGYARORSZÁGÁN²

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2018.1.180

ABSZTRAKT

E tanulmány az intézményesített homofóbiának az állambiztonsági szervek általi stratégiai hasznosítását mutatja be két olyan 1960-as évekbeli ügy levéltári anyagainak részletein keresztül, melyekben a homoszexualitás kompromittálási alapként jelent meg. Az első ügy főszereplője egy homoszexuális cselekmények elkövetésén ért plébános, akinek a vallomásain keresztül a titkosszolgálat más egyházi személyek kompromittálását próbálta elérni. Az „Apostolok” fedőnevű másik ügy azért különleges, mert a női homoszexualitás – ebben az időszakban (is) igen ritkán megjelenő – témájához kapcsolódik: itt egy volt domonkosrendi szerzetesnő által fiatal vallásos nőkből szervezett csoportot úgy próbálták felbomlasztani, hogy névtelen leveleket küldtek a fiatal nők szüleinek (más felháborodott szülők nevében), ahol homoszexualitással vádolták meg a csoport vezetőjét. A tanulmány felhívja a figyelmet az állambiztonsági bomlasztási kísérletek során az 1960-as években alkalmazott módszerek generikus jellegére és arra is, hogy a „zsidó nélküli antiszemitizmus” működéséhez hasonlóan a homofóbia sem feltétlenül a homoszexualitásból meríti társadalmi kirekesztő erejét.

Kulcsszavak: levéltári kutatás, magyar állambiztonsági szervek, homoszexualitás mint kompromittálási alap

THE STRATEGIC USE OF INSTITUTIONALIZED HOMOPHOBIA BY HUNGARIAN STATE SECURITY SERVICES IN THE 1960S

ABSTRACT

This study focuses on the strategic use of institutionalized homophobia by state security services in Hungary during the 1960s on the basis of original archive material related to two cases in which homosexuality served as the basis for compromise. In the first case, the confessions of a homosexual priest were used to reach out for other higher-ranking ecclesiastical staff in order to compromise them, too. The second case – known within the secret services under the “Apostles” code name – was related to the largely unspoken subject of female homosexuality: here the secret services targeted a group of young religious women led by a former Dominican nun. The goal was to dissolve the group by sending anonymous letters to the young women’s parents on behalf of fellow parents, with the group leader accused of being homosexual. The study draws attention to the generic nature of the preventive methods applied by the state security services in the 1960s, and also to the fact that in the same way that anti-Semitism can exist without the actual presence of Jews, homophobia does not necessarily gain its social exclusory power of homosexuality.

Keywords: archive research, Hungarian state security services, homosexuality as a basis for compromise

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

² E tanulmány a 105414 számú OTKA (NFKIH) pályázat keretében zajló *A homoszexualitás 20. századi társadalomtörténete az 1990 előtti Magyarországon* című kutatás részeként készült. Szeretném megköszönni Vörös Géza történész-levéltárosnak az ÁBTL-ben végzett kutatómunkámhoz több éven át nyújtott szakmai segítségét, valamint ehhez a tanulmányhoz fűzött gondolatébresztően kritikus megjegyzéseit.

AZ INTÉZMÉNYESÍTETT HOMOFÓBIA ÁLLAMBIZTONSÁGI ALKALMAZÁSA AZ 1960-AS ÉVEK MAGYARORSZÁGÁN

BEVEZETÉS: A HOZZÁFÉRÉS NEHÉZSÉGEI

Jelen tanulmány célja az intézményesített homofóbia stratégiai hasznosításának bemutatása az állambiztonsági szervek által az 1960-as években alkalmazott operatív eszközök tükrében. Ebben a kontextusban az intézményesített homofóbia a homoszexuális gyakorlatok jogszabályokba foglalt kriminalizálásán túl arra az államilag szentesített mechanizmusra utal, ahogyan az állambiztonsági szervek a homoszexualitást kompromittálási és zsarolhatósági alapként használva hozzájárultak az érintettek társadalmi megkülönböztetésének és elutasításának fenntartásához, illetve erősítéséhez. A tanulmány a homoszexualitással kapcsolatos 20. századi állami felügyelet gyakorlataival és következményeivel foglalkozó magyarországi levéltári kutatások eredményeire épül, melyek fókuszába elsősorban a homoszexuálisként azonosított emberekkel foglalkozó bünyügyi iratok és peranyagok, valamint a róluk vezetett hivatalos nyilvántartások kerültek. A hivatalos nyilvántartások aleteiként határozhatók meg a magyar állambiztonsági szervezeteknek a homoszexuális cselekmények miatti „kompromittáltsággal” összefüggő, 1945 után keletkezett iratai, melyeknek egy része korlátozott formában hozzáférhető az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL).

Levéltári forrásokkal dolgozó kutatók számos akadályozó tényezővel találkozhatnak a levéltári munka során. A hozzáférés és a feldolgozás általános nehézségei közé sorolhatók a hiányos vagy rossz állapotú, esetleg teljesen hiányzó dokumentumok, melyek helyén már csak egy feljegyzés – vagy még az se – marad például arról, hogy mikor esett selejtezés vagy felszámolás áldozatául a keresett irat. A magyarországi helyzet jellemzői közé tartozik, hogy egyes iratanyag-típusokhoz, illetve gyűjteményekhez maga az állam, illetve a kormányzat akadályozza meg a hozzáférést. Erre szolgálhat példaként az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára létrehozásáról szóló 2003. évi III. törvény, ahol például az etnikai hovatartozásra vagy a vallásos meggyőződésre vonatkozó adatokkal összehasonlítva az egészségi állapotra és a szexuális életre vonatkozó adatok megismerhetőségére szigorúbb szabályok vonatkoznak. Az adatok anonimizálás nélküli megismerése ugyanis lehetséges abban az esetben, *„ha a megfigyelés célja a faji eredettel, a nemzeti, nemzetiségi és etnikai hovatartozással, illetve a vallásos vagy más világnézeti meggyőződéssel összefüggésbe hozható, és a tudományos kutató igazolja, hogy korábban elkezdett, szakmai folyóiratokban megjelent publikációkkal alátámasztott kutatásához ezen adatok megismerése elengedhetetlenül szükséges”,* míg erre nincs mód a szexuális jellemzőkkel összefüggésbe hozható megfigyelések esetében.³ Emellett a közelmúltból említhető a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) Hess András téri

3 Lásd: 2003. évi III. törvény 4. §: <https://mkogy.jogtar.hu/?page=show&docid=a0300003.TV> (Utolsó letöltés: 2017-09-21).

kutatótermének bezárása 2016 nyarán, melynek eredményeként az 1945 utáni Politikai Kormánysszervek és Pártiratok Főosztályának iratanyaga mindmáig kutathatatlan.⁴

Az ÁBTL-ben folytatott kutatómunkát tehát nehezíti, hogy a már említett 2003. évi III. törvény rendelkezései szigorúan korlátozzák az itt őrzött iratokban szereplő egyes szenzitív adatok megismerésének lehetőségét a tudományos kutatók számára is: ezeket az adatokat csak a „védelmi idő” lejártával, azaz az érintettek halála után 30 évvel lehet kutatni.⁵ Ezzel szemben például a MNL OL kutatási engedéllyel rendelkező tudományos kutatók számára betekintést enged a szenzitív adatokba, ha ez a kutatás szempontjából szükségessé válik.⁶

Az ÁBTL-t jellemző kivételes helyzettel kapcsolatban már több történész-kutató fogalmazott meg kritikát. Horváth Sándor például megemlíti, hogy az itteni „*kutatáshoz egyedülálló módon életrajz és tudományos munkásság igazolása szükségeltetik, ráadásul a politikai hisztéria kialakította az előolvasók rendszerét a levéltár labirintusán belül, amelynek legelzártabb mélyén Minotauros-ként lapulnak a 6-os kartonok. [...] A levéltár cerberusként őrködik a titkok felett, ezért többnyire nem az a kérdés, hogyan beszélünk mellé az ügynökügyek kapcsán, hanem az, hogyan lehetne levéltárhoz hasonlóbbá tenni a titkos akták őrzőhelyét*” (Horváth 2012: 143).⁷

Ide kapcsolható Gyáni Gábor megállapítása arról, hogy a „*demokrácia per definitionem »titokhiány«*” (2014: 45). Ezt a meghatározást egészíti ki a tényfeltárás elmulasztásának potenciális következményeire vonatkozó figyelmeztetése: „*Ha nem igyekszünk megismerni a múltbeli diktatúra mélyen titkolt tényeit, akkor nem ismerjük el jogszerű igénynek a valamikori kárvallottak információs kárpótlását sem. A múlt, helyesebben a mi múltunk így továbbra sem válik a sajátunkká, és megmarad azok fennhatósága alatt, akik egyszer már teljehatalmat szereztek felettünk*” (Gyáni 2014: 50).

Tabajdi Gábor és Ungváry Krisztián arra hívták föl a figyelmet, hogy a kutatómunkát mennyire komolyan akadályozza a szenzitív adatok kutathatatlansága az ÁBTL-ben: „*A 2003. évi III. törvény merev alkalmazása a levéltárban számos esetben történelemhamisításhoz vezetett, mert az anonimizálással a legfontosabb történelmi összefüggésektől fosztották meg az olvasót*” (2008: 14). Ungváry máshol arra mutatott rá, hogy „*a levéltári*

4 Az államszocialista korszak kutatói számára jól ismert tény, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Hess András téri kutatóterme 2016. május 17-én bezárt. A MNL OL honlapján közzétett hír a következő tájékoztatást adja ezzel kapcsolatban: „*Értesítjük Önöket, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Hess András téren őrzött iratanyaga 2016. június 1-je óta az 1837/2015. (XI.24.) Korm. határozatban foglaltak szerint költöztetés alatt áll*” (Forrás: http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/hess_andras_teri_kutato terem_zarvartartas_0 – Utolsó letöltés: 2017-08-28). Mindez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az MNL OL 1945 utáni iratanyagát 2016. május végétől nem lehet kutatni – kivéve az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottság azon iratait, melyek online hozzáférhetőek a Magyar Nemzeti Levéltár honlapján keresztül (<http://mnl.gov.hu/adatbazisok> – Utolsó letöltés: 2017-09-21).

5 Lásd: 2003. III. tv. 4. § (2): „*A tudományos kutató az egészségi állapotra, kóros szenvedélyre és szexuális életre vonatkozó adatokat az érintett halálozási évét követő harminc év után ismerheti meg. Ha a halálozás éve nem ismert, a védelmi idő az érintett születésétől számított kilencven év, ha pedig a születés és a halálozás időpontja sem ismert, a levéltári anyag keletkezésétől számított hatvan év*”. Forrás: <https://mkogy.jogtar.hu/?page=show&docid=a0300003.TV> (Utolsó letöltés: 2017-09-21).

6 Lásd: „*A levéltár polgártársaink személyiségi jogaira tekintettel a személyes és szenzitív adatokat (egészségi állapotra, káros szenvedélyre, politikai preferenciára, vallási hovatartozásra, szexuális magatartásra és büntetett előéletre vonatkozó információkat) tartalmazó iratokat csak a törvényben meghatározott védelmi idő lejártá után bocsát a kutatók rendelkezésére. E terminus lejártá előtt csak a tudományos kutatóintézetek (MTA kutatóintézetek, egyetemek, főiskolák, országos és megyei könyvtárak, múzeumok és levéltárak) támogató nyilatkozatát írásban bemutató tudományos kutatók jogosultak betekinteni e dokumentumokba*” (Kiemelések az eredeti szövegben. Forrás: <http://mnl.gov.hu/mnl/pml/kutatoszolgalat> – utolsó letöltés: 2017-09-07).

7 6-os karton: „*Hálózati nyilvántartásban a hálózati személy beszerzésével kapcsolatos adatokat tartalmazó karton*” (Cseh 1999: 299).

iratok értelmezése nem a levéltár feladata, hanem a történettudományé vagy a bíróságé” (2014: 93). Horváth szerint politikai motivációkkal magyarázható, hogy „az állambiztonsági iratokat őrző, elsősorban lusztráció céljára létrehozott intézmények (mint amilyen eredetileg a 2003-ban szaklevéltárrá váló Történeti Hivatal is volt) nem mindig könnyítik meg, gyakran – a személyiségi és adatvédelmi okokra hivatkozva – inkább nehezkesebbé teszik az iratok kutatását, mint egy átlagos levéltár, ahol például bírósági pereket vagy pártfegyelmi ügyeket őriznek” (2014: 16).⁸ Minderről persze nem az itt dolgozó levéltárosok tehetnek, de mindez információs – és ezzel összefüggésben forrásközlési és publikációs – monopóliumhoz juttathatja őket, hiszen bizonyos forrásokat csak ők ismerhetnek meg.⁹

Ugyanakkor az ÁBTL-ben dolgozó szakemberek közül többen mintha némi értetlenséggel fogadnák a kritikus hangokat. Takács Tibor szerint például az „ügynökjelentéseket és egyéb állambiztonsági iratokat kutató történészek többsége különösebb episztemológiai kérdésfelvetés nélkül közelít ezekhez a dokumentumokhoz” (2014: 109); Takács az ügynökvadászat totalitárius paradigmájától és moralizáló diskurzusától való elszakadásra, valamint az állambiztonsági iratoknak „a ’besúgók’ leleplezésén (elítélésén vagy felmentésén, megbélyegzésén vagy felmagasztalásán stb.)” túlmutató társadalom- és kultúratörténeti jellegű feldolgozására biztat (2014: 125). Gyarmati György, az ÁBTL volt főigazgatója egyik írásának címe: *Mire jók az állambiztonsági ügynökiratok, és mire nem?* (2014: 65), ám ez mindazok számára csupán költői kérdés marad, akik – a szerzővel ellentétben – nem nyerhetnek széles körű betekintést ezekbe a dokumentumokba. Gyarmati itt egyébként az általa „ügynöktrigonometriának” nevezett kérdéskörön belül – azaz a megfigyelték, az ügynökök és a tartótisztek háromszögében – a megfigyelték tárgyiasításának potenciális veszélyére világít rá azt hangsúlyozva, hogy társadalomtörténetileg „elsősorban a megfigyelt áldozat az ügynökökta főszereplője, hiszen az általa nem ismerhetően őt célzó megfigyelés terméke – az ügynökjelentés – saját további sorsát is közvetlenül befolyásolhatja” (2014: 68).

Az általam vizsgálni kívánt téma szempontjából az ÁBTL belső szakemberei által ajánlott társadalomtörténeti megközelítések kielégítőek, hiszen társadalomtudományi szempontból a megfigyelték, a megfigyelők és a megfigyeltetők által benépesített társadalmi közegről szeretnék minél átláthatóbb képet alkotni. Ebben az összefüggésben pedig a hálózatot meghatározó paraméterek és működési elvek nagyobb jelentőségűek, mint az egyes ügynökök kitérére vonatkozó információ. Ugyanakkor kutatásom empirikus alapját nem erősíti a meglévő adatpontok számának kiemelt törvényi szigor általi korlátozása, kutatásetikailag pedig problematikusnak látszik a szenzitívnek nevezett adatok oly módon kezelése, hogy az ezekhez való hozzáférés csak egy intézményileg meghatározott szakmai kör kizárólagos privilégiuma lehet.

Tanulmányomban két ügygel foglalkozom részletesen. Az első egy homoszexuális cselekmények elkövetésén ért plébános peranyagaihoz kapcsolható, akinek a vallomásain keresztül a titkosszolgálat más egyházi személyek kompromittálását próbálta elérni. Ezzel az ügygel összefüggésben az ÁBTL-ben hozzáférhető – anonimizált – anyagok mellett Budapest Főváros Levéltárában is rendelkezésre állt az eredeti peranyagok egy része, így több levéltárban található többféle forrás felhasználásával tudtam megkezdeni a történet rekonstruálását. Az „Apos-

⁸ A lusztráció az ügynökök „leleplezése és a közélet megtisztítása az előző rendszer ’tetteseitől’” (Horváth 2014: 15).

⁹ Ez a gyakorlat a KSH által gyűjtött adatok monopolizált kezelésére emlékeztetheti az olvasót.

tolok” fedőnevű másik ügy azért különleges, mert a női homoszexualitás – ebben az időszakban (is) igen ritkán megjelenő – témájához kapcsolódik: szereplői egy volt domonkosrendi szerzetesnő és az általa szervezett fiatal vallásos nőkből álló csoport, melyet úgy próbáltak felbomlasztani, hogy névtelen leveleket küldtek a fiatal nők szüleinek (más felháborodott szülők nevében), ahol homoszexualitással vádolták meg a csoport vezetőjét.

A HOMOSZEXUALITÁS NYOMAI AZ ÁBTL-BEN ŐRZÖTT DOKUMENTUMOKBAN

Korábbi kutatások eredményeként immár történeti bizonyítékokkal támasztható alá, hogy Magyarországon a 20. század elejétől kezdve követhető az állami használatra készült homoszexuális-listák létezése, melyek a homoszexuális cselekmények elkövetőinek nyilvántartására szolgáltak (Kurimay 2012, Takács 2016, 2017). Ugyanakkor fontos azt is hangsúlyozni, hogy a homoszexuális cselekmények miatti zsarolhatóság problémaköre nem tekinthető államszocialista rendszer-specifikus jelenségnek, hiszen a férfiak közötti homoszexuális gyakorlatokat a magyarországi büntetőtörvények „természet elleni fajtalanság” címén 1878 óta tiltották. Ebben az 1961. évi V. törvénycikk a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről hozott változást, ami a homoszexuális gyakorlatok általános büntethetőségének megszüntetése mellett a férfiak és a nők közötti egyenjóságra hivatkozva bevezette a nők közötti homoszexuális gyakorlatok kriminalizálását is a 20 évesnél fiatalabb partnerrel és/vagy botrányos módon elkövetett esetekben (az általános büntethetőség 1961-es megszüntetésével kapcsolatos részletekről lásd: Takács–P.Tóth 2016). 1961 után 1978-ig a 20 év alatti, majd 1978 és 2002 között a 18 év alatti azonos nemű partnerrel – akár a partnerek kölcsönös beleegyezésével – elkövetett „természet elleni fajtalanság” gyakorlását továbbra is börtönbüntetéssel sújthatták, míg az eltérő nemű partnerek szexuális kapcsolatára a 14 éves beleegyezési korhatár vonatkozott.

Már 1926-ban *A homoszexuális probléma modern megvilágításban* című kötetben – ami eddigi ismereteink szerint az első Magyarországon magyar nyelven megjelent könyv, mely teljes egészében a modernkori homoszexualitás kérdéskörével foglalkozott – szerepelt utalás arra, hogy egy nagyvároson belül a zsarolás ellen „más helyre költözéssel könnyű szerrel védekezni lehet” (Pál 1927: 65). A második világháború előtti évtizedekből több más forrásból is értesülhetünk a homoszexuálisok – főként prostituáltak általi – zsarolásának elterjedtségéről (lásd például Turcsányi 1929, Szántó 1933).¹⁰ Emellett a téma nemzetközi szakirodalmi alapján szintén arra lehet következtetni, hogy a homoszexuálisok állami megfigyelése és zsarolhatósága az ismert jelenségek közé tartozott Magyarországon kívül is: erről tanúskodnak például a Kelet-Németországra (McLellan 2011, Sweet 1995), Lengyelországra (Szulc 2017), Szovjetunióra (Healey 2001) vagy éppen Londonra (Houlbrook 2006), Skandináviára (Rydström 2007) és az Egyesült Államokra (Charles 2012, Lewis 2001) vonatkozó kutatási eredmények.

Mindezek fényében megalapozott elvárásnak tűnt, hogy az ÁBTL-ben további történeti dokumentumok találhatók a homoszexualitás beszerkezési alapként való használatával kapcsolatban. S valóban: miután 2011-ben elkezdtem a kutatómunkát az ÁBTL-ben, hamarosan sikerült rálelni olyan dokumentumokra, melyek ezt a feltételezést alátámasztották. Az egyik első és legkorábbi dokumentum, ami eléem került az ÁBTL-ben, az ORFK

¹⁰ Az 1910 és 1939 között kiadott *Az Est* című napilapban megjelent homoszexualitással kapcsolatos médiareprezentációk között is találhatók ilyen jellegű zsarolásról szóló híradások (erről lásd Takács–Csiszár 2017).

vezetőjének 1958-as Bűnügyi nyilvántartási utasítását tartalmazta.¹¹ Itt tizenhárom különféle bűnügyi nyilvántartás-típust soroltak föl, melyek közül négynek előírászerűen része volt valamilyen formájú homoszexuális-regiszter.¹² Például a „Család, ifjúság, nemi erkölcs és társadalmi együttélés szabályai elleni bűncselekmény” nyilvántartandó potenciális elkövetői között a következő kategóriák tűntek fel: „1. Nemierőszakot elkövető 2. Homoszexuális 3. Kitartott férfi (strici) 4. Keresetszerű kéjlegéssel foglalkozó 5. Találkahely fenntartó, kerítő” (ÁBTL 1958: 44).¹³

Az egyik legutóbbi találatként pedig az *Állambiztonsági értelmező kéziszótár* (ÁÉK) című 1980-ban kiadott – és a BM Állambiztonsági Szakbizottsága által elbírált – összeállítás szolgált, ami „azzal a céllal készült, hogy az állambiztonsági munkában eddig szerzett tapasztalatokból nyert ismereteket és szakmai kifejezéseket rendszerezve közreadja” (ÁÉK 1980: 4). Itt a homoszexuális címszó alatt többek között az olvasható, hogy „természetellenes módon nemileg az ugyanazon neműek iránt vonzódó személy. — Az ilyenre utaló adatok kompromittálási értéke csökken. Ha bűncselekmény elkövetésével nem párosul, egyedüli felhasználása nagy körülményt igényel” (ÁÉK 1980: 85). Az ÁÉK összes címszavának átvizsgálása után az derült ki, hogy a kompromittáló beszerzési alapok¹⁴ közül a homoszexualitáson kívül csak a cölibátust nevesítették a „római katolikus papok kötelező nőtlenége” meghatározáshoz a következő megjegyzést fűzve: „Az erkölcsi kisiklások kompromittáló adatokat képezhetnek” (ÁÉK 1980: 35). Ez arra enged következtetni, hogy e két „kompromittáló alap” kiemelt figyelmet kaphatott az állambiztonsági szervek gyakorlatában, bár az 1980-ban megjelent kiadvány szerzője szerint a homoszexualitás „kompromittálási értéke” a korábbi időszakokhoz képest lecsökkent. A homoszexualitás kompromittálási értékcsökkenésére vonatkozó megjegyzés közvetett módon utalhat a társadalmi attitűdök változására, ami összefügghetett a „természet elleni fajtalanság” címszó alatt büntetett homoszexuális gyakorlatok általános büntethetőségének 1961-es megszüntetésével. Emellett egy 1971-es – első magyar és azóta is példa nélküli – szexuálszociológiai kutatásból szintén levonhatunk bizonyos következtetéseket: itt a kutatók a vizsgált időszakban tipikusnak és elterjedtnak tartott szexuális magatartásformák egyikeként jelenítették meg a (férfi) homoszexualitást (Heleszta–Rudas 1978).¹⁵

Az ÁÉK három fő beszerzési alapot¹⁶ különböztetett meg, melyek a beszerezett személy és az állambiztonsági szervek közötti tartós együttműködést biztosíthatták: „hazafias (eszmei, politikai), terhelő vagy kompromittáló, anyagi érdekeltség” (ÁÉK 1980: 23). Szintén ezek a beszerzési alapok szerepeltek abban az 1957-es, *Az ügynökség beszerzése* című BM tisztképző iskolai tananyagban, ahol azonban a szerző arra is figyelmeztetett, hogy „a cél nélküli, minden eshetőségre számító beszerzések megengedhetetlenek, mert azok

11 E dokumentumok elem társáért és az ÁBTL-ben végzett kutatómunkámban nyújtott segítségért köszönet illeti Vörös Géza történész-levéltárost.

12 E négy nyilvántartástípus részleteiről lásd a *Homoszexuálisok listázása a 20. századi Magyarországon* című tanulmányt (Takács 2016: 24).

13 A levéltári dokumentumokból származó idézeteket szöveghűen – de a szövegértést zavaró nyelvtani hibák javításával – közlöm.

14 A kompromittáló alap definíciója: „az ügynöki beszerzésnél az általunk kiválasztott személy egyéni, erkölcsi presztízsének, családi és társadalmi helyzetének nagyfokú veszélyeztetettsége motiválja az együttműködést. Érzelm szempontból ez kezdetben ellenünk hangolja az ügynököt, s ezért ha lehet, ajánlatos előbb lojális alapon megkísérelni a beszerzést, mert az érzelmek áthangolása hosszabb időt és sok munkát vesz igénybe” (ÁÉK 1980: 109).

15 E kutatás keretében csak a férfiak közötti homoszexualitás témakörével foglalkoztak.

16 A beszerzési alap definíciója: „olyan adatok és körülmények meglétét, esetenként megteremtését jelenti, amelyek lehetővé teszik a jelölt beszerzését” (ÁÉK 1980: 23).

az ügynöki hálózat felesleges felduzzasztásához, munkaképtelen ügynökökkel, informátorokkal való elárasztásához vezetnek, és elvonják az operatív tisztek figyelmét a valóban fontos és hasznos munkától” (Muzslai 1957: 3). A szerző azt is hangsúlyozta, hogy terhelő vagy kompromittáló adatok alapján történt beszerzés esetén „a jelölt megbízhatóságát a birtokunkban lévő terhelő vagy kompromittáló adatok mennyisége és minősége, valamint a jelölt őszinte beismerő vallomása saját és társai bűncselekményére vonatkozóan képezi, továbbá ne rendelkezzen olyan személyi tulajdonságokkal, amelyek ennek ellenére feltételezhetik, hogy dekonspirál (pl. gyáva, részeges, konok ellenség)” (Muzslai 1957: 11).

A 21. század elejére egyre szélesebb körben vált ismertté Magyarországon is, hogy a homoszexualitás potenciális kiindulópontként szolgálhatott ügynöki beszerzésekhez az államszocializmus idején. Erről tanúskodtak a különböző közismert emberekkel kapcsolatos híradások: Tar Sándor író például egy 2002-es interjúban említette beszerzésének története kapcsán, hogy a „zsarolás tárgya tehát az lett, hogy homoszexuális vagyok” (Keresztury 2002); Molnár Gál Péter színikritikusról is hamar elterjedt, hogy „homoszexualitásával zsarolták” (lásd pl. Index 2005).¹⁷ A téma iránti érdeklődést érzékelteti, hogy többek között Tar Sándor ügynökmúltja ihlette Ménes Attila író – aki egyébként személyesen is ismerte Tart – *A Bihari fedőnevű ügynök élete* című dráma megírására (Ménes 2012), amit *Bihari* címmel, Máté Gábor rendezésében 2016 februárban be is mutatott a Katona József Színház, s a darab azóta is szerepel a színház műsorán.¹⁸

Az ÁBTL-ben folytatott kutatómunka során sikerült több operatív dossziéba betekintést nyernem és számos – hálózati személyek és titkosszolgák által készített – jelentést elolvasnom, de a szenzitív adatokat tartalmazó szövegrészek kitakarása miatt a legtöbb esetben az itt talált dokumentumok alapján nehéz vagy lehetetlen volt rekonstruálni a homoszexuális „kompromittáltsággal” kapcsolatos esetek részleteit. Több helyen csak a beszerzés tényét említették meg: erre példaként hozható egy 1961-es belügyminisztériumi II/5-c osztály összefoglaló jelentés egyik bejegyzése, ami szerint „*‘Házas János’ fn. ügynököt 1959-ben szerveztük be erkölcsi kompromittáló adatok alapján /homoszexuális/*” (ÁBTL 1961: 341).

Máskor viszont éppen a kompromittálás túlzásba vitele hiúsíthatta meg az esetleges együttműködést vagy beszerzést – és persze az is előfordulhatott, hogy a túlzással példát akartak statuálni vagy ezen keresztül próbáltak elérni további célszemélyekhez az érintett ismeretségi körében. Ez utóbbi megfontolások merülhetnek fel dr. „Horváth Emil”¹⁹ esetében is: 1960-as bírósági ügyének egyes részleteit, melyeket az ÁBTL-ben szenzitív adatként hozzáférhetetlenné tettek, a Budapest Főváros Levéltárában (BFL) fennmaradt – és kutatható – dokumentumok segítségével sikerült mégis rekonstruálni.

17 A Luzsnyánszki Róbert fedőnevet használó Molnár Gál Péter jelentései – illetve azok egy része – megtalálhatók az ÁBTL-ben az M-37960 munkadossziében.

18 Lásd: <http://katonajozsefszinhaz.hu/eloadasok/bemutatok/42260> (Utolsó letöltés: 2017-09-21). – Figyelmet érdemel, hogy a darabról szóló kritikák is – talán nem meglepő módon – többször felemlítik az ügynökakták feltáratlanságának problémáját. Lásd például: „Óriási az érdeklődés a Katona új, sufnibeli bemutatója iránt, alig kapni rá jegyet. Úgy tűnik, sokan fontosnak tartják, hogy gondolkodjunk az elmúlt rendszer máig feltáratlan ügynökaktáival kapcsolatos megválaszolatlan kérdéseken” (Marik 2016); Tarján Tamás (2016) pedig a következő megállapítást tette a kérdés kapcsán: „A Katona József Színház repertoárjának szociologikusabb, a közelmúlt évtizedek magyar valóságát követő vonulata gyarapodott. Ám magához az alapkérdéshez, az író szerint is arcpírítóan feltáratlan, feldolgozatlan ügynökakták történelmi, pszichológiai titkaihoz nem sokkal kerültünk közelebb”.

19 Ez egy kitalált név. – A továbbiakban az ÁBTL-anyagokban szereplő megfigyelték teljes nevét nem írom ki, csak nevük kezdőbetűit közlöm; ugyanakkor a hatóságok képviselőinek és egyéb hivatalos személyeknek a nevét – ahol erre lehetőség nyílik – megadom.

Az ÁBTL-ben őrzött 1960. augusztus 30-i irat a BM II/8. (vizsgálati) osztályának javaslatát tartalmazza egy „operatív kombináció”²⁰ kidolgozására: „Vizsgálatot folytatunk 1960. jún. 28. óta [H.E.] 56 éves, értelmiségi családból származó, volt horthysta államtitkár, volt nyilas párttag, háborús bűncselekmény miatt büntetett, jelenleg rk. plébános²¹ [...] ügyében fajtalankodás és ifjúság erkölce ellen elkövetett bűntettek miatt. [...] Dr. [H.] által elkövetett bűncselekményt és körülményeit figyelembe véve operatív kombinációt dolgoztunk ki: felhasználjuk a bűncselekményt és a vele kapcsolatos személyek által betöltött egyházi funkciót bizonyos politikai eredmény elérése céljából” (ÁBTL 1960: 82–83). Horváth Emilt első fokon a Budapesti Fővárosi Bíróság 1960. október 7-én bűnösnek találta „több rendbeli számszerint meg nem határozható természet elleni fajtalanság bűntettében, valamint egy rendbeli természet elleni fajtalanság bűntettének kísérletében” (BFL 1960: 3).

A BM II/8. (vizsgálati) osztályának augusztus 30-i javaslatából az is kiderült, hogy a per háttérében milyen titkosszolgálati előkészületek folytak: „Tárgyalást folytattunk az ügy vizsgálata során több alkalommal a Fővárosi Főügyészség Politikai Osztálya Vezetőjével, a bizonyíthatóság és a bírói mérlegelés végett. Ugyancsak megbeszélést folytattunk a bírósági eljárás lefolytatása érdekében az illetékes pártszervekkel és operatív szervekkel. A közös megállapodás alapján [dr. H.E.-t] csak a fiatalokukkal elkövetett bűncselekmények miatt vádoljuk meg. [...] Az egyházi személyekkel elkövetett fajtalankodás cselekményei miatt az operatív szerveink – de nem operatív felhasználási céllal – és az ÁEH illetékes szervei intézkednek” (ÁBTL 1960: 84). A dokumentum arról tanúskodik, hogy a majdani tárgyalás időzítését és hallgatóságának összetételét is előre megtervezték: a per idejét egy másik „fajtalankodással” vádolt székesfehérvári egyházi személy, V.I. laikus szerzetes tárgyalásához időben közel kellett tartani; a tárgyalásra pedig a kihallgatott gyerekek szülei mellett olyan „politikailag képzett elvtársak” meghívását is szükségesnek tartották, „akik megfelelően értékeli és viszik ki a tárgyalás anyagát” (ÁBTL 1960: 84).

A BFL-ben megőrzött – és hozzáférhető –, a Fővárosi Főügyészség számára 1960. szeptember 3-án Dr. Gönczi György által készített feljegyzés szintén egyértelműen rávilágít arra, hogy Horváth Emil ügyén keresztül a katolikus egyház, illetve meghatározott egyházi vezetők kompromittálásához kívántak hozzájárulni: „E tények alapján a BRFK az ügyet a BM II/5 [Belső reakció elhárító] osztályának adta át. Komornyik [sic!] elvtárs²² [...] e bűnügyben feltárt tényeket olyanoknak ítélte meg, mint amelyek alkalmasak [S. L. székesfehérvári püspök] és környezete erkölcsi és politikai kompromittálására, továbbá arra is, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal egyes reakciós papi személyek eltávolítását követelhesse.” (BFL 1960: 6).²³ A BFL-ben fellelhető peranyagok között megtalálhatók Horváth Emil 1960 nyarán lezajlott kihallgatásainak jegyzőkönyvei, ahol részletes vallomást kellett tennie többek között arról, hogy „milyen egyházi személyekkel állt homoszexuális kapcsolatban” (BFL 1960: 95–96).

20 Az „operatív kombináció” a társadalomra veszélyes magatartás megvalósulásának ellenintézkedésekkel történő meggátolásaként definiált „megelőzés” során alkalmazható egyik módszer volt (ÁÉK 1980:63).

21 H. E. háborús bűncselekményének háttéréről a következő tudható: „miniszteri osztálytanácsos a könyvkiadás és könyvkereskedelem, a papír- és írószer-kereskedelem, a filmkereskedelem, a filmkölcsonzés, a bélyegkereskedelem, a mű- és régiségkereskedelem miniszteri biztosa 1944. június 12-től. A nyilas KKM [Kereskedelmi és Közlekedésügyi Minisztérium] elnöki osztály vezetője, majd 1945. februártól államtitkára. Népbíróság elé állítják, február 11-én 8 évi kényszermunkára ítélik. A NOT [Népbíróságok Országos Tanácsa] az ítéletet március 30-án 4 évi fegyházra mérsékli. 1949. november 11-én szabadlábra helyezik” (Karsai–Karsai 2014:1092). A Magyar Katolikus Lexikon pedig arról tájékoztat, hogy „1952: börtönben, 1960-tól szolg-on kívül” helyezték. Forrás: <http://lexikon.katolikus.hu/> (Utolsó letöltés: 2017-09-15).

22 Komornyik Vilmos a BM II/5. Osztály osztályvezető-helyettese 1957. június és 1961. november között. Forrás: https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:13:::NO:13:P13_OBJECT_ID,P13_OBJECT_TYPE:665680,ELETRAJZ (Utolsó letöltés: 2017-09-15)

23 H. E. perének következményeként egy ciszterci szerzetes is átmenetileg vizsgálati fogságba került (Cúthné 2014: 225).

Az előzetes egyeztetéseknek megfelelően az október 7-én kihirdetett ítélet csak a fiatalkorúakkal elkövetett bűncselekmények miatt vonta felelősségre Horváth Emilt. Az ítélet indoklása külön kiemelte ugyan a katolikus egyház felelősségét abban, hogy egy „*fasiszta háborús bűnöst*” tagjai közé fogadva lehetőséget nyújtott e bűnök elkövetésére, de az „*egyházi személyekkel elkövetett fajtalanság*” eseteiről hallgatott: „*A bíróság a cselekmény elbírálásánál fokozottan mérlegelte vádlott személyének és cselekményének társadalmi veszélyességét. A fasiszta háborús bűnös vádlott börtönbüntetésének kitöltése után a katolikus egyház jóvoltából papi köntöst öltött, és így lehetősége nyílt, hogy fiatalságunkat nemcsak szellemileg, de testileg is megfertőzze. Aljas ösztönei kielégítése érdekében gátlástalanul próbálta fiatalságunkat metelyezni és például a [legutóbbi] [...] esetben nem vádlotton múltott, hanem ifjúságunk öntudatán, hogy ez nem járt eredménnyel, más esetben azonban sajnos sikeres volt. Cinizmusát jellemzi, hogy papi mivolta egyáltalán nem zavarta őt abban, hogy még az egyház által is súlyosnak tartott bűnt kövessen el nap mint nap, de jogi végzettsége sem volt elég figyelmeztető számára, holott tudta, hogy bűncselekményt követ el. De elítélendő a katolikus egyház magatartása is, aki jogot vindikál arra, hogy ifjúságunkat nevelje, tagjai sorába pedig olyan fasiszta háborús bűnösöket vesz fel, azokkal próbálja a nevelési elvét megvalósítani, nem kétséges, milyen irányban*” (BFL 1960: 6).

Az ÁBTL-ben őrzött jelentés szerint, melyet dr. Nagy József rendőr főhadnagy készített a tárgyalásról a BM II/8-b alosztály számára, Horváth Emil először visszavonta paptársaira tett terhelő vallomását, ám végül mégis fenntartotta az eredeti vallomást, miután hangszalagról idézték azt: „*A hangszalagos kombináció megdöntötte tagadását, amely után fenntartotta a nyomozás során tett terhelő vallomását. Ennek alapján a tanács [S. L. püspök] ügyében további nyomozást rendelt el*” (ÁBTL 1960: 86). E dokumentumból az is kiderült, hogy a titkosszolgálat az ügy sajtóvisszhangjának alakulását sem bízta a véletlenre. A jelentés szerint a tárgyaláson jelen volt több lap – köztük a *Munkásőr* és az *Új Ember* – újságírója, akikkel a jelentés készítője megbeszélést folytatott „*a cikk helyes megírása érdekében*”, illetve „*az ügy politikai és tényállásbeli kérdéseinek helyes értékelése céljából*” (ÁBTL 1960: 86).²⁴

A közelmúltban több olyan történettudományi munka született, melyek fényében a Horváth Emil pere körüli „operatív kombináció” jól beilleszthető a Kádár-kori pártállam egyházellenes megnyilvánulásainak sorába, előrevetítve a „Fekete Hollók” fedőnevű nagyszabású egyházellenes akcióhoz köthető 1961–62-es persorozatot, ahol szintén szerepeltek homoszexuális és pedofil vádak (Cúthné 2014, Wirthné 2015). A „Fekete Hollók” utáni nyomozást az a Berényi István irányította, aki 1957 és 1962 között a BM II/5-c alosztályát vezette,²⁵ és korábbi tapasztalatai alapján 1963-ban elkészítette „*A klerikális reakció ellenséges tevékenysége népi demokratikus rendünk ellen. Az operatív munka sajátosságai és feladataik ezen a területen*” című jegyzetét, amit a BM Rendőrtisztviselői Akadémia Politikai Nyomozó Tanszékén tananyagként használhattak (Vörös 2015: 8).

Berényi a szocialista társadalom és a klerikális reakció, illetve a dolgozók és a reakciós osztályok közötti kibékíthetetlen jellegű osztályellentét tételezéséből indult ki, ugyanakkor megkülönböztette a klerikális reakció és a vallásos világnézet elleni harc eszköztárát: „*A klerikális reakció a hívő embereket vallásos világnézetükön*

24 A *Munkásőr* 1960. októberi (III. évf., 10.) számának utolsó számozatlan oldalán, valamint az *Új Ember* 1960. október 16-i (XVI. évf. 42.) számának 2. oldalán meg is jelentek a perről hírt adó cikkek.

25 Berényi 1957 és 1962 között a BM II/5-c alosztályát vezette. Forrás: https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:13::NO:13:P13_OBJECT_ID,P13_OBJECT_TYPE:972196,ELETRAJZ (Utolsó letöltés: 2017-09-15)

keresztül igyekszik reakciós, politikai befolyás alá vonni. Ezért a klerikális reakció elleni harcot²⁶ – mint ahogy a Párt Politikai Bizottsága leszögezi – ugyanolyan politikai módszerekkel folytatjuk, mint a szocialista állam bármely más ellenséges politikai kategóriájával szemben. Amíg a vallásos világnézet leküzdésében a felvilágosító és nevelő munka eszközeit alkalmazzuk, addig a klerikális reakció ellen a politikai és adminisztratív harc minden eszközét igénybe vesszük” (Berényi 1963: 4). Majd a „klerikális reakció tevékenységének félbeszakítására irányuló operatív munka” céljai és sajátosságai között külön hangsúlyozta „az egyház tekintélyének további rombolása, az erkölcsileg züllött, főleg homoszexuális papok tevékenységének dokumentálása, szükség szerint bírói felelősségrevonása és a papok nyilvánosság előtt való leleplezése” (1963: 40) fontosságát. A Berényi által ajánlott alkalmazandó módszerek között kiemelt helyen szerepelt a bomlasztás operatív folyamata, amely „során a szokásos operatív eszközök és más lehetőségek felhasználásával felderítjük, felkutatjuk a kategórián belüli ellentéteket /elvi, személyi, anyagi pozíciókat stb./ vagy ilyeneket mesterséges úton teremtünk annak érdekében, hogy a kategória erejét lekössük és gyengítsük belső harccal és viszályal, hogy az ellentétes csoportok felszínre kerüljenek és lelepleződjenek, a reakciós elemek pozíciójukból kiszoruljanak, a haladó erők előtérbe kerüljenek és végül [...] a hívek kiábránduljanak” (1963: 43).²⁷

Szintén 1963-ban jelent meg a belsőreakció-elhárítás vezetői közé tartozó Agócs István²⁸ munkája *A bomlasztás, lejárata és elszigetelés, mint a realizálás módszerei*²⁹ címmel a BM Tanulmányi és Módszertani Osztálya kiadásában, mely egyfajta módszertani útmutatóként szolgált a korábbiakhoz képest kifinomultabb manipulációs módszerek titkosszolgálati alkalmazásához (Tabajdi–Ungváry 2008: 168). Mindezek alapján elmondható, hogy a kora hatvanas évek titkosszolgálati munkájának központi fogalmai közé tartozott az ellenséges tevékenység büntetőeljárásán kívüli megszakításának módszereként meghatározott, az „ellenséges csoport egységét, akcióképességét, belső rendjét és fegyelmét komplex ellenintézkedésekkel, a belső emberi kapcsolatok megbontásával” és fellazításával jellemzett bomlasztás és a bomlasztás részintézkedései közé sorolt: lejárata, befolyásolás, elszigetelés és leválasztás (ÁÉK 1980: 13).

A Rákosi-érához képest a totalitárius felől az autoritárius rendszer felé tartó egyfajta politikai enyhüléssel jellemezhető Kádár-korszakban az állambiztonsági szolgálatok működési elveinek és gyakorlatainak megváltozására több történész is felhívta a figyelmet. Rainer M. János például azt hangsúlyozta, hogy a politikai rendőrség alapfunkciói változatlanok maradtak, ugyanakkor a működés hatékonysága annak ellenére növekedett,

26 A klerikális reakció elleni harcban hangsúlyos szerepet kapott a római katolikus egyház papjai és a szerzetesrendek elleni fellépés, mivel ők „teljes odaadással támogatták a Horthy rendszert” (Berényi 1963: 12), valamint az „ifjúságellenes tevékenység” megakadályozása: az ifjúságnak a katolikus hitélet általi befolyásolása ugyanis a szerző szerint nem csak a népi demokratikus fejlődést gátolná, de előkészítené „adott időre a rendszerváltáshoz szükséges kádereket” (1963: 15).

27 Berényi jegyzetében kitért olyan részletekre is, hogy miért kell az ügynökök érzékenységét potenciálisan sértő szóhasználatot kerülni: „A feladatok kiadásánál nem szabad használni az egyház »bomlasztása« kifejezést. Az erkölcsi, gazdasági kompromittáló adatok gyűjtésénél és az egyes papok, püspökök, szerzetesek és világi papok közötti ellentétek adatainak összegyűjtésénél nem szabad, hogy érződjön, hogy ez lényegileg az egyház bomlasztását fogja elősegíteni. Ezzel ma még nem minden ügynökünk értene egyet, s a bomlasztás szó használatával könnyen dekonspirálódna tervünk, ami az egyház számára helyzeti előnyt jelentene” (1963: 44).

28 Agócs 1957 és 1962 között a BM II/5-a alosztályát vezette. Forrás: https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:13:::NO:13:P13_OBJECT_ID,P13_OBJECT_TYPE:693953,ELETRAJZ (Utolsó letöltés: 2017-09-15)

29 A „realizálás” itt szakkifejezésként jelenik meg. Lásd a realizálás definícióját: „bizalmas nyomozás befejezése: büntetőeljárás kezdeményezésével; büntetőeljárásán kívüli korlátozó intézkedéssel; operatív felhasználással” (ÁÉK 1980: 162).

hogy a korábbiakhoz képest jóval alacsonyabb lett az elítéltek száma. Az állambiztonsági szervek képessége a büntetések kiszabásához szükséges adatok szolgáltatására megmaradt: „sőt, az adattömeg valószínűsíthetően még növekedett is – ez akkor is elmondható, ha a szervezet valódi méreteiről és belső működési részleteiről máig nem áll rendelkezésre elég információ, bár az tudható, hogy a Rákosi korszakhoz képest mind a megfigyeltek (több mint egymillió), mind a megfigyelők (35–40 ezer fős hálózat) köre szűkült – ez inkább a korábbiakhoz képest hatékonyabb és ésszerűbb munkaszervezés jeleként értékelendő” (Rainer 2014: 57).

Gyarmati György a két korszak egyházpolitikai céljai közötti különbségekre világít rá, amikor kiemeli, hogy Rákosi „az enyészetre szánt összes többi pártalakulathoz hasonlóan az egyházat – s legkivált a katolikus egyházat – a politikai pártok egyikének” (2010: 27) tekintve annak teljes megsemmisítést célozta. Kádár viszont a klérussal „egyfajta haszonelvű *modus vivendi*-t igyekezett kialakítani, s ennek keretében tette annak tagjait a rendszer működtetésének eszközeivé” (Gyarmati 2010: 27). A Rákosi-féle egyház-felszámolási célok sikertelensége magyarázható azzal, hogy nem mérték fel reálisan az egyházak társadalmilag és kulturálisan egyaránt mély gyökereit és közösségi összetartó erejét, mellyel szemben a nyílt erőszak alkalmazása nem vezetett a várt eredményekhez, sőt inkább még hősiesebbnek láttatta a megtámadottakat, s így ez a stratégia kontraproduktívnak mutatkozott. Mindezek felismerése vezethette a kádári pártállam vezetőit új, hatékonyabb, „a korabeli jogszabályok által büntetendő tevékenységek rendőri felderítését követő letartóztatások helyett az operatív megelőző intézkedésekre” fókuszáló eljárások keresésére, ami az állambiztonsági szolgálatok 1962-es nagyarányú átalakításában is tükröződött (Vörös 2010: 7). Innentől kezdve a titkosrendőrség „nem a párt ökle, hanem annak szeme és füle lett” (Vörös 2016: 17), melynek fő feladatai közé tartoztak az államellenesnek tekintett tevékenységek megelőzése, illetve akadályozása és/vagy megszakítása. A retorzió helyett tehát a szocialista bűnüldözés elsődleges feladatává a „bűnös tevékenységek kibontakozását elhárító komplex tevékenységként” meghatározott „megelőzés” vált (ÁÉK 1980: 63).

AZ „APOSTOLOK” BOMLASZTÁSA

A Csongrád megyei Rendőrkapitányság Politikai Osztálya III./III. Alosztálya 1966 elején nyitotta meg „Apostolok” fedőnevű csoportdossziéját (ÁBTL 1966),³⁰ melyben az akkor 40 éves M. M. E., volt domonkosrendi szerzetesnő mellett még hat nő adatai szerepeltek (öten közülük 22–27 évesek voltak, egy pedig 43 éves). Valószínűsíthetően ők alkották azt a „klerikális jellegű, fanatikusan rendszerellenes politikai felfogást valló illegális” (ÁBTL 1970b: 192) csoportot, melynek bomlasztását a titkosrendőrök a később ismertetett módon próbálták elérni. A bomlasztás előkészületei között találjuk a „3/e rendszabály” azaz „szobalehallgatás” bevezetésére vonatkozó 1966. május 30-i indítványt, melyben összefoglalják az ügy azon részleteit, ami alapján e módszer alkalmazhatósága egyáltalán szóba jöhetett: a szobalehallgatás módszerét a 3/a rendszabály fedőnévvel illetett telefonellenőrzéshez hasonlóan ugyanis csak akkor lehetett alkalmazni, ha már az ellenséges tevékenységet feltételező komoly kompromittáló anyagok álltak az operatív osztályok rendelkezésére (Bikki 2010: 5).

30 A dosszié borítóján az szerepel, hogy „»Apostolok« csoport dosszié, megnyitva 1966. április 7-én a Magyar Népköztársaság Belügy-minisztériuma Csongrád megyei Politikai Osztály III./III. Alosztály által” (ÁBTL 1970a), de a dossziében összegyűjtött dokumentumok egyike szerint „»Apostolok« fedőnév alatt csoportdossziés ügy formájában 1966. február 4-óta folytatunk operatív feldolgozó munkát” (ÁBTL 1970b: 192).

E dokumentum szerint „a csoport tagjai 20–25 éves lányok, akiket [M. M. E.] hódmezővásárhelyi lakos, volt domonkosrendi szerzetesnő fog össze, valamennyien »tisztasági« fogadalmat tettek. A csoport tagjai rendszeresen összejöveteleket tartanak – magánlakásokon – ahol további kitartásra biztatják egymást, kicserélik tapasztalataikat és megbeszélik további célkitűzéseiket. A csoportosulás célja »egyházi elit« kinevelése, más vallásos felfogású fiatalok összefogása, továbbá 'tisztasági' fogadalom útján szerzetesnői utánpótlás biztosítása” (ÁBTL 1970b: 192). A szobalehallgatást a csoport egyik legaktívabb tagjánál kívánták alkalmazni, aki szegedi „[l]akásán gyakran fogad papi személyeket is. Ezért szükségessé vált nevezett lakására a 3/e rendszabály bevezetése” (ÁBTL 1970b: 192).

Két hónapon belül sikerült is a szükséges szerelési munkákat elvégezni, melyben segítséget jelentett az állambiztonságiak számára, hogy a „célobjektum” fölötti helyiség bérlőitől, egy MSZMP-tag egyetemi tanártól és feleségétől, akiket „hivatalos kapcsolatként” tartottak számon, napközben el tudták kérni a lakásukat arra hivatkozva, hogy „onnan 'bizonyos külföldi' személyek mozgását kívánjuk ellenőrizni” (ÁBTL 1970b: 193). A 3/e rendszabály bevezetése után egyébként a titkosrendőröknek arra is volt gondjuk, hogy az egyetemi tanár lakásának kölcsönvételét a szegedi Szabadtéri Játékokra vásárolt 180 Ft-os tiszteletjeggyel honorálják. Szintén hasonló „baráti gesztussal” köszönték meg az együttműködést, a csoportról éveken át „Aranyosi” fedőnéven jelentő ügynöknek, aki egyébként M. M. E. unokatestvére volt;³¹ az ő segítségével – ahogy erről egy 1967. január 17-i dokumentum tájékoztat – „több alkalommal is eredményesen alkalmaztuk a 3/e rendszert” (ÁBTL 1970b: 245).

Ugyanakkor az állambiztonsági szervek kíméletlen céltudatosságára is hozható példa az „Apostolok” dossziében összegyűjtött dokumentumok alapján. Egy 1967-es operatív intézkedési terv részeként merült fel például két budapesti egyetemista korábbi csoporttag beszerzésének a lehetősége, amivel kapcsolatban nyilvánvalóvá tették az együttműködés megtagadásának várható következményeit is: „Amennyiben [az illető] meghallgatása nem hoz eredményt, illetve nem lesz őszinte, magatartására hivatkozva – tekintve, hogy ösztöndíjas – intézkedünk az egyetemről történő eltávolítása érdekében” (ÁBTL 1970b: 249).

Mezey András, aki alapos feldolgozást készített a Csongrád megyében 1946 és 1980 között működő katolikus kisközösségek és hittan-csoportok történetéről, részletesen foglalkozott az „Apostolok” fedőnevű üggyel is (2013: 96–109). Az általa összegyűjtött adatok azt mutatták, hogy a Csongrád megyei katolikus kisközösségek és bázisközösségek közül az M. M. E. által vezetett „hódmezővásárhelyi leánycsoportok működtek a leghosszabb időn át, az ötvenes évek elejétől egészen a hatvanas évek végéig, átvészelve a 'Fekete Hollók összeesküvésének’ pereit is” (Mezey 2013: 96). A szerzőt lenyűgözte a szerzetesnő teljesítménye: „voltaképpen kisiskolás koruktól egész felnőttkorukig tudta és merte kísérni csoportjai tagjainak többségét, a politikai rendőrség 1955-től érezhető kitüntető figyelmére” (Mezey 2013: 96). Ennek az elkötelezettségnek azonban folyamatos „vegzatúra” lett az ára,³² mely során különböző módszerek alkalmazásával figyelték őt és csoportjai tagjait, szinte körbete-

31 Ezt a rokoni kapcsolatot egy 1965-ös szolgálati jelentés említette (ÁBTL 1970a: 305). Egy 1966. április 22-i jelentés szerint például „Aranyosinak” névnap ajándékként egy 460 Ft-os butángázos-gyorsfőzőt vásároltak: „Az ügynök nagyon örült az ajándéknak és dicsérte gyakorlatiasságunkat, amiért ilyen praktikus eszközt vettünk neki” (ÁBTL 1970b: 176).

32 M. M. E. arról számolt be, hogy nagyjából „1970-ig tartott az 'állandó vegzatúra és a félelem’, a már csak önmagáért való apróbb zaklatások, munkahelyen, vagy a rendőrségen, 'adategyeztetés’ ürügyén” (Mezey 2013: 109).

lepítették ügynökökkel (Mezey 2013: 102),³³ K-ellenőrzésnek³⁴ vetették alá (103), titkos házkutatásokat és lehallgatásokat végeztek a környezetében, többüket szóbeli figyelmeztetésben részesítették és börtönbüntetéssel fenyegették – ám mindezek ellenére bírósági úton senkit nem vontak közülük felelősségre (105).

Ez azzal magyarázható egy 1969. augusztus 12-i titkos dokumentum alapján – amiben javaslatot terjesztettek elő egy M. M. E. elleni lejárató kampány indítására –, hogy az „Apostolok” fedőnevű „klerikális jellegű illegális csoporttevékenység” ugyan megvalósította az egyesülési joggal való visszaélés büntetettét, az ügyben azonban mégsem tartották célszerűnek nyíltan hivatalos eljárás indítását, mivel a rendelkezésükre álló „operatív bizonyítékok jogi erejűvé tételére” nem volt lehetőség (ÁBTL 1970b: 313). Ugyanakkor az állambiztonsági szervek által 1965 óta intenzívebben alkalmazott operatív intézkedések eredményeként a csoporttagok kevesebbet találtak: a „felelősségre vonástól való félelem miatt, valamint konspirációs okokból mellőzik a rendszeres összejöveteleket, a korábbiakhoz képest minimálisra csökkentették a személyes érintkezéseket, lemondtak a „házi” hitoktatásról és az illegális csoport bővítésére, újabb személyek bevonására irányuló törekvésekről” (ÁBTL 1970b: 314). Ez pedig a belső „fegyelem lazulása” és a csoportvezető személyes „szuggesszív [sic!] hatásának csökkenése” által „határozottan növelte egyes személyek arra irányuló igényét, hogy önálló, másoktól független életmódot alakítsanak ki” (ÁBTL 1970b: 314). Itt szembevetendő, ahogy az állambiztonság emberei elvileg a fiatal nők önállóságának és független életmódjának támogatását helyezték előtérbe az egyház iránti elköteleződéssel szemben, ám az önállóság megvalósításának potenciális útjairól nem szóltak utalások: a későbbiekben pedig az is világossá vált, hogy a csoportot elhagyókkal kapcsolatban a kádári biopolitika keretében csak a férjhez menés, illetve az anyává válás merülhetett fel kíváncsú lehetőségként.

A továbbiakban a javaslat a nyílt rendőri eljárás indítása helyett a lejáratás és a leválasztás együttes alkalmazásának részletes tervét terjesztette elő. A háromlépcsős terv első szakaszának fő célja a szerzetesnőnek a szülők és a környezetében élő emberek előtti lejáratása lett: „Erre az ad lehetőséget, hogy a csoport tagjaival való célkitűzéseit – nevezetesen, hogy belőlük szerzetesnőt akar nevelni – a szülők nem ismerik, de feltehetően ennek ismerete is ellenállást, meg nem értést váltana ki, esetleg ennek realitását is kétségbe vonnák. Erre alapozzuk lejáratását. Intézkedéseink folytán annak látszatát keltjük, hogy az »érintett személyekkel való törődése, a velük való foglalkozás nem vallásos fölfogásából, hanem beteges homoszexuális hajlamából fakad.« Ennek hitelességét az is bizonyítja, hogy kapcsolatai – a csoport tagjai – »öreglányok« akik a férfiak közeledését határozottan elutasítják” (ÁBTL 1970b: 316).

Ezt követően a szülői reakciók és M. M. E. „várható zárkózottsága – legalábbis a realizálást követő időszakban – biztosítja a csoport tagjainak leválasztását. Másrészt, ha szükséges operatív úton, az őket foglalkoztató hivatalos szervek bevonásával gyakorolunk befolyást a jelenlegi életkörülményeik megváltoztatása érdekében” (ÁBTL 1970b: 316). Végezetül azt is biztosítani kívánták, hogy M. M. E.-nek: „ne legyen hitele és ezen keresztül lehetősége újabb csoportosulás létrehozására, illetve az egyház érdekeit szolgáló, további szervező tevékenység folytatására. Ennek érdekében az egyház irányában is le kell jártni” (ÁBTL 1970b: 316).

33 Mint korábban említettük, az állambiztonsági szerveknek M. M. E. unokatestvérét is sikerült ügynökként beszervezniük (ÁBTL 1970a: 305).

34 A K-ellenőrzés a „levelek és csomagok tartalmának titkos, elsődlegesen a feladó és a címzett elől rejtett módon történő ellenőrzése” (Bikki 2010: 1).

A csoporttagok leválasztásában aktív szerepet szántak „Aranyosi” ügynöknek is, akinek a feladatai között szerepelt a csoporttagok meggyőzése arról, hogy az adott helyzetben azzal segíthetik leginkább a felmerült gyanú kivédését, ha átmenetileg megszakítják a kapcsolatot a csoportvezetővel. Majd arról kell őket fokozatosan meggyőzni, hogy M. M. E. *„a legjobb akarata ellenére is helytelenül cselekedett, amikor belőlük apácát szándékozott nevelni. Ennek nincs reális alapja és végső fokon magatartásukkal nem az egyházat támogatják, hanem ellene cselekednek. Az egyháznak mindenek előtt úgy van szüksége rájuk, mint saját gyermekeiket nevelő, vallásos anyákra. Ennek elfogadtatására azért is remény van, mert hasonló gondolatokkal már eddig is foglalkoztak”* (ÁBTL 1970b: 317).

A tervezett stratégia megvalósítása érdekében az állambiztonságiak névtelen leveleket küldtek a fiatal nők szüleinek más felháborodott szülők nevében, melyekben homoszexualitással vádolták meg a csoport vezetőjét. Ezek közül idézek három levélből:

„Sajnos meggyőződtem, hogy beteges hajlamait a mi kislányainkon éli ki, azokkal szeretkezik vagy inkább buziskodik? Azt hiszem, így hívják az ilyet. Hát meg kell örülni” (ÁBTL 1970b: 319).

„Személyesen győződtem meg arról, hogy ez a... – nem is tudom, hogy minek nevezzem, milyen teremtés – [M. M. E.] ferde hajlamú. Azt hiszem buzinak nevezik azokat a nőket, akik nem férfiakkal élnek ki szerelmi vágyaikat, hanem nőkkel. [...] Teljesen olyanokká váltak-e már, vagy még gyógyíthatók?” (ÁBTL 1970b: 320)

„A drágalátos szerzetesnő homokos és a mi kislányainkat használta fel beteges vágyainak kielégítésére. [...] Meddig juthattak el a mi lányaink ebben a fertőben? Lehet e még segíteni rajtuk?” (ÁBTL 1970b:323)

A tervezett intézkedések végrehajtásáról szóló 1969. december 13-i jelentés részletesen beszámolt az akció „realizálásáról”. 1969. szeptemberben küldték ki a szülőknek a névtelen leveleket, melyek M. M. E.-t homoszexuálisként tüntették föl: *„ez az indíték az ő részéről, hogy fiatal lányokkal tart fent szoros kapcsolatot. Hogy erre eddig nem derülhetett fény, az annak tudható be, hogy a vele kapcsolatot tartó lányok egy része is homokossá vált, illetve beteges érzelmi világukat mély vallásossággal leplezték”* (ÁBTL 1970b: 321). Emellett vallásos szülők nevében feljelentő levelet írtak a szentesi főesperes részére, melyben az üggyel kapcsolatban vizsgálat indítását kérték: itt úgy utaltak M. M. E.-re és közvetetten a lejárató kampányra, hogy *„most derült ki róla, hogy ferdehajlamú és romlott vágyait a mi lányainkon vezeti le”* (ÁBTL 1970b: 326).

Az „Aranyosi” ügynök 1970. október 21-én adott jelentéséből készült kivonat már a csoportbomlás nyomait rögzítette, valamint a *„fáradt ember benyomását kelt[ő]”* M. M. E.-nek azt a kijelentést tulajdonította, hogy *„értelmetlen és céltalan minden, ha támogatás helyett papoktól is szerelmi ajánlatokat kapok”* (ÁBTL 1970b: 355–6). Az „Apostolok fn.” csoportdosszié lezárására hozott 1970. szeptember 23-i határozat szerint az operatív intézkedések a *„csoport teljes felbomlását eredményezték”* (ÁBTL 1970b: 357). A határozathoz kapcsolódó zárójelentés összefoglalta az akció menetét, és fő eredményként a következőkről számolt be: M. M. E. homoszexuális alapú lejáratása sikerrel járt, mert a szülők hiába nem tartották esetleg megalapozottnak a névtelen levelekben megfogalmazott rágalmakat, lányaik jó hírének védelme érdekében mégis eltiltották őket a szerzetesnőtől; így az erkölcsi lejáratás által elérték azt a visszavonulást, amit a nyílt rendőri intézkedésekkel – melyek inkább megerősítették a csoportösszetartást – korábban nem tudtak realizálni.

M. M. E. esetében a rendelkezésre álló dokumentumok alapján szinte teljesen kizárt, hogy az őt ért homoszexuális vádaknak bármilyen alapja lett volna; az állambiztonsági szervek által mozgásba hozott mechanizmusok kirekesztő erejüket nem is ebből, hanem a társadalmilag intézményesített homofóbiából nyerték. E történetnek az ÁBTL-ben megőrzött – kiemelten a megfigyeltetők szempontjait tükröző – dokumentumaiból jól látható, hogy a „zsidó nélküli antiszemitizmus” működéséhez hasonlóan a homofób kirekesztéshez sem kell feltétlenül homoszexuális: a bemutatott társadalmi környezetben ehhez éppen elegendőnek mutatkoztak a megalapozatlan rágalomok is. Emellett érdemes hangsúlyozni, hogy az ÁBTL – általam korábban már némileg problematikusként bemutatott – titokőrző működési rendjéből adódóan az következik, hogy nem is kerülhettek volna elő elemi kitakarások nélkül M. M. E. „homoszexuális ügyének” a részletei, ha a levéltár belső köreiben előzetesen nem bizonyosodtak volna meg a rágalmozó állítások alaptalanságáról, hiszen a megfigyelték szexualitásával kapcsolatos tények közlése már szenzitív adatokhoz való hozzáférésnek számítana.

Végezetül hadd hívjam fel a figyelmet az „Apostolok” bomlasztási kísérletei során alkalmazott módszerek generikus jellegére, ami alátámasztható az – ötvenes évek folyamán az elrettentést egyre inkább a megelőzésre cserélő – állambiztonsági modellváltás más ügyeivel való összevetések alapján. Itt érdemes felidézni Geréb Sándor *„Az illegális szerzetesrendek operatív ellenőrzésének tapasztalatai”* című 1969-es titkosszolgálati kiképzési anyagát, mely szerint az utólagos megtorlásnál az *„operatív úton végrehajtott megelőző és bomlasztó intézkedések politikailag értékesebbek”* (Geréb szövegét idézi Bandi 2008: 224), mivel ezek hatékonyabban alkalmazhatók a vezető értelmiségiek és az egyházi emberek ellen, akik éppen azon képességük miatt jelenthettek különös veszélyt az elnyomó pártállam számára, mely révén alternatív világképet tudtak nyújtani a társadalomnak.

Geréb Sándor főhadnagynak³⁵ a titkos operatív intézkedések végrehajtásában – különösen *„a belső ellenség aknamunkájának felderítésében, megelőzésében és megszakításában”* (ÁÉK 1980: 73) – szerzett tapasztalatai között találjuk például a megfigyelői által gyakran „Akadémikus” fedőnévvel illetett Szalai Sándor szociológus professzor ügyét, akit éveken át vezgált a titkosrendőrség az 1956-tól 1970-ig tartó időszakban. A Szalai Sándor elleni állambiztonsági lejárato hadjárat részleteit Gál Éva kutatásai tárták fel részletesen (Gál 2010, 2013). E kutatások eredményeit olvasva könnyen ráismerhetünk az „Akadémikus” lejáratoása érdekében bevett operatív eszközökre az „Apostolok” bomlasztása során alkalmazott eljárásokban. Mindkét ügyben részletes operatív intézkedési tervek készültek a kiszemelték kompromittálására és lejáratoására, folyamatosan lehallgatták és megfigyelték őket, ügynököket telepítettek köréjük, valamint mindkét esetben több-kevesebb sikerrel megkísérelték az érintettek baráti és ismerősi köreitől névtelen levelekben terjesztett rágalomok révén elidegeníteni: az „Akadémikust” ügynökként,³⁶ az „Apostolok” csoportvezetőjét pedig homoszexuálisként beállítva.

35 Geréb 1957-ben még csak „operatív beosztott”, 1962 végétől 1966 nyaráig viszont osztályvezető a BM III/III-2. Osztályán. Forrás: https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:13::NO:13:P13_OBJECT_ID,P13_OBJECT_TYPE:954526,ELETRAJZ (Utolsó letöltés: 2017-09-15)

36 Gál Éva, Litván György feleségeként maga is kapott ilyen névtelen levelet: *„Drága Évike! Azóta, hogy Gyurit [Litván Györgyöt] újra elvitték, nagyon aggódtam magáért. Sokat gondolkoztam és kerestem az okát, hogy ez hogyan történhetett. Napokban olyan dolgot tudtam meg, melynek alapján kötelességemnek érzem figyelmeztetni arra, hogy Szalai akadémikustól ne fogadjon el semminemű támogatást, ne járjon hozzá. Őszinte tisztelője”* (Gál 2010: 269). – Kutatásra érdemes lenne a különböző állambiztonsági eljárásokban alkalmazott névtelen levelek stilisztikai vizsgálata is. Az Apostolok ügyben szereplő névtelen levelek szóhasználatára például jellemző a buzi és a homokos szavak szerepeltetése, míg a lesbikus kifejezés egyáltalán nem jelenik meg.

KONKLÚZIÓ

Az 1980-as kiadású Állambiztonsági értelmező kéziszótárban az ügynök egy meghaladott kor letűnt alakjaként jelenik meg: az „ügynökség” kifejezés meghatározása legalábbis arról tájékoztat, hogy az állambiztonsági szervek titkos segítőitársait akkor illették ezzel az elnevezéssel, amikor e hálózatnak a *„minőségi összetételét még túlsúlyban a terhelő vagy kompromittáló adatok (alapok) és az egyéni érdekek határozták meg. A társadalmi fejlődés azonban már elavulttá tette ezt a fogalmi értelmezést”* (ÁÉK 1980: 95). A tanulmányomban bemutatott ügyek mögött húzódó, a megtorlástól a megelőzés felé mozduló állambiztonsági paradigmaváltás elvileg hozzájárulhatott a zsaroláson alapuló ügynöki beszervezések ritkulásához, hiszen a bomlasztás és ennek részintézkedései – többek között a lejáratás, az elszigetelés és a leválasztás – alkalmazása a kompromittálási alapokat is ritkíthatta: a környezetüktől titkos operatív eszközök által elidegenített célpontok társadalmi interakcióinak csökkenése lehetett akár olyan mértékű, ami már nem tette lehetővé vagy érdemessé a zsarolást. E megelőzés hatékonyságával kapcsolatban érdemes idézni Ungváry Krisztián megjegyzését a belügyi bomlasztó intézkedések hosszú távú preventív hatásáról: *„hogy Faludy György szavaival éljek, attól, hogy Kádár az akasztófakötelet naftalinba tette, még mindenki emlékezett rá, hogy mire képes a rendszer”* (Ungváry 2013: 40).

Ugyanakkor az ÁBTL-ben végzett kutatásaim alapján elmondható, hogy találhatók itt olyan dokumentumok, melyek alapján alátámasztható, hogy a homoszexualitás kiindulópontként szolgálhatott potenciális ügynöki beszervezésekhez, és belügyminisztériumi források arról is árulkodtak, hogy léteztek homoszexuálisokról vezetett állami nyilvántartások. Ebben a kontextusban a magyar állambiztonsági szervezeteknek a homoszexuális cselekmények miatti „kompromittáltsággal” összefüggő 1945 után keletkezett iratai önmagukban is a hivatalos nyilvántartások aleteinek tekinthetők.

Csupán az ÁBTL-ben hozzáférhető anyagok alapján azonban nem lehetséges rekonstruálni a homoszexuális „kompromittáltsággal” kapcsolatos beszervezések menetét. Egyes esetekben ezekre a részletekre más források felhasználásával következtethetünk: tanulmányomban részletesen foglalkoztam egy olyan 1960-as üggyel, mellyel kapcsolatban a BFL-ben is hozzáférhető az eredeti peranyagok egy része. Emellett bemutattam az „Apostolok” bomlasztásával kapcsolatban az ÁBTL-ben fennmaradt dokumentumokat, melyek jól illusztrálták, hogy a „zsidó nélküli antiszemitizmus” működéséhez hasonlóan a homofóbia sem feltétlenül a homoszexualitásból meríti társadalmi kirekesztő erejét: az intézményesített homofóbia által a homoszexuális alapú kompromittálás akkor is kitűnően működhetett, amikor az érintettek nem voltak homoszexuálisok. Az „Apostolok” bomlasztását az „Akadémikus” ügyével összehasonlítva pedig feltűnővé váltak a különböző jellegű lejáratási alappal dolgozó állambiztonsági prevenciók eljárások elemei közötti egyezések, valamint a kiemelt közösség-szervező potenciállal bíró értelmiségi és egyházi kötődésű célpontokkal foglalkozó állambiztonsági vezetők tapasztalatai és gyakorlatai közötti átfedések.

Végül fontos felhívni a figyelmet arra, hogy az itt áttekintett ügyekből kibontakozó történeteket nagyrészt a megfigyelők és a megfigyeltetők megközelítéseit tükröző dokumentumok alapján lehetett rekonstruálni, míg a megfigyelték szempontjai kevésbé érvényesülhettek. Jellemző például, hogy Mezey (2013) munkájából, mely behatóan foglalkozott az „Apostolok” csoporttal, és a szerző kutatásai során az ügy főszereplőjével is felvette a kapcsolatot, hiányoznak a homoszexuális rágalomkampány részletei. Ebben a kontextusban a hallgatás éppúgy

értelmezhető az ügy érintettjei és a homoszexualitás közötti távolságtartás fontosságának hangsúlyozásaként, mint az évtizedekkel korábban működésbe hozott intézményesített homofóbiára építő „állambiztonsági prevenció” máig ható sikereként.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- ÁBTL (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) (1958) Bűnügyi nyilvántartási utasítás; 50-6/5-1958.
- ÁBTL (1960) 1.6.-II/8. monográfiák 12/A kötet
- ÁBTL (1961) Belügyminisztérium II/5-c alosztály összefoglaló jelentés; 3.1.5 –O-14963/1 Operatív dossziéból
- ÁBTL (1970a) „Apostolok” csoportdosszié I. – 3.1.5. O-13848/1
- ÁBTL (1970b) „Apostolok” csoportdosszié II. – 3.1.5. O-13848/2
- ÁÉK (1980) Állambiztonsági értelmező kéziszótár. Összeállította: Gergely Attila. Budapest: BM Könyvkiadó. ÁBTL A-3036. Nyilvánosan hozzáférhető: <http://osaarchivum.org/files/fa/357/2/1/16-41.pdf> (Utolsó letöltés: 2017-09-21)
- Berényi István (1963) *A klerikális reakció ellenséges tevékenysége népi demokratikus rendünk ellen. Az operatív munka sajátosságai és feladataink ezen a területen.* Budapest: BM Könyvkiadó. ÁBTL A-3794.
- BFL (Budapest Főváros Levéltára) (1960) XXV.4.a – Büntetőperes iratok
- Muzslai József (1957) *Az operatív munka feladatai, szervezési elvei és operatív eszközei.* Ideiglenes tananyag. Budapest: BM Dzerzsinsz-kij Tisztképző Iskola. ÁBTL A-3706.

HIVATKOZÁSOK

- Bikki I. (2010) A titkos operatív technikai rendszabályok és módszerek, valamint a K-ellenőrzés alkalmazására vonatkozó szabályok 1945–1990 között. *Betekintő*, 2010/1, 1–16. http://www.betekinto.hu/2010_1_bikki (Utolsó letöltés: 2017-09-21)
- Charles, D. M. (2012) Communist and Homosexual: The FBI, Harry Hay, and the Secret Side of the Lavender Scare, 1943–1961. *American Communist History*, 11(1): 101–124. <https://doi.org/10.1080/14743892.2012.666097>
- Cúthné Gyóni E. (2014) *A ciszterci rend története Magyarországon 1945 után. A Ciszterci Rend Zirci Apátsága 1945 és 1981 között.* Doktori disszertáció, Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományok Doktori Iskola.
- Cseh G. B. (1999) A Történeti Hivatal irataiban leggyakrabban előforduló állambiztonsági rövidítések, kódok feloldása. In Gyarmati Gy (szerk) *Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve 1999.* Budapest: Történeti Hivatal, 299–301.
- Gál É. (2010) „Lejáratás” és „bomlasztás”. A Kádár kori állambiztonság esete Szalai Sándorral. *Történelmi Szemle*, 2,237-271.
- Gál É. (2013) *Lejáratás és bomlasztás. Tudósok, tanárok a titkosrendőrség látókörében.* Budapest: Corvina – Nagy Imre Alapítvány.
- Gyáni G. (2014) Kollaboráció és a hatalom titka. In Horváth S. (szerk.) *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés.* Budapest: Libri, 41–52.
- Gyarmati Gy. (2010) Egyház, sok rendszer és történelmi idő. In Bánkuti G. – Gyarmati Gy. (szerk.) *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből.* Budapest: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan, 13–30.
- Gyarmati Gy. (2014) Mire jók az állambiztonsági ügynökiratok, és mire nem? In Horváth S. (szerk.) *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés.* Budapest: Libri, 65–87.
- Healey, D. (2001), *Homosexual Desire in Revolutionary Russia: The Regulation of Sexual and Gender Dissent.* Chicago: University of Chicago Press.
- Heleszta S. – Rudas J. (1978) *Munkásfiatalok és egyetemisták szexualitása.* Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványai.
- Houlbrook, M. (2006) *Queer London: perils and pleasures in the sexual metropolis, 1918-1957.* Chicago: University of Chicago Press.
- Horváth S. (2012) Az Ügynök meg a Lista. A kollaboráció mint emlékezhely. In Dunai T. – Oláh Sz. – Sebestyén A. (szerk.) *Emlékezhelyek a magyar populáris kultúrában.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 139–152.
- Horváth S. (2014) „Apa nem volt komcsi” – A mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés határai. In Horváth S. (szerk.) *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés.* Budapest: Libri, 7-37.
- Index (2005) Homoszexualitásával zsarolták Molnár Gál Pétert – (2005. április 20-án az Indexen megjelent hír) <http://index.hu/belfold/mgp04205/> (Utolsó letöltés: 2017-09-21)
- Karsai E. – Karsai L. (szerk.) (2014) *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez 4. 1944. október 15.–1945. január 18.* Budapest: Balassi Kiadó.
- Keresztury T.(2002) “Ebből nem lehet kijönni” – Tar Sándor író. *Magyar Narancs*, 2002/3 (01.24). http://magyarnarancs.hu/belpol/ebbol_nem_lehet_kijonni_tar_sandor_iro-63731 (Utolsó letöltés: 2017-09-21)
- Kurimay A. (2012) *Sex in the “Pearl of the Danube”: The History of Queer Life, Love, and its Regulation in Budapest, 1873–1941.* PhD Thesis. New Brunswick, NJ: Rutgers University.

- Lewis, G. B. (2001) Barriers to Security Clearances for Gay Men and Lesbians: Fear of Blackmail or Fear of Homosexuals? *Journal of Public Administration Research and Theory*, 11, 4, 539–58.
- Marik N. (2016) Óriási az érdeklődés a Katona új, sufnibeli bemutatója iránt. *Vasárnapi Hírek*, 2016-03-15. https://www.vasarnapihirek.hu/izles/dobozolt_tortenelem__menes_attila_bihari_katona_jozsef_szinhez (Utolsó letöltés: 2017-09-21)
- McLellan, J. (2011) *Love in the time of communism: Intimacy and sexuality in the GDR*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mezey A. (2013) Katolikus kisközösségek és bázisközösségek Csongrád megyében 1946 és 1980 közt, a pártállam és a hivatalos egyház vonatkozási keretében. Doktori (PhD) értekezés. Piliscsaba – Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történettudományi Doktori Iskola.
- Ménés A. (2012) A Bihari fedőnevű ügynök élete. *Irodalmi Centrifuga*, 2013.09.20. http://centrifuga.blog.hu/2013/09/20/menes_attila_a_bihari_fedonevu_ugynok_elete_1_resz
- Pál Gy. (1927) *A homoszexuális probléma modern megvilágításban*. (Második kiadás) Budapest: Mai Henrik és Fia Orvosi Könyvkiadó.
- Rainer M. J. (2014) Vajon az ügynök a Kádár-kor szimbóluma – és ha nem, mié? In Horváth S. (szerk.) *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Budapest: Libri, 53–63.
- Rydström, J. (2007) Same-Sex Sexuality and the Law in Scandinavia 1842–1999. In Rydström, J. – Mustola, K. (szerk.) *Criminally Queer: Homosexuality and Criminal Law in Scandinavia, 1842–1999*. Aksant: Amsterdam, 13–40.
- Sweet, D.M. (1995) The Church, the Stasi, and Socialist Integration. *Journal of Homosexuality*, 29, 4, 351–368. https://doi.org/10.1300/J082v29n04_04
- Szántó J. (1933) A homoszexualitásról, különös tekintettel a budapesti viszonyokra II. *Bőrgyógyászati, Urológiai és Venerológiai Szemle* 3, 40–44.
- Szulc, Ł. (2017) *Transnational Homosexuals in Communist Poland: Cross-Border Flows in Gay and Lesbian Magazines*. New York: Palgrave Macmillan.
- Tabajdi G. – Ungváry K. (2008) *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Budapest: 1956-os Intézet – Corvina
- Takács J. (2016) Homoszexuálisok listázása a 20. századi Magyarországon. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 66, 5–31. <http://korall.org/lapszam/66>
- Takács J. (2017) Listing Homosexuals since the 1920s and under State Socialism in Hungary. In C. Baker (szerk.) *Gender in 20th-Century Eastern Europe and the USSR*. Palgrave: London, 157–170.
- Takács J. – Császár G. (2017) Homoszexuális bűnügyek Az Estben a 20. század első felében. *Sic Itur ad Astra Fiatal Történészek Folyóirata* 28, 66, 1–15 [megjelenés előtt].
- Takács J. – P.Tóth T. (2016) Az „Idegbizottság” szerepe a homoszexualitás magyarországi dekriminalizációjában. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 6, 2, 207–223. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.2.207>
- Takács T. (2014) Az ügynökhálózat társadalomtörténeti kutatása. In Horváth S. (szerk.) *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Budapest: Libri, 107–128.
- Tarján T. (2016) Pokrócba burkolózva. *Art7 Művészeti Portál*, 2016-03-03 <http://art7.hu/szinhez/pokrocba-burkolozva/> (Utolsó letöltés: 2017-09-21)
- Ungváry K. (2013) Társadalmi ellenállás a Kádár-rendszerben és az állambiztonság „jobboldali” ellenségei. In Ungváry K. (szerk.) *Búvópatakok - A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989*. Budapest: 1956-os Intézet Alapítvány – Jaffa Kiadó, 13–80.
- Ungváry K. (2014) Források és alulértékelésük. In Horváth S. (szerk.) *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés* Budapest: Libri, 89–105.
- Vörös G. (2010) Az egyházakban foglalkoztatott ügynökhálózat újjáépítése 1956-tól a hatvanas évek közepéig. *Betekintő*, 2010/2, 1–10 http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2010_2_voros.pdf (Utolsó letöltés: 2017-09-21)
- Vörös G. (2015) Egyházüldözők arcképcsarnoka. Az egyházakkal szembeni elhárítás vezetői, 1945–1956. II. rész *Betekintő*, 2015/2, 1–24. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2015_2_voros.pdf (Utolsó letöltés: 2017-09-21)
- Vörös G. (2016) *Fejezetek a kommunista politikai rendőrség egyházi elhárításának történetéből*. PhD disszertáció. Jyväskylä yliopisto: Jyväskylä Egyetem Bölcsészettudományi Karának Hungarológiai Tanszék Doktori Iskolája.
- Wirthné Diera B. (2015) *Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádár-korszakban – Az 1961-es „Fekete Hollók” fedőnevű ügy elemzése*. Doktori disszertáció. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományok Doktori Iskola.